

ItK

SZOCIÁLI SZÖVEG
Magyar Intézet

5

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1969**

A TARTALOMBÓL

- Pirnát Antal*: A magyar reneszánsz dráma poétikája
Németh G. Béla: A „közepes ember” fölmagasztalása
Juhász Ferencné: Az irodalomszemlélet változásáról
a századfordulón

Kisebb közlemények

- Gál István*: Balassi Bálint Campianus-a
Sziklay László: Berzsényi Dániel episztolája Vitkovics Mihályhoz
Csaplár Ferenc: Gró Lajos, a szocialista kritika egyik elő-
futára

Adattár

Szemle

- Dienes András*: A fiatal Petőfi (*Kiss József*)
Balogh László: József Attila (*Kiss Ferenc*)
Pomogáts Béla: Kuncz Aladár (*Csűrös Miklós*)
Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő
irodalmi nyelvünk (*Jelenits István*)

Az intézet életéből

Somogyi Sándor

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1969. LXXIII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klanczay Tibor
Komlowszki Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Pirnat Antal: A magyar reneszánsz dráma poétikája 527
Németh G. Béla: A „közepes ember” fölmagasztalása 556
Juhász Ferencné: Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón 566

Kisebb közlemények

Gál István: Balassi Bálint Campianus-a. 578 — *Sziklay László*: Berzsenyi Dániel episztolája Vitkovics Mihályhoz. 586 — *Zsoldos Jenő*: Kítől vásárolt földbirtokot Arany János? 594 — *Csaplár Ferenc*: Gró Lajos, a szocialista kritika egyik előfutára. 595

Adattár

Benda Kálmán: Rimay János levele Illésházy Istvánhoz. 603 — *Hetyéssy István*: Adalékok és dokumentumok Berzsenyi Dániel életrajzához. 604 — *Sáfrán Györgyi*: Arany János ismeretlen írásai az 1847-i szalontai tűzvészről és egy lappangó Arany-levél. 613—*ifj. Bonnyai Sándor*: Arany köszönő közleménye. 615

Szemle

Dienes András: A fiatal Petőfi (*Kiss József*) 616
Balogh László: József Attila (*Kiss Ferenc*) 621
Pomogáts Béla: Kuncz Aladár (*Csűrös Miklós*) 622
Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (*Jelenits István*) 624

*

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. — *Magnae Moraviae fontes historici*, 1–2. — Debreczeni István: Arany János hétköznapijai. — S. Heksch Ágnes: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. — Kántor Lajos: Vallomások Mórócz Zsigmond. — Örley István: A Flocsek bukása. — Fábry Zoltán: Stósz délelőttök. Csanda Sándor: Első nemzedék. — Varannai Aurél: John Bowring és a magyar irodalom. — A Magyar Népzene Tára 5. Siratók. — H. Sas Judit: Emberek és könyvek. (*Hexendorf Edit, Kristó Gyula, Heverde László, Varga József, Korompay János, Ferenczi László, Kardos Pál, Varga Rózsa, Szili József, Varga Imre, Sinka Erzsébet*) 626

Az Intézet életéből

Somogyi Sándor (1930–1969) (*Németh G. Béla*) 639
Magyar—szovjet irodalomtörténeti szimpózium. 640

A MAGYAR RENESZÁNSZ DRÁMA POÉTIKÁJA.

I. A MAGYAR RENESZÁNSZ DRÁMA ALAPVETŐ MŰFAJI SAJÁTSÁGAI

XVI. századi drámai emlékeink — Sztáraitól Balassi Bálintig — formai, műfaji saját-ságaik szempontjából rendkívül élesen elhatárolódó korpuszt alkotnak. Nemcsak a középkori színjátszás világától választja el őket igen éles határvonal, hanem — *Constantinus és Victoria* kivételével — a következő század színműveitől is.

Számba véve a csak töredékesen fennmaradt darabokat, s az elveszett munkákra vonatkozó híradásokat is, összesen 12 magyar nyelvű reneszánsz drámáról tudunk.¹ A már említett *Constantinus és Victoria* kivételével — amely e típus eddigi ismereteink szerint egyetlen kései képviselője — valamennyi az 1550-től 1590-ig terjedő négy évtized produktuma. Talán nem érdektelen annak megemlítése sem, hogy kivéve az unitárius vitadrámákat, Balassi Jephthe-fordítását és a kései *Constantinus és Victoriát*, valamennyi darab megjelent nyomtatásban is. Tegyük még hozzá: az unitárius vitadrámák keletkezésének legvalószínűbb dátuma 1572, illetve 1573², ekkor tehát már a cenzúra tiltotta sajtó útján való terjesztésüket; Balassi Bálint Jephthe-fordításával kapcsolatban pedig arra sincs megbízható adatunk, hogy azt a költő befejezte-e. Feltűnőnek kell tartanunk e jelenséget, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy a következő legalább 150 esztendő folyamán milyen kevés magyar nyelvű dráma került sajtó alá, s azok is rendszerint jóval megírásuk után, szerzőik tudtától vagy szándékától függetlenül.³ A nyomtatásban való terjesztés arra vall, hogy a XVI. századi magyar líterátorok szemében a poétika szabályai szerint megalkotott drámai szöveg az esetleges előadástól függetlenül is értéket képviselt, s szerzőjének irodalmi rangot biztosított. Ugyanakkor azonban azt is érdemes emlékeztünkbe idézni, hogy valamennyi XVI. századi magyar drámanyomtatvány unikum, s a műfaj emlékeinek megközelítően egykorú másolata még nagyobb ritkaság.⁴ A szöveghagyománynak ez az állapota arra vall, hogy a magyar nyelvű drámai műveket irodalmi alkotásokként értékelők száma igen alacsony lehetett már a XVI. században is, a XVII. század folyamán pedig teljességgel feledésbe merülhettek a reneszánsz drámatípus

¹ Sztárai két munkája; Bornemisza: *Elektra*; Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról; a Debreceni Disputa és az ún. Nagyvárad komédia; Szegedi Lőrinc: *Theophania*; a Segesvári Töredék; Balassi Bálint Szép magyar komédiája és Jephthe-fordítása; az elveszett magyar Euripidés-fordítás; Constantinus és Victoria. A szövegek kiadva: KARDOS TIBOR—DÖMÖTÖR TERÉLIA: *Régi magyar drámai emlékek*. Bp. 1960. A Segesvári Töredék kiadva: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) IX.* (1965), 1. sz. 21—38. Az Euripidés-fordításra vonatkozó adat: MKSz 1887, 136—138. A Jephthe-fordításról I. Balassa-kódex (kiadta VARJAS BÉLA), Bp. 1944. 80.

² A Debreceni disputa datálásához I. ESZE TAMÁS: *A Debreceni disputa*. *Studia et Acta Ecclesiastica II.* 432—472. A Nagyvárad komédiát pontosan datálja már az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat is, I. KARDOS: *RMDE I.* köt. 650.

³ DÖMÖTÖR: *RMDE II.* köt. és VARGA IMRE: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. *Irodalomtörténeti Füzetek 59.* sz. Bp. 1967.

⁴ Az egykorú kéziratok, ill. másolatok leírását I. az *RMDE* jegyzeteiben.

emlékei. Az egyetlen XVI. századi magyar dráma, amely néha-néha a XVII. század vége felé, esetleg a XVIII. század során is másorra kerülhetett, a *Debreceni disputa* volt. Fennmaradása minden jel szerint a kolozsvári unitárius kollégiumban kialakult folyamatos színjátszói hagyománynak köszönhető. E darabnak — ellentétben a többivel — öt nagyjából teljes másolatáról tudunk,⁵ de közülük egyik sem régebbi a XVIII. század közepénél, s az általuk fenntartott szöveg — mint talán módunkban lesz a továbbiakban bizonyítani — elég mélyreható, XVII. századi átdolgozásokról árulkodik.

Valamennyi eddig előkerült magyar reneszánsz drámára jellemzőek a következő vonások:

1. Minden XVI. századi magyar drámának reális, vagy legalábbis a kor közfelfogása szerint elképzelhető cselekménye van. Ellentétben a középkori és a barokk drámával is, a túlvilági jelenetek teljességgel hiányoznak, s a keresztény vagy pogány mitológia alakjainak szerepeltetése is meglehetősen nagy ritkaság. A szorosabb értelemben vett drámai műfajok emlékei közül eddig egy sem került elő olyan, amelyben allegorikus figurák is szerepelnének.

2. A legtöbb magyar nyelvű reneszánsz dráma ötfelvonásos. E szabály alól — nem beszélve most természetesen azokról a töredékekről, amelyeknél a felvonásszerkezet a jelenleg ismert szöveg alapján már nem rekonstruálható — mindössze két eltérést ismerünk: Szegedi Lőrinc *Theophaniáját*, és a *Debreceni disputát*. A *Debreceni disputánál* a ma ismeretes háromfelvonásos változat valószínűleg egy XVII. századi átdolgozás produktuma, a darab cselekményében a korábbi ötfelvonásos szerkezet nyomai elég jól kitapinthatók. Szegedi Lőrinc drámájának befejezése ugyan hiányzik, valószínű azonban, hogy a negyedik felvonással végződött, mert négyfelvonásos az a keletkezési korához képest meglehetősen primitív németországi latin színjáték, amelyet Szegedi meglehetősen hűségesen fordított.⁶ (Ezzel szemben XVII. századi barokk drámáink között még véletlenül sem találunk ötfelvonásosat.)

3. A magyar reneszánsz dráma címe minden esetben műfaji megjelölést is tartalmaz. E műfaji megjelölés mindig a *klasszikus comedia* vagy *tragedia* terminus. Más országok egykorú irodalmával ellentétben, de ellentétben a következő évszázad hazai gyakorlatával is, a XVI. századi Magyarországról egyetlen comico-tragediát, moralitást, pásztorjátékot vagy egyéb, a kor felfogása szerint a két klasszikus drámai műfaj keretei közé be nem sorolható színművet sem ismerünk.⁷ Persze a reformátorok vitadrámáit és bibliai tárgyú színműveit mai szemmel nehezen tudjuk Plautus, Terentius vagy Aristophanés komédiáival azonos műfajú daraboknak tekinteni, a XVI. századi kiadványok azonban ezeket a darabokat is egyértelműen komédiáknak minősítik, mégpedig minden jel szerint tudatos poétikai megfontolások alapján.

4. Minden, megbízható feljegyzésben ránk maradt magyar reneszánsz drámának van prologusa, s az argumentum (a játék cselekményének előzetes összefoglalása, „summája”) is csak ritkán maradhat el. Nem feltétlenül kötelező, de szintén elég gyakori szerkezeti elem az epilógus is. A prologus csak a *Constantinus és Victoria*, valamint a *Debreceni disputa* éléről hiányzik, de mindkét darab csak későbbi másolatokból ismeretes, s elhagyásukat a prologus mondanivalójának szabály szerint személyes, vagy alkalomhoz kapcsolódó jellege érthetővé teszi.

⁵ E kéziratok a következők: a) Bodor András kézírata. Kolozsvár volt Unitárius Kollégium Könyvtára, 1092. sz. b) Ugyanott 1362. sz. kézirat. c) Vadadi — Hegedüs kódex, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, 1776. sz. d) Marosvásárhely, Teleki-Könyvtár, az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat ún. székelykeresztúri példánya. e) Intzefi József másolata, Balassa József tulajdonában volt 1913-ban, l. It 1913. 156—160.

⁶ Szegedi forrásának szövege: RMDE I. köt. 747—783.

⁷ Jellemző e szempontból Balassi Bálint eljárása, aki Castelletti pásztorjátékát dolgozva át, a pastorale műfaji megjelölés helyett darabját *comediának* nevezi, s az eredetiben szereplő pásztorok és nimfák helyett következetesen *férjiaikat* és *nőket* ír, a szövegben és a szereplők jegyzékében egyaránt.

5. A közelmúltban Segesváron előkerült töredék kivételével minden magyar reneszánsz dráma prózai. A próza a magyar drámában akkor is megmarad, ha a szerző verses idegen nyelvű példát követ, és egyébként olyan virtuóz verselési készséggel rendelkezik, mint például Balassi Bálint. Összefügg a prózai jelleggel az is, hogy a XVI. századi magyar drámából hiányoznak a kardalok. Ellenpéldát ebben a tekintetben is csak egyet ismerünk, Szegedi Lőrinc más tekintetben is „szabálytalan” *Theophaniáját*. Selnecker latin szövegéhez viszonyítva azonban a kardal kiküszöbölésének tendenciája bizonyos mértékig még itt is érvényesül. E jelenség is igen feltűnő, mert az irodalmilag igényes dráma a XVI. század második felében Európa-szerte többnyire verses formájú.

6. A dráma cselekményével össze nem függő, s az adott felvonásszerkezeten kívül álló betét-jelenetet, közjátékot a XVI századból egyet sem ismerünk, semmiféle adatunk nincs arról, hogy Magyarországon már e korban is szokásban lettek volna az interludiumok.

II. EGYKORÚ MŰFAJ-DEFINÍCIÓK

A magyar reneszánsz dráma tehát igen szigorú műfaji szabályokkal rendelkezik. Bármennyire is különböznek egymástól az eddig kimutatható hazai drámatípusok, bármennyire is eltérők az egyes szerzők művészi képességei, e szabályokat mégis igen egyöntetűen alkalmazták. Ez az egyöntetű, sőt bizonyos mértékig merev formarendszer — talán mondanunk sem kell — bizonyos fajta poétikai tudatosságot feltételez. Azt sem árt már itt előzetesen hangsúlyozni, hogy a XVI. század második felében kibontakozó magyar nyelvű drámaírás formarendszere nem a középkori színjátszás hagyományaira támaszkodik, s a maga egészében humanista irodalmi fogantatású. A XVI. század második felében a magyar nyelvterületen látszólag nyomtalanul kivesznek, vagy legalábbis az irodalmon kívülre szorulnak a középkori drámatípusok, és megfigyelhető az idegenkedés azokkal a „modern” műfaji változatokkal szemben is, amelyek nem illeszkednek be az antik eredetű humanista poétika keretei közé.

Az antik teoretikus irodalom eredményeinek újrafelfedezésével magyarázható, hogy az eposz mellett éppen a komédia és a tragédia az a két irodalmi műfaj, amelyeknek elméletével a humanista irodalomtudomány a legbelsőbben foglalkozott. A drámaelmélet kérdéseit behatóan taglaló, Magyarországon keletkezett humanista poétikai műveket természetesen nem ismerünk, magyar nyelven még a drámai műfajok egyszerű definíciójával is csak viszonylag későn találkozunk: a humanista drámaelmélet mindkét alapvető műfaját nálunk első ízben Szenci Molnár Albert szótára határozza meg. Ha a továbbiakban megkíséreljük rekonstruálni a magyar humanista dráma poétikáját, a gazdag egykorú nemzetközi elméleti irodalomból elsősorban azokat a műveket kell figyelembe vennünk, amelyekről feltételezhető, hogy azokban a társadalmi és műveltségi rétegekben, amelyekhez XVI. századi drámaíróink, illetve fordítóink tartoztak, szélesebb körben is ismeretesek voltak. Vizsgálódásaink számára alkalmas kiindulópontul kínálkoznak Szenci Molnár Albert műfaji definíciói is. Bár megfogalmazásuk idején a reneszánsz jellegű magyar drámatípus már felbomlóban van, a definíciók olyan korábbi eredetű poétikai tradíciót rögzítenek, amely — mint majd látni fogjuk — a XVI. századi magyar gyakorlattal is pontosan egyezik.

Szenci Molnár Albert definíciói a következők:

„Comoedia, oly játék, amelyben bizonyos személyek ez világon mindenféle rendek erkölcsöket — szokásokat mintegy tükörben előmutatják.

Tragedia, fabula vagy szerzetes játék főszemélyek dolgairól, kinek nagy friss pompás az elei, de az vége szomorú és rettenetes.”

A comoedia definíciója a humanista poétikai irodalom egyik legelterjedtebb közhelyén alapul, s forrása után kutatva arra a standard munkára bukkanunk, amely — legalábbis a vulgáris, iskolás színvonalon — a legerősebben és a legtartósabban befolyásolta a humanista drámaelméletet. E munka egy kései antik grammatikusnak, Aelius Donatusnak Terentius-

kommentárja. A donatusi Terentius-kommentár bevezető részében olvassuk a következőt: „comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.”

A Donatus által fenntartott Ciceró-idézetet, s feltehetően vele együtt a donatusi Terentius-kommentár többi fontosabb megállapítását, amelyeket a XV. század utolsó harmadától kezdve többszáz, iskolai célú Terentius-magyarázat népszerűsített, Magyarországon is bizonyíthatóan ismerték az egész XVI. században. A donatusi Terentius-kommentár anyagát értékesítő humanista kiadványok közé tartozik természetesen a két brassói Terentius-kiadás is.⁸ A Szenci Molnár comoedia-definíciójának forrásául szolgáló szövegrész legpregnansabb fordulatára, a „speculum consuetudinis” kifejezésre utal valószínűleg már Sztárai Mihály hitvitázó komédiájának címe is: „Az igaz papságnak *tiköre*”, és Donatus Ciceró-idézetének parafrázisát olvashatjuk Bartholomaeus Pannonius *Gryllus*ának ajánlásában is, amikor a szerző arról ír, hogy az antik komikusoknak — *speculorum ac paradigmatum totius humanae vitae* — nyomdokát kívánta követni szerény tehetsége szerint.⁹

A tragédia idézett definíciója végső soron szintén a Donatus-féle Terentius-kommentár-ból, illetve pontosabban a vele együtt hagyományozódó, Euanthius neve alatt fennmaradt műfajelméleti traktátuskivonatból származik. Az adott helyen a komédia és a tragédia viszonyáról a következőket olvassuk (IV. 2.): „Inter tragoediam autem et comoediam cum multa tum inprimis hoc distat, quod in comoedia mediocres fortunae hominum, parvi impetus periculorum laetique sunt exitus actionum, at in tragoedia omnia contra, ingentes personae, magni timores, exitus funesti habentur; et illic prima turbulenta, tranquilla ultima, in tragoedia contrario ordine res aguntur; tum quod in tragoedia fugienda vita, in comoedia capessenda, exprimitur; postremo quod omnis comoedia de fictis est argumentis, tragoedia saepe de historia fide petitur.”

Szenci Molnár Albert, illetve minden bizonnyal már az általa közvetlenül használt források is, amelyek természetesen elsősorban a humanista szótáriródlalom termékei között keresendők, e bekezdést olymódon kivonatolták, hogy elhagyták belőle a komédiára vonatkozó megállapításokat, s értelemszerűen összefoglalták belőle azt, ami csak a tragédiára vonatkozik.

A *Calepinus Undecim Linguarum* pl. a következő német, illetve magyar nyelvű meghatározást adja a Tragoedia címszó alatt: „Ein Tragedy, ein Schawspiel, in dem herrliche personen eyngefürt werden, sunst aber ein kläglichen Außgang hat. Ung.: Fő embereknek veszedelmes esetekről való játék, tragoedia.”¹⁰ (Hasonló értelmű a lengyel nyelvű definíció is, a többi nyelven nem ad műfaji definíciót, csak — megfelelő átírásban — megismétli a terminust.)

Szenci Molnár definíciója azonban Donatuséval, illetve a humanista műfajelméleti konszenzussal csak részben egyezik. Donatus-Euanthius éppen azt hangsúlyozza, hogy — a komédiával ellentétben, melynek tárgya mindig fikció, bár hangsúlyozottan a *valószerű* fikció — a tragédia többnyire történetileg hiteles események feldolgozása. Hasonlóképpen nyilatkozik egyébként Aristotelés is,¹¹ tehát a kor legáltalánosabban elismert poétikai tekintélye. A poétikai konszenzustól való eltérés indoka nyilván Szenci Molnár Albert szigorú kálvinista vallásos meggyőződésében keresendő, amellyel a pogány isteneket is mitológiai hősöket szerepeltető antik tragédiák tárgyának történelmileg hiteles voltára vonatkozó tanítás nehezen volt összeegyeztethető. Eljárása azonban irodalmi tekintélyekre is támaszkodik. A *fabula*, mint ez a mellette álló magyar értelmezésből (szerzetes játék) kiderül, Szenci Molnár Albert definíciójában nemcsak egyszerűen mesét jelent, hanem tudatosan használt irodalom-elméleti, pontosabban retorikai terminus technicus. (A poétikában a *fabula* terminus jelentés-

⁸ RMK II. köt. 73 és II. köt. 307.

⁹ RMDE I. köt. 536.

¹⁰ 1590. évi bázeli kiadás. A magyar értelmezés ezzel szó szerint egyezik a korábbi kiadásokban is. L. MELICH JÁNOS: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, Bp. 1912.

¹¹ Poétika IX (1451 b.)

köre sokkal szélesebb, jelenthet mindenfajta elbeszélést, sőt drámát, színművet is!) Cicero a *De inventione*-ben (I. 19, 27) a *narratio* különböző fajtáit rendszerezve három változatot különböztet meg: a *historiát*, amely valóságos eseményekről tudósító, történelmi elbeszélés, az *argumentumot*, amely költött, de lehetséges történetet ad elő (*ficta res, quae tamen fieri potuit*), s ennek példaként két Terentius-komédiára hivatkozik, s végül a *fabulát*, amelynek tárgya sem nem valóságos, sem nem valószerű, s ez utóbbinak példái a tragédiák. Cicero rendszerezése egyébként pontosan megegyezik azzal, amely a *Rhetorica ad Herennium* c. munkában olvasható, s mint ismeretes, a reneszánsz korban ezt is Cicero művének tartották. A *fabula* fogalmát a *Rhetorica ad Herennium* definiálja tömörebben, ezért most a rövidség kedvéért csak ezt idézzük: „*Fabula, quae neque veras, neque verisimiles continet res, ut eae sunt, quae a tragoedis traditae sunt.*” (I. 8, 13) Az idézett példa egyben arra is rávilágít, hogy a humanista drámaelméletnek a poétikai tradícióval egyenrangú forrása az antik retorikai irodalom: Cicero tekintélye alapján szükség esetén Aristotelés és Horatius megállapításai is korrigálhatók. A tragédia fiktív voltának hangoztatásával egyébként Szenci Molnár Albert nem áll egyedül a humanisták között. Hasonló állásponttal találkozunk már Joachimus Camerarius Sophoklés-kiadásainak előszavában is: „*Argumenta autem tragoediarum, quae quasi materia sunt, non modo a veritate, sed etiam similitudine veri abhorrent.*” (1534. évi kiadás, 6. l.) E munka pedig a mi szempontunkból különösképpen figyelmet érdemel, mert minden valószínűség szerint Melanchthon e tudós barátjának valamelyik — talán az 1556. évi — Sophoklés-kiadása volt az, amely alapján Bornemisza Péter dolgozott.)

III. A HUMANISTA DRÁMAELMÉLET FORRÁSAI

A humanista drámaelmélet kialakulásának előfeltétele volt az antik poétikai irodalom eredményeinek újrafelfedezése és az antik drámairodalom — mindenekelőtt a római komikusok — beható tanulmányozása. A legfontosabb s gondolatokban leginkább gazdag teoretikus munka, Aristotelés *Poétikája* viszonylag későn vált ismeretessé. Giorgio Valla 1498-ban megjelent latin fordítása és a görög szöveg 1508. évi első kiadása nagyobb érdeklődést még Itáliában sem keltett. A gazdag kései reneszánsz arisztoteliánus poétikai irodalom csak a XVI. század közepén, Alessandro Pazzi görög–latin szövegkiadása (1536), valamint Francesco Robortello és Vincenzo Maggi terjedelmes kommentárjai (1548, 1550) nyomán bontakozott ki.¹² Aristotelés közvetlen hatása a magyar dráma fejlődésére jelenlegi ismereteink szerint nem mutatható ki. Bornemisza ugyan az *Elektra* utószavában Aristotelés nevét is megemlíti azok között a szerzők között, akiket Tanner professzor Sophoklés-interpretációihoz felhasznált. Tanner tudományos kapcsolatai és a magyar *Elektra*-átdolgozás egyes vonásai egyaránt valószínűvé teszik, hogy Sophoklés-magyarázatainak egyik forrása Joachimus Camerarius akkoriban elég friss keletű (1556-ban megjelent) kommentára volt, s valószínűleg maga Bornemisza is a görög szöveget Camerarius kiadásában olvasta. Ha igaz ez a feltevés, akkor az az arisztotelési mű, amelyről Tanner előadásain szó esett, a *Poëtika* volt, s nem, mint korábban gondoltuk, a *Rhétorika*.¹³ Camerarius ugyanis — Észak-Európában az elsők között — Sophoklés-kommentárában, sőt már korábbi szövegkiadása előszavában is ismerteti az arisztotelési *Poëtika* néhány főbb tételét. Jellemző azonban, hogy Bornemisza magyar tragédia-átdolgozásán az arisztotelési szabályok alkalmazására irányuló törekvésnek semmiféle nyoma nem mutatkozik. Hasonló a helyzet a későbbi arisztoteliánus irodalommal is. Bizonyára eljutottak egyes termékei hazánkba is — érdekes példa erre az a Scaliger-kötet, amelynek kötetstáblájából a néhány éve Segesváron felfedezett magyar drámatörredék előkerült —, hatásukat azonban jelenlegi ismereteink szerint nem tudjuk kimutatni.

¹² WEINBERG, B.: *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*. Chicago (1961).

¹³ BORZSÁK ISTVÁN: *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 100.

Horatius *Ars Poeticáját* a magyar humanisták kezdettől fogva ismerhették. Tudományos kommentárjai közül a humanista drámaelmélet fejlődése szempontjából az első helyen Cristoforo Landino 1482-ben megjelent munkáját kell említenünk.¹⁴ Az *Ars Poetica* magyarországi ismeretére vonatkozó adatok összegyűjtésére ez alkalommal nem vállalkozunk. Eck Bálint kiadásának tanúsága szerint (Krakkó 1521) már a XVI. század első felében az iskolai olvasmányok közé tartozott hazánkban is.

Gyakorlatilag nemcsak Aristotelésnél, de Horatius *Ars Poeticájánál* is erősebb hatása volt Donatus már említett Terentius-kommentárának,¹⁵ jóllehet irodalmi vagy tudománytörténeti értéke természetesen jóval kisebb, mint a két előbbi szerző műveié. E munka a Terentius megértéséhez szükséges grammatikai és tárgyi magyarázatokon kívül — amelyek között egyébként vannak igen jó színvonalú és irodalmi érzékre valló megfigyelések is — tartalmazza a költő rövid életrajzát, s mellette két lazán összeszerkesztett műfajelméleti kompilációt (közülük az első Euanthius neve alatt), amelyekben az olvasó megtalálhatja a drámai műfajok bizonyos mértékig iskolás, de éppen ezért könnyen érthető és adaptálható definícióit, némi műfaj-történeti összefoglalást, s ami a legfontosabb, a komédia felvonás-beosztására s a drámai cselekmény szerkezetére vonatkozó alapvető szabályokat. Míg Horatius és Aristotelés megértését megnehezítette, hogy gyakran elveszett vagy a XV—XVI. században még nem ismert művekre hivatkoznak, vagy egyszerűen hiányzik egyes műfajelméleti megállapításaik mellett az illusztráció, addig Donatus drámaszerkesztési szabályait kielégítően illusztrálják Terentius művei. A komikusokat Európa-szerte minden iskolában olvastatták, ahol meggyökeresedtek a humanista oktatási módszerek, s velük együtt Donatus Terentius-kommentárának anyaga is a tankönyvirodalom közkincsévé lett. Bizonyos erőfeszítést persze a Terentius kapcsán megismert tételek általánosítása is kívánt. Donatus és Horatius drámaelméletét először Landino *Ars Poetica*-kommentára egyezteteti. Problémát okozott az is, hogy a XV. században ismert Plautus- és Terentius-kéziratok csak jelenetbeosztást adtak, a komédiák felvonás-beosztását nem közölték. Plautus drámáinak felvonásbeosztását a Donatus által megadott elvek alapján rekonstruálták a XV. század végén dolgozó humanista kommentátorok, s a ma is szokásos felvonásbeosztást maguknak a komédiáknak a szövegében első ízben az 1514. évi firenzei kiadás tünteti fel. A Terentius-szövegeknek (egy dráma kivételével) Donatusnál pontosan megadott felvonásbeosztása is csak fokozatosan terjedt el, s általánossá csak Angelo Poliziano és Benedictus Philologus 1505-ben megjelent kiadása nyomán vált.¹⁶

A hely és az idő egységének problémáját vagy az arisztotelési katarzis-fogalom értelmezésével kapcsolatos kérdéseket a korai humanista drámaelmélet természetesen még nem ismeri. Az antik színpadot a római komédiáirók gyakorlata és általában a latin irodalmi forrásokban található utalások nyomán igyekszik rekonstruálni. Donatus ehhez is értékes anyagot szolgáltat. A Vitruviuson alapuló színpad-rekonstrukciók a megvalósításukhoz szükséges anyagi lehetőségek hiánya miatt nemigen befolyásolhatták a magyarországi gyakorlatot. A római komikusok példája a színhely egységének kialakítása irányában hat, de még nem számít szabálysértésnek a felvonások közti színváltás. Az idő egységének kivánalma is legfeljebb egy-egy felvonás tartalmára korlátozódik. A valóságosság követelménye alapján elfogadhatatlanná válnak a középkori színjátszás szimultán megoldásai. A cselekmény egysége és logikus tagolása viszont a fontos követelmények közé tartozik.

Donatus tanítása szerint a dráma öt felvonásból áll, s a cselekmény három fő részre tagolható. Egy-egy felvonásban egy-egy szereplő csak egyszer léphet színre. A felvonások végén valamennyi szereplő elhagyja a színpadot. A felvonás folyamán viszont a színpad nem

¹⁴ WEINBERG: i. m. I. köt. 79—81.

¹⁵ Európai hatásáról jó áttekintést ad BALDWIN, T. W.: Shakspeare's Five-act Structure. Urbana 1947.

¹⁶ Plautus-kiadásokról jó áttekintés A. ERNOUT Plautus-kiadásának (Paris 1932) előszava; Terentius-kiadásokról l. BALDWIN: i. m. 97 skk.

marad üresen, ezen belül tehát a cselekmény is szükségképpen folyamatos. A felvonások jelenetekre tagolódnak: ha a színre újabb szereplő lép, új jelenet kezdődik. A felvonások és jelenetek terjedelme különböző lehet, mert nem a mechanikus egyenlőség a fontos, hanem a cselekmény logikus tagolása. A cselekménynek három fő része van: protasis, epitasis és catastrophe. A protasis — mai terminológiánk szerint az expozíció — előkészíti a cselekményt, ismerteti a drámai bonyodalom kiindulópontjától szolgáló szituációt. Szabály szerint ez a rész az első felvonással egyezik. Az epitasis tartalmazza a drámai bonyodalmat, összeütközést, a catastrophe a drámai konfliktust feloldó, lehetőleg meglepő fordulat, amelynek helye természetesen az utolsó felvonásban van.

A drámaszerkesztés szabályait tovább részletezni talán felesleges. A valóságosság követelménye, a logikusan megszerkesztett cselekmény igénye, a szereplők korlátozott száma, az irodalmi szöveg előtérbe állítása a látványosság helyett az adott korban radikális újítást jelentenek.

IV. BARTHOLOMAEUS PANNONIUS

Bár tárgyunk elsősorban a magyar nyelvű dráma története, röviden meg kell emlékeznünk Bartholomaeus Pannonius munkáiról,¹⁷ amelyek nálunk első ízben kísérlék meg alkalmazni a humanista drámaelmélet szabályait. A Donatusnál fenntartott Cicero-idézetre való utalást a Gryllus ajánlásában már módomban volt említeni. Figyelmet érdemel azonban a mű szűkszavú címe is. Gryllus az egyik főszereplő, a komédia parasitusának neve. A címlapon ezen kívül csak a szerző és a műfaj megjelölése olvasható. Hasonló címadásra természetesen Plautus — Bartholomaeus Pannonius legfontosabb mintaképe — is számos példát szolgáltat. Arra azonban, hogy a komédiákban a cím megválasztása is bizonyos szabályok szerint történik, valószínűleg ismét csak Donatus figyelmeztette: „Omnium enim comoediarum inscripta ex quattuor rebus omnino sumuntur: nomine, loco, facto, eventu.” (Excerpta, VI. 4) Bartholomaeus az első lehetőséget választotta a négy közül, és szűkszavúságával pontosan alkalmazkodott az előíráshoz.

A Gryllussal együtt megjelent másik munkát, bár szintén előadásra szánt komikus hatású alkotás, és stílusán is érezhető bizonyos plautusi reminiscenciák, Bartholomaeus még véletlenül sem nevezi komédiának. Címének teljesebb változata tartalmáról és műfajáról is pontos felvilágosítást ad: „Vigilantiae et Torporis Virtute arbitra certamen.” A certamen, abban a formában, ahogyan azt Bartholomaeus Pannonius ismerte és alkalmazta, középkori eredetű műfaj, amelyet a humanista szerző sem a komédiával, sem a tragédiával nem hajlandó azonosítani. Ily módon — irodalmi szempontból, ami nem feltétlenül azonos az előadóművészet szempontjaival! — a humanista felfogás szerint nem is tartozik a drámai műfajok közé. A klasszikus műfaji kategóriák közül ezek után csak a dialógushoz sorolható. E besorolást maga a szerző is elvégzi. Az Éberség és Tunyaság vitájának címét a kiadvány két változatban adja meg, a rövidebb címváltozat: „Inter Vigilantiam et Torporem *Dialogus*.” Ez a műfaj megkülönböztetés ezután több mint egy évszázadon keresztül érvényben marad. Az allegorikus alakok vitáját megjelenítő certamen-műfaj a magyar nyelvű reneszánsz irodalom virágkora idején feltűnő módon háttérbe szorul, s csak a XVII. század eleji manierista szerzők körében válik ismét divatosá,¹⁸ de a drámai műfajoktól ekkor is világosan megkülönböztetik. Összemosódása drámával csak a barokk korban kezdődik. A dialógus más műfaji változataiban a XVI. század folyamán is születik néhány erőteljes alkotás, a humanista fogantatású magyar drámától azonban ezek is jól elkülöníthetők, s elkülönülnek már az egykorú köztudatban is.

Bartholomaeus Pannonius olyan lényegtelen külsőségekben is, mint a címadás, mereven ragaszkodik az általa mérvadóknak tartott poétikai előírásokhoz. Annál inkább feltűnő komé-

¹⁷ Szövege és a rá vonatkozó irodalom RMDE I. köt. 518–549.

¹⁸ A magyar irodalom története II. köt. (1964) 13.

diájának elnagyolt cselekménye, és az, hogy a felvonás-beosztás elmarad. A cselekmény lényeges belső fogyatékoságai természetesen a szerző művészi képességeinek gyengeségéről is árulkodnak, az aktusokra való beosztás azonban formális dolog, amely különös tehetség nélkül is megvalósítható. A *Gryllus* bevallottan Plautus *Captivi*jének utánzata, s nyelvi, stílári szempontból elég gondos imitatio, így pusztán sietséggel vagy felületességgel aligha indokolhatjuk a szerkezeti lazaságokat, illetve pontosabban azt a tényt, hogy még formális eltűntetésükre sem történik kísérlet.

E jelenség legvalószínűbb magyarázata — úgy gondolom — az lehet, hogy Bartholomaeus Pannonius olyan Plautus-kiadás alapján dolgozott, amelyik felvonás-beosztást még nem tartalmazott, s ő maga nem rendelkezett annyi önálló elemzőkészséggel, hogy felismerje a Donatus által csak Terentiusra alkalmazott kompozíciós szabályokhoz hasonló törvényszerűségek érvényesülését Plautus szövegében is. Plautus példája így Bartholomaeus Pannonius számára felmentést adott a szigorúbb drámaszerkesztési követelmények alól. Mivel a korai Plautus-kiadások a szöveg nagy részét verssorokra való tördelés nélkül, prózaként közölték, az is elég könnyen érthető, hogy miért íródott prózában a *Gryllus* is. Plautus bonyolult verselése egyébként még a következő évtizedekben is elég sok fejtörést okozott a humanistáknak, e téren valamennyire is megnyugtató megoldást csak Camerarius 1552-ben megjelent kiadása hozott.

V. VERS VAGY PRÓZA

Míg Bartholomaeus Pannonius esetében a prózai forma választását viszonylag könnyű volt megindokolni korának a latin drámai verselésre vonatkozó hiányos ismereteivel, a kérdést lényegesen bonyolultabbnak érzem a század második felében kibontakozó magyar nyelvű drámaírással kapcsolatban.

A humanista drámaelmélet számára mérvadó klasszikus komédiák és tragédiák kivétel nélkül mind versek. Ha Plautus drámáinak egyes részletei problematikusak is voltak, komédiái egészének verses jellegét nem lehetett sokáig kétségbe vonni. Terentius vagy Seneca metrikájának alapkérdései a XVI. század elején már tisztázottnak tekinthetők, s a görög drámai versformákat is értették annyira, hogy 1505-ben Erasmus már két teljes Euripidés-tragédia verses fordítására vállalkozhatott.¹⁹ A metrikai elemzés, nem utolsósorban Erasmus és Melanchthon hatására, az iskolai szövegolvastatás feladatai közé tartozott. A nemzeti nyelvű irodalmakban pedig a XVI. század második felében Dalmáciától Angliáig, Lengyelországtól Spanyolországig mindenütt jelen van a verses dráma is, sőt a prózaival szemben a legtöbb helyen éppen ez az irodalmilag igényesebb változat.

Hogy a verses dráma iránti igény nálunk sem hiányzott, arra a tüzes kemencébe vetett három ifjú történetéről szóló dráma töredéke a bizonyíték. E darab azonban — legalábbis nyelvi és verselési szempontból — kísértetiesen elszigetelt. Nem valószínű, hogy maga iskolát teremthetett, s az sem valószínű, hogy szélesebb körben kialakult hagyományhoz kapcsolódni. Bizonyos, hogy amikor a barokk korban a magyar verses dráma fejlődése megkezdődik, az kialakult magyar formai hagyományra nem támaszkodik. Mindenekelőtt hiányzik az, amit drámai versformának nevezhetnénk. A szerzők különböző epikus és lírai versformákkal kísérleteznek. Mindegyikre jellemző a strófikus szerkezet és a kötött rímelhelyezés.

A *Segesvári Töredék* verselése ezzel szemben nem strófikus felépítésű. Sorainak hosszúsága 6 és 12 szótag között tetszés szerint ingadozhatik. Rímelve is teljesen kötetlen és sokszor bántóan pongyola, a jól-rosszul összecsendülő sorok hol párosával állnak, hol hármas-négyes csoportokat alkotnak, némelyik sor teljesen rímtelen. A dráma, mint ezt felfedezője, Jakó Zsigmond meggyőzően bizonyítja, 1575-ben jelent meg Nagyszébenben. Ha a magyar verselés ez idő tájt érvényes normái szerint értékeljük, azt kell mondanunk, hogy ezekből az évtizedek-

¹⁹ Opera omnia I. 1129 skk.

ből már kevés ilyen gyenge versezetet ismerünk. A másik különlegessége a töredéknek, hogy nemcsak a szokásos felvonás- és jelenetbeosztás van feltüntetve rajta, hanem megadja a cselekmény fő részei szerinti tagolást is. A második felvonás kezdetén a következő cím áll:

Második actusa, I scenaia

Kövötközik Epistasis Fabulaia.

Hogy az utalás a donatusi vagy a scaligeri beosztásra vonatkozik-e, amely az előbbtől csak abban különbözik, hogy az epitasistól a drámai összeütközés csúcspontját *catastasis* néven elkülöníti, azt persze nem lehet kideríteni.²⁰ A cselekmény fő részeinek ilyenfajta jelölése a felvonáskezdeten nem volt szokásos, s ha a szerző mégis alkalmazta, célja volt vele. Annyit mindenesetre mi is kiolvashatunk belőle, hogy az, aki a drámát írta, legalább iskolás fokon ismerte a humanista poétikát, s tudatosan igyekezett alkalmazni. Ha ilyen tudatos irodalmi ambíciók vezették, miért nem tudott legalább nagyjából egyenlő hosszúságú sorokat és valamivel következetesebben elhelyezett rimeket is egybeszerkeszteni? Vagy miért írt verset, ha ennyi nyelvi leleménnyel sem rendelkezett, hiszen magyarul ezt a műfaji hagyomány nem kívánta meg?

Valószínűnek látszik tehát, hogy a *Segesvári Töredék* „rossz” verselése mögött valamilyen tudatos szándék rejtőzik. A reneszánsz ízlésnek megfelelő drámai versforma kialakítása a magyarénál összehasonlíthatatlanul gazdagabb hagyományokkal rendelkező irodalmakban is súlyos vitákkal és több-kevesebb kísérletezéssel járt. A versművészet fejlődése — többnyire a zenei formák fejlődésétől sem függetlenül — mindenütt a kötöttebb, bonyolultabb, rimes — strófikus formák kialakítása felé haladt a megelőző évszázadokban. A humanista drámaelmélet követelményei a vulgáris nyelvekre alkalmazva éppen ellentéteseknek bizonyultak ezzel az általános fejlődési tendenciával. A túlságosan kötött és túlságosan zenei formák hatása nem volt elég valószerű a színpadon. A humanista ízlés sokszor magában a rímben is valami barbárt és természetelleneset érzett. Az antik dráma leggyakoribb versformája, a jambikus trimeter hangzása igen közel áll a mindennapi élő beszédéhez, s e tulajdonságát a mértékadó teoretikus irodalom erősen hangsúlyozza is. Más, zeneibb versformáknak a klasszikusok gyakorlata szerint csak a kardiálokban és a komédiák énekbetéteiben van helyük.

Számunkra e szempontból leginkább az olasz dráma fejlődésének analógiája látszik tanulságosnak.²¹ A hagyományos kötöttebb versformák után a XVI. század elején a próza került előtérbe, éppen a legkiemelkedőbb szerzők — pl. Machiavelli — komédiáiban. A reneszánsz ízlésnek megfelelő rímtelen versformát a komikus műfajban Ariosto alakította ki, aki ugyanakkor maga is írt prózai komédiákat is. Még élesebb a fordulat a tragédiában, ahol Trissino *Sophonisbája* az első „szabályos” tragédia, s az első rímtelen formában megírt darab. Trissino egyben teoretikus elme is, s egyebek között a maga választotta forma fölényét is megmagyarázza Aristotelés alapján a rimes verselés fölött.²² A dalszerű hatású strófikus formáktól való idegenkedés az olasz drámai irodalomban olyan szerzőknél is megfigyelhető, akik egyébként nem küszöbölték ki verselésükből a rimeket. Így jött létre az a kötetlen rímelhelyezésű és változó sorhosszúságú verstípus, amelyet Castelletti Balassi által fordított drámájában is megtalálhatunk.

A középkori magyar dráma versformáit, ha ugyan léteztek ilyenek, nem ismerjük. Mindenesetre úgy látszik, hogy a magyar humanista dráma semmiféle ilyen tradíciót nem örökölt. Az epikus és lírai formák a XVI. században viszont kivétel nélkül mind rimes — strófikus szerkezetűek, s ráadásul mindegyikük erősen az énekelt előadáshoz kötött. A humanista dráma előadási módja viszont hangsúlyozottan prózai. Megfelelő drámai versforma hiányában a XVI. századi magyar drámáirók többsége valószínűleg a kisebbiket választotta a két rossz közül:

²⁰ WEINBERG: i. m. II. köt. 743–750.

²¹ APOLLONIO, M.: Storia del teatro italiano II. Il teatro del cinquecento, Firenze 1951.

CREIZENACH, W.: Geschichte des neueren Dramas², Bd. II. Halle 1918. 169–471.

²² WEINBERG: i. m. I. köt. 369. skk.

inkább lemondott a versről, mintsem a műfaj törvényeivel ellentétes versformákkal kísérletez-
zék. Verses szövegrész a magyar reneszánsz drámában csak ott kapott helyet, ahol azt a szerző
intenciója szerint énekelve kell előadni. Az ilyen helyek száma pedig az egész fennmaradt
anyagban rendkívül csekély. Az egyedüli a *Segesvári Töredék* szerzője volt, aki más megoldásra
törekedett. Elképzelése a zenétől s a strófikus szerkezettől független drámai szövegvers lehet-
ett, a megvalósítás azonban meghaladta képességeit. A feladatnak persze más megközelítése
is lehetséges: nemcsak a vers közelíthető a kötetlen beszédhez, hanem a próza is telíthető
költői elemekkel, nemcsak szemantikai, hanem akusztikai téren is. Ezt az utóbbi tendenciát
képviselek művészi szempontból legértékesebb XVI. századi drámáink, Bornemisza Elektra-
átdolgozása és Balassi Szép magyar komédiája.²³

VI. SZTÁRAI MIHÁLY

A humanista drámaelméletből hazánkban közkinccsé annyi válik, amennyi az iskolai
oktatás részét képezi, és minden jel szerint a protestáns iskolákban kezdődik a humanista
típusú magyar nyelvű dráma kialakulása is. A fennmaradt szövegek alapján úgy tűnik, hogy
a középkori színjátszás hagyományos alkalmi és intézményei nagyjából megszűntek és
elpusztultak, vagy legalábbis igen erősen háttérbe szorultak a Mohács körüli évtizedek mélyre-
ható társadalmi, politikai, vallási válsága és átalakulásai során, s a humanista pedagógia
eredményeit hasznosító protestáns iskolák lehettek a XVI. század közepe táján az egyedüli
fórumok, ahol rögzített, irodalmi szövegekre támaszkodó színjátszási gyakorlattal számol-
hatunk. Közismert, hogy a reformátorok az általuk vezetett iskolák tanulóit is mozgósították
meggyőződésük terjesztésére, és bizonyosan kihasználták a nyilvános iskolai ünnepélyek és
színelőadások nyújtotta propaganda-lehetőségeket is.²⁴ Ezért a hitvitázó komédia az a műfaji
változat, amelyből viszonylag a legnagyobb számú emlékekkel rendelkezünk, s vele kezdődik a
humanista típusú magyar nyelvű drámaírás története.

Sztárai Mihály vita-drámáinak irodalmi előképeit alighanem az 1520-as évek dél-
német (és svájci) farsangi játékaik között kell keresnünk, amelyek a magyar darabokhoz hason-
lóan a reformáció propagandájának szolgálatában állottak.²⁵ A magyar szerző által megjelenít-
ett típusok legtöbbször megtaláljuk itt a párhuzamait. Vannak a délnémet farsangi játékok
között procès-típusú darabok is, amelyekkel párhuzamba hozható az *Igaz papság tiköre*
cselekményének Kardos Tibor által helyesen megfigyelt perszerű jellege.²⁶ Ugyanakkor azon-
ban hangsúlyoznunk kell, hogy olyan idegen drámát, amely Sztárai darabjainak közvetlen
forrása vagy mintaképe volna, mind ez ideig sem a német nyelvterületről, sem máshonnan
nem ismerünk. A magyar hitvitázó komédia legkorábbi emlékei — mai tudásunk szerint —
nem fordítások vagy adaptációk, a német reformációs drámának a farsangi játékból kifejlődött

²³ Az Élektrára e szempontból először MÓRICZ ZSIGMOND hívta fel a figyelmet, Nyug
1930. 809—822. Egyes részleteinek időmértékes lejtését kimutatta TRENCSENÝI—WALDAPPEL
IMRE, Nyug 1931. 125.

²⁴ KARDOS TIBOR: A magyar vígjáték kezdetei. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születés-
napjára. Bp. 1953. 133 skk. A humanista iskolák szerepével kapcsolatban teljes mértékben
elfogadjuk a Kardos Tibor által is képviselt álláspontot, a színjátszás más formáit illetően
véleményét vitathatónak érezzük. A Theophania tanúsága szerint nem fogadható el Szilády
Áronnak az az álláspontja, hogy az 1562. évi debreceni hitvallás határozata nyomán a reformá-
tus területeken mindenfajta iskolai színjátszás megszűnt. A tilalom, mint ez az említett hit-
vallás szövegéből is kiténik, csak az erkölcsi szempontból kifogásolható játékokra vonatko-
zott. A határozat közölve: RMKT V. köt. 337—38; Szilády véleménye ugyanott.

²⁵ KINDERMANN, H.: Theatergeschichte Europas, Salzburg 1959. II. köt. 267—301.
BERGER, A. E.: Die Sturmtruppen der Reformation. Leipzig 1931. (Bevezető tanulmány és
szövegválogatás.) BERGER, A. E.: Die Schaubühne im Dienste der Reformation. Leipzig 1936.
(Deutsche Literatur, Reihe Reformation, Bd. II. V—VI.) CREIZENACH: i. m. III. köt.

²⁶ A magyar vígjáték kezdetei, 154 skk.

változata írójukra legfeljebb általános műfaji példaként hatott. S ha regisztráltuk a típusok és bizonyos cselekménybeli megoldások rokonságát a német farsangi játékokéval, szükséges, hogy kellő nyomatékka! jelezzük a különbségeket is.

Sztárai drámái közül csak az *Igaz papság tikörének* ismerjük a teljes szövegét, a kompozícióról megbízható képet csak itt alkothatunk. A Fastnachtspiel rokonsági körébe tartozó játékok kötetlenebb kompozíciójával ellentétben Sztárai Mihály komédiája tudatosan a humanista poétika szabályai szerint megszerkesztett darab. A felvonás- és jelenetbeosztás — az egyes felvonások terjedelme közötti feltűnő és aránytalannak ható különbségek ellenére — következetesen megvalósított kompozíciós elveket mutat.

Az első actus színhelyeként egy mezőváros utcáját vagy terét kell elképzelnünk, ahol Antal és Borbás bíró találkozik. A felvonás végén a két bíró megegyezik, hogy vitát rendeznek a vikárius előtt. Ehhez mindkét félnek a maga papját kell meghívnia. Antalnak tehát Böröck papért, Borbásnak Tamás papért kell mennie. Így a második felvonás színhelye Böröck pap háza előtt, a harmadiké Tamás pap háza közelében van a drámai fikció szerint.

A negyedik actus első jelenetében már a vikárius háza előtt látjuk viszont az eddigi szereplőket, és Lukács barátot, aki ekkor lép a színre először. A jelenet közben Lukács barát jelzi, hogy kihívja a vikáriust. A vikárius megjelenésével új scena kezdődik — pontosan a humanista dramaturgia szabályai szerint —, mert a színre új szereplő került. Nincsen azonban felvonás-kezdet, mert a korábbi szereplők a színpadon maradtak, nem történt színhelyváltozás, és — ellentétben az actus-határokkal — megszakítás nélkül folytatódik a cselekmény időben is.

Az ötödik felvonás kezdetén a pápát és a püspököt találjuk a színpadon, miután Borbás bíró és a vikárius már az előző actus végén jelezték, hogy az ügyet a pápa elé kívánják terjeszteni, s ide érkezik futva a másik három katolikus egyházi férfiú, nyomukban Tamás pappal s a két bíróval. Miután így már a felvonás kezdetén az összes szereplő színre lép, a viszonylag hosszú actus során nem szükséges további jelenetváltozás.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az öt felvonásra való beosztás nemcsak külsőleges, s az inszenálás bizonyos dramaturgiai elvek következetes megvalósítására vall. Az actusok hely és idő szempontjából zárt egységek, az actus-határok viszont mindig színváltozást jelentenek, s egyben következetesen tagolják a cselekményt időben is. Az első és a második felvonás közötti szünet jelzi azt az időtartamot, amely Antal bíró számára szükséges, hogy Böröck pap házához eljusson. Mivel Borbás bíró és Tamás pap találkozására csak a harmadik felvonásban kerül sor, a kompozíció azt az elképzelést sugallja, hogy Tamás pap szállása az első felvonás színhelyétől valamivel távolabb esik, mint Böröck papé. Fráter Lukács meghívását a vitára nem láthatjuk a színpadon, és nyilván Tamás és Borbás harmadik felvonásbeli jelenetével egy időben történik, de más helyen. A negyedik felvonásban valamennyi „helybeli”, a hódoltságimagyar városkákban is elképzelhető szereplő találkozik, s együtt indulnak a pápához, s együtt is érkeznek oda, az ötödik felvonás kezdetén. A scena — a humanista drámaelméletnek megfelelően — nem önálló szerkezeti—cselekménybeli egység, csupán annak jelzésére szolgál, hogy a színpadon levő szereplők száma megváltozik. Ezért nincs jelenetbeosztás azokban az actusokban, amelyekben nem történik szereplőváltozás.

A főként Donatusra támaszkodó humanista drámaelmélet hatását Sztárainál nemcsak a felvonás- és jelenetbeosztás mutatja, erre vall a cselekmény belső felépítése is. E belső felépítés alapvető szabályait érdemes teljes terjedelmükben idéznünk Euanthiusnak Donatus Terentius-kommentára bevezetéseként fennmaradt traktátusából, hogy lássuk, milyen következetesen igyekszik Sztárai alkalmazni azokat:

„Comoedia per quattuor partes dividitur: prologum, protasin, epitasin, catastrophem. Est prologus velut praefatio quaedam fabulae, in quo solo licet praeter argumentum aliquid ad populum vel ex poetae vel ex ipsius fabulae vel actoris commodo loqui; protasis primus actus initiumque est dramatis; epitasis incrementum processusque turbarum ac totius, ut ita dixerim, nodus erroris; catastrophe conversio rerum ad iucundos exitus patefacta cunctis

cognitione gestorum.” (IV. 5) Az idézetet még egy donatusi definícióval kell kiegészítenünk, amely az első felvonás funkcióját a következőkben határozza meg: „protasis est primus actus fabulae, quo pars argumenti explicatur, pars reticetur ad populi exspectationem tenendam.” (VII. 4).

A szabálynak megfelelően nem hiányzik az *Igaz papság* tikörének éléről a prologus, s a szerző „praeter argumentum”, tehát a drámai cselekményen kívül, közvetlenül egyedül itt szól a nézőkhöz, figyelmükbe ajánlva a darab tanulságait. Magába a játékba a nézőteret nem vonja be, következésként kerül a Donatusnál helytelenített „kiszólásokat”.

Teljességgel az idézett szabályok szerint alakul a protasis is. A darab argumentumát, tehát a papszentelés körül folyó vitát s az ezzel kapcsolatos tévedéseket Borbás és Antal bíró beszélgetése ismerteti az első felvonásban, s végül a vikárius előtt lefolytatandó vitára vonatkozó megállapodásukkal a tulajdonképpeni cselekmény is kezdetét veszi. A papi hivatás protestáns felfogása mellett felhozható legdöntőbb érvek kifejtése persze Tamás papra vár, s az első felvonásban arról sem történik még említés, hogy ha a vikáriusnál nem boldogulnak, a vitát a pápa elé viszik. Ily módon érvényesül a donatusi szabály, amely szerint a protasis részben kifejti, részben — a közönség érdeklődésének megtartása céljából — elhallgatja az argumentumot. (Az epitasis persze kevésbé szabályszerű. A pusztán hitvitából nehéz is lett volna Plautus és Terentius megoldásaihoz hasonlítható komikus bonyodalmat szerkeszteni. A cselekmény e fő egységéhez tartozónak tekintette Sztárai minden jel szerint a teljes második, harmadik és negyedik felvonást, valamint az ötödik felvonás első, terjedelmesebbik felét, egészen addig, amíg Tamás pap elő nem véteti Böröck szatyrából a „hájas breviárt”. A szerző e részben meglehetősen egyszerű eszközökkel, de nem sikertelenül igyekszik jelenetről-jelenetre növelni a bonyodalmat és fokozni a feszültséget. A szereplők száma felvonásról-felvonásra növekszik, s az úgy a vikáriustól a pápa elé kerül. Az incrementum processusque turbarum — mint azt Kardos Tibor jó érzékkel megfigyelte — egyben az inkvizíciós processzus paródiája is. Sajátosan átértelmeződik a nodus erroris, a komikus tévedés, félreismerés fogalma is. Az error Sztárai Mihály számára elsősorban hitbéli tévelygést jelent, s ennek kell a komédia végén megoldódnia. A humanista drámaszerkesztés szabályainak hatása tehát az epitasisban is tettenérhető, de értelmezésük a tárgy követelményei szerint módosul.

Az ötödik felvonás frappáns befejezése is megfelel a komikus poétika szabályainak. A protestáns prédikátor, miután látja, hogy tudós érveivel a katolikus papokat nem tudja meggyőzni, a vonakodó Böröck pappal elővéteti a boros flaskó mellől az ócska breviáriumot, s abból bizonyítja be a maga igazát. Ennek a bizonyítéknak már a pápa sem tud ellentmondani, s legyőzetését az egész katolikus klérus beismeri. A pápát kapálni küldik, a vikárius varga lesz, Böröck pap tímár, a barát szénégető, mert tudatlanságuk miatt papnak egyikük sem való. A catastrophe itt is, akárcsak a klasszikus komédiában, váratlan, meglepő fordulat, mely egy csapásra feloldja a feszültséget, megszünteti a komikus tévedést — a jelen esetben a hitbéli tévelygéseket —, s utat nyit a vidám, persze ugyanakkor maróan szatirikus befejezésnek. Az epitasis és a catastrophe között tehát nincs felvonás-határ, s e megoldás is pontosan megfelel a donatusi drámaelmélet követelményeinek, amely csak a protasis és az első felvonás között kíván ilyen mechanikus egyezést.

A Terentius gyakorlata alapján elvont kompozíciós elveknek e következetes érvényesítése annál inkább meglepő, mert Sztárai drámáinak tárgya és típusai egyáltalán nem az antikvitáshoz kapcsolódó humanista irodalmi tradícióból származnak. Azok a német és olasz drámatípusok, amelyeknek ismeretét és hatását az eddigi kutatás Sztárainál feltételezte, nem is mutatnak hasonló kompozíciós kötöttségeket. Hogy a Sztárai által esetleg ismert magyar nyelvű drámaszövegek milyen színvonalúak voltak, s milyen műfaji változathoz tartoztak, arról megfelelő források hiánya miatt elég terméketlennek látszik újabb vitát kezdeni. Bármiyeneknek is feltételezzük azonban az olasz rappresentazione sacra vagy a német Fastnachtspiel magyar megfelelőit, annyit talán valószínűnek tarthatunk, hogy az *Igaz papság*

tikörének szerzője e műfajok hazai változataiból sem meríthette kompozíciós elveit. Az elmondottak alapján — úgy gondolom — elég valószínű, hogy a drámaszerkesztés szabályait Sztárai a protestáns humanista iskolákban használt Terentius-kommentárok alapján sajátította el, s a megismert kompozíciós elvek alkalmazását a reformáció propagandacéljait megítélés szerint a leghatékonyabban szolgáló vitaanyagon lényegében önállóan kellett kikísérleteznie.

Hogy itt valóban kísérletezésről beszélhetünk, s a keresett drámai formát nem készen kapta s nem is egy csapásra fedezte fel, az a papok házasságáról szóló darab töredéke alapján gyanítható. Lényeges műfaji vagy kompozíciós különbséget a két darab között még nem bizonyítana önmagában az, hogy e játék az *Igaz papság tikörével* ellentétben epilógussal zárul. Igaz, hogy a főként Terentiusra épülő humanista drámaelmélet az epilógust nem sorolta a komédia nélkülözhetetlen szerkezeti elemei közé, de nem is kifogásolta használatát, amely egyébként antik példákkal is igazolható.²⁷ Többet mond ennél, hogy az epilógus két ízben is, méghozzá mindkétszer elég kiemelt helyen, a tanulságokat összefoglaló fejtegetés első és utolsó mondatában, veteködésnek nevezi az elhangzott játékot, s ugyanakkor egyszer sem említi a comoedia terminust. Nehéz kitérni az elől a feltevés elől, hogy a veteködés (vetélkedés!) ez esetben ugyanolyan tudatosan használt műfaji terminus, mint az *Igaz papság tiköre* hitelesnek látszó latin címében a comoedia. A veteködés, műfaji megjelölésként, csakis a latin certamen fordítása lehet,²⁸ a comoedia és a certamen műfaja között az éles distinkciót pedig már Bartholomaeus Pannoniusnál is alkalmazunk volt megfigyelni. Ha feltevésünk igaz, akkor a papok házasságáról szóló darab címét nem szabad a Comoedia lepidissima de sacerdotio analógiájára rekonstruálnunk (tehát nem fordulhatott elő benne a comoedia terminus!), és valószínűleg nem volt e munkának az *Igaz papság tiköréhez* hasonló felvonásbeosztása, s cselekményének belső felépítése sem igazodott feltétlenül a humanista drámaelmélet kompozíciós szabályaihoz.

VII. A DEBRECENI DISPUTA

A *Debreceni disputa* XVI. századi irodalmunk legértékesebb, de egyben legproblematicusabb emlékei közé tartozik. Problematikussá mindenekelőtt az teszi, hogy csak igen kései s elég megbízhatatlannak látszó másolatokból ismerjük. Szerzőjének személyéről, keletkezésének idejéről és körülményeiről igen sok vita folyt a szakirodalomban eddig is, s minden tekintetben megnyugtató megoldást e kérdésekkel kapcsolatban máig sem ismerünk. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy Válaszuti György írta 1572 tavaszán. Hogy először a kolozsvári iskolában került-e bemutatásra, vagy, mint azt a vele foglalkozó legújabb tanulmány feltételezi,²⁹ már szerzője pécsi tartózkodása során keletkezett, annak megvitatására e dolgozat keretei között nem vállalkozhatunk.

A *Debreceni disputát* fenntartó kéziratok feljegyzései nemcsak a szerző személyével és a mű megírásának idejével kapcsolatban zavarosak és ellentmondásosak, de maga a dráma szövege is későbbi, önkényes változtatásokról árulkodik. Az eddig publikált szövegváltozatok közül a Bodor András-féle kézirat variánsa olyan átdolgozás produktuma, amely igen megbízhatóan datálható az 1693-tól 1703-ig terjedő időszakra.³⁰ Az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat variánsa ennél archaikusabb jellegű, s nem tartalmaz olyan betoldásokat, amelyek egyértelműen elárulnák keletkezésük időpontját. A szövegnek mindkét változata nagyjából egyező, háromfelvonásos beosztást mutat. A Bodor-féle variáns cselekedeteknek, az Egyháztörténeti Kézirat actusoknak címezi a felvonásokat. A felvonásokon belül további jelenet-

²⁷ Pl. Plautus számos vígjátékával.

²⁸ Műfaji terminusként használja Melius Péter, Ádám János, Rimay János stb. A Calepinus-szótár a magyar vetélkedés szót a dialogus terminus megfelelőjének közli. A terminus használatának irodalmi példái közül számunkra a legnagyobb bizonyító erővel Melius 1562-ben megjelent dialógusa rendelkezik. Ennek címe: Az hitről és az keresztyénségről való vetekedés. (I. Studia et Acta Ecclesiastica II. köt. 211.)

²⁹ ESZE TAMÁS: i. m.

³⁰ ESZE TAMÁS: i. m. 436.

beosztás egyik változatban sem található. E háromfelvonásos szerkezet teljesen egyedül áll XVI. századi drámáink között. Mivel a harmadik felvonás majdnem kétszer olyan terjedelmes, mint az első kettő együttesen, és világosan három további nagy egységre tagolható — közülük az elsőt Varga Ferenc és Péter pápa, a másodikat Charianus János és György kardinál, a harmadikat az olasz doktor és Vicarius Pál vitája képezi³¹ —, elég kézenfekvő a feltevés, hogy az archaikusabb szövegváltozat is már átdolgozott, s a *Debreceni disputa* eredetileg — a többi XVI. századi magyar drámához hasonlóan — öt felvonásból állt. Ez az átdolgozás természetesen az 1690-es éveknél korábban történhetett, mivel a felvonásbeosztás valamennyi ma ismert szövegváltozatban megegyezik, holott az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat változata egyébként függetlennek látszik a többitől.

Az ötfelvonásos beosztás hipotétikus rekonstrukciója sem tünteti el teljesen a ma ismert szövegekből kielemezhető kompozíció és színpadi elképzelés feltűnő szabálytalanságait.

Az első felvonás még nagyjából megfelel azoknak a dramaturgiai szabályoknak, amelyeket Sztárai komédiájának elemzése során megismertünk. Péter pápa házában kell elképzelnünk a színhelyet, s a cselekmény időben is egységes. György kardinál fellépésével Sztárai ugyan új szcénát kezdene, ennek jelzése azonban elmaradhatott a későbbi másolók hibájából is. A második felvonást olvasva azonban arra a meggyőződésre jutunk, hogy az első felvonás szabályos felépítése inkább véletlenszerű, s Válaszuti nem törekedett arra, hogy játékát a humanista dramaturgia szabályai szerint végiggondolt hely- és időkoncepció alapján szerkessze meg. Nagyobbára ebben a felvonásban is Péter pápa házában játszódik a cselekmény, legkevesebb néhány nappal az első actus eseményei után, hiszen Vikárius Pál már az első felvonásban kiküldött meghívólevél vételével is indokolja sietős érkezését. A színhely elképzelése azonban egyre homályosabbá válik. Péter pápa valahol a házban ájul el, ahol lefektetik. Ezután Vikárius Pál az érkező György kardinál elé megy, hogy behívja azt oda, ahol a püspök fekszik; György pedig Vikárius Pált biztatja, hogy menjen előre, mert ő „nem gyakorta járt abban a házban”. A jelenet tehát hol a házban játszódik, hol a ház előtt. A színhely konkrét elképzelésének hiánya méginkább feltűnik, amikor tanúi vagyunk annak, hogy Péter pápa a dékányt a bíróhoz küldi, s az egyházi azon nyomban végre is hajtja a küldetést, előbb a bíróval beszél, majd azonnal átadja Péter pápának a bíró válaszát. A színhely tehát itt mondatról mondatra változik, az egyik pillanatban a bíró, a következő pillanatban ismét Péter pápa házában vagyunk.

Ellentmondásos a felvonás időbeli koncepciója is. Vikárius Pál azzal a hírral érkezik, hogy „az erdélyi eretnek bestiák . . . ma bizony szemben léznek velünk”. György kardinál, viszont nem sokkal utóbb azt mondja, hogy az erdélyiek „holnap bizony szemben szállnak velünk”. Ezt az állítást erősíti magának a bírónak üzenete is, akinél szállást vettek az eretnekek, s aki Péter pápát a „város képében”, tehát hivatalos minőségében azzal fenyegeti, „hogy ha az holnapi napon ötet meggyőzhetik, soha a mű kenyerünket többé nem észli”. Alig adja át azonban a dékány a bíró üzenetét, máris arról értesülünk, hogy a bíró „gyűlésbe harangoztat”, s a háromsághívó prédikátorok éppen csak megegyeznek afelől, hogy ki kivel vitatkozzék, s máris kénytelenek felszedelőzködni, hogy a disputációra a templomba induljanak.

Míg a második felvonáson belül a bíróval való üzenetváltás és a következő jelenet között egy nap múlik el, a második és harmadik felvonás között időbeli cezura nincs. A cselekmény helyének térbeli elképzelése a harmadik felvonás kezdetén is bizonytalan marad. Péter pápák még valahol a templomon kívül tartózkodnak, tanúi vagyunk annak, hogy György kardinál előre küldi a Vikáriust, hogy tegye meg a szükséges előkészületeket, majd utána küldi a dékányt, miközben a vikárius szavaiból már arról értesülünk, hogy az bent a templomban tartózkodik, s végül a vikárius utasítására a dékány behívja a templomba Péter pápát és György kardinált. A cselekmény ezután a játék végéig a templomban folytatódik, és időben is egységes marad.

³¹ *Норвѣтн* János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 369.

A második felvonás és a harmadik kezdete ugyanakkor a *Debreceeni disputa* legsikerültebb részei közé tartozik. A szereplők beszéde friss, életszerű, minden sorát áthatja a szarkasztikus humor és a pompás jellemző erő. Anakronisztikus elemeket nem találunk a jelenetekben, sőt egyik-másik motívumuk történelmileg vagy életrajzilag bizonyíthatóan hiteles tényekre utal. A tér- és időelképzelés sajátosságaiért tehát nehezen tehetünk felelőssé későbbi átdolgozót. Ha avatatlan kéz eszközölt volna e részleteken mélyrehatóbb változtatásokat, annak nyoma lenne a szövegben más szempontból is.

A XVI. századi magyar színpadi technikáról sajnálatosan keveset tudunk, a szövegek elemzése azonban nyújt némi tájékoztatást. Az *Igaz papság tikörének* negyedik felvonásában Fráter Lukács e szavakkal fordul a többi szereplőhöz: „No, legyetek veszteg itt addiglan, míg én kihívom az vikárius uramat”, s rövidesen ezután a vikárius valóban meg is jelenik a színpadon. A szöveg itt a Plautus- és Terentius-kiadások technikáját követve új scenakezdetet is jelöl. A „kihívást” tehát itt szószerint kell érteni. Bonyolultabb díszletekre természetesen nem gondolhatunk. A játéktér mögött semleges hatású háttérrel kell elképzelnünk, amely a mezővárosi utca házait, vagy a pápai palotát egyaránt jelképezheti. A háttérrel képező falon vagy kulisszán azonban van egy-két ajtó, amelyen keresztül a szereplők kijöhetnek vagy bemehetnek. A színpadon mindig csak azok tartózkodnak, akik az ott folyó egységes cselekményben éppen részt vesznek, s akiknek nevét a szerző következetesen felsorolja minden egyes jelenet kezdetén. E színpadi technika lényegében megfelelt annak az antik komédiák előadásain kialakított humanista színjátszási gyakorlatnak, amelyet külföldi példák alapján pontosan ismerünk.³² Hasonló színpadot feltételezhetünk Bornemisza *Életrájához* is.

Teljesen más értelme van a *Debreceeni disputa* harmadik felvonásában Vikárius Pál szavainak, amikor a dékánnal behivatja a templomba Péter pápát és kíséretét, hiszen a felvonás kezdetétől fogva a játéktéren kell tartózkodni azoknak is. Érdemes szószerint idézni e részletet:

„György kardinál: Eredj dékány, menj el, lásd meg, ha már elkészítette-e Vikárius uram a székeket?

Dékány: Azt kérdik a papi fejedelmek, Vikárius uram, ha bévonta-e kegyelmed szőnyegekkel a székeket?

Vikárius Pál: De csak jönnének bé, régen készen vannak. Az uraimék elunták várni őket, az ellenkező fél pedig azt véli, hogy elszöktek régen.

Dékány: Tü uraságtok jöjjen el, mert már mindenek készen vannak.”

Mint látjuk, a bejönni igének itt csak metaforikus értelme van, s a hívásnál-küldésnél inkább a valóságos színpadi szituációnak megfelelőbb *menj el, jöjjön el* fordulatokat használják. A jelenet előadását tehát csak olyan módon képzelhetjük el, hogy a felvonás kezdetétől fogva kisebb-nagyobb csoportokat alkotva valamennyi szereplő a játéktéren tartózkodik, s az egy időben elképzelendő különböző színhelyeket, az idézett helyen a templom belsejét és a templomon kívüli teret, de ugyanígy a második felvonás különböző részeiben előbb Péter pápa házát, és a ház előtti kert- vagy utcarészletet, utóbb pedig Péter pápa házát és a bíró házát, a szereplők e csoportjai vagy a játéktér éppen üresen hagyott részei jelképezik.

Eddig úgyszólván valamennyi irodalomtörténész, aki az unitárius hitvitázó komédiákkal foglalkozott, Sztárai drámáinak igen erős hatását feltételezte a *Debreceeni disputa* szerzőjére.³³ Elemzésünk alapján, úgy gondolom, nyilvánvaló, hogy Válaszuti György nem Sztárai komédiáiból, vagy legalábbis nem az *Igaz papság tiköre* alapján sajátította el a drámairás alapvető fogásait, és a Sztárai által követett normáktól lényegesen eltérő színjátszási tradícióhoz kapcsolódott. A kétféle tradíció közül a kb. húsz évvel későbbi *Debreceeni disputából* kiele-

³² GREGOR, J.: Weltgeschichte des Theaters. Zürich 1933. 181 skk. Illusztráció a 247. lapnál.

³³ ESZE TAMÁS: i. m. További bibliográfia ugyanott.

mezzé az archaikusabb jellegű. Esztétikai szempontból mégis a *Debreceni disputa* az értéke-
sebb, s ez részben annak is köszönhető, hogy Válaszuti remekül kihasználja az általa alkalmá-
zott primitív színpadi technika sajátos lehetőségeit, s ezáltal komédiaja legelevenebb tempójú
részleteiben ábrázolásmódját a mai olvasó szinte filmszerűnek érzi.

VIII. A BRASSÓI TERENTIUS-KIADÁS

(Melanchthon drámaelmélete)

Sztárai és Válaszuti drámáit elemezve elsősorban a kompozícióra, az inszenázásra, a darabok formai felépítésére fordítottuk figyelmünket. Ha reformátorainknak a drámai mű-
fajok funkciójáról, a komédiák és tragédiák céljáról és tanulságairól vallott felfogására vagyunk
kíváncsiak, és arra, hogy meddig terjedhettek műfajtörténeti ismereteik, nem kerülhetjük el,
hogy kissé bővebben foglalkozzunk az 1557-es brassói Terentius-kiadással. Mint ismeretes,
Terentius műveit Brassóban már az 1540-es évek folyamán is megjelentette egyszer Honterus,
ennek a korábbi kiadásnak a szövege azonban nem áll rendelkezésünkre. A második kiadást
számunkra főként az teszi rendkívül érdekessé, hogy Terentius szövegén s a hozzá kapcsolódó
magyarázatokon kívül bevezetésként közli Melanchthon *Cohortatio ad legendas tragoedias et
comoedias* c. írását is.³⁴ Első ízben e terjedelméhez képest rendkívül tartalmas kis buzdítás
Joachim Camerarius Lipcsében 1545-ben megjelent Terentius-kiadásának kísérő irataknak
került nyilvánosság elé, s az ezt követő évtizedekben számos alkalommal újra nyomtatták
Németországban is. A belőle származó gondolatok átvétele tehát nem bizonyítja feltétlenül a
brassói kiadás használatát, de ez a kiadás e művecske hazai népszerűségének is igen fontos
dokumentuma. Hogy Melanchthon drámainterpretációi nemcsak az erdélyi szász iskolákban
voltak ismereteseek, azt igen szépen bizonyítják pl. Borzsák István Bornemisza-elemzései,³⁵
s az is igen valószínű, hogy Bornemisza sem Bécsben, Tanner Sophoklés-előadásain találkozott
először e gondolatokkal, hanem — legalább részben — ismerősek voltak azok előtte már hazai
tanulmányából is.

A latin komikusokat a XVI. század közepén Magyarországon már régóta ismerték.³⁶
Az iskolázott, latinul is olvasó emberek többsége legalább egy-két művükkel feltétlenül
találkozott tanulmányai során. Talán éppen eredeti szövegeik közismert volta tette feleslegessé
fordításukat. Lehet, hogy éppen ez a magyarázata annak a nem egészen magától értetődő
jelenségnek, hogy ugyanakkor, amikor Bornemisza Élektra-átdolgozásán kívül egy elveszett
magyar Euripidés-fordításról is maradt legalább egy szűkszavú híradás, eddig egyetlen rene-
szánsz kori magyar Plautus- vagy Terentius-fordításról sem került elő semmiféle adat, annak
ellenére, hogy olvasásukat és iskolai előadásait az egykorú Magyarország és Erdély területén
összehasonlíthatatlanul több dokumentum bizonyítja, mint a görög tragikusokét.

Az adott helyzetben Melanchthon említett művét számunkra éppen az teszi fontossá,
hogy — nem kicsinyítve Terentius, sőt Plautus érdemét és olvastatásának pedagógiai értékét
sem — igen nagy nyomatékkal hangsúlyozta a görög drámairók jelentőségét. A *Cohortatio* az
antik drámairodalom olvasására és olvastatására biztatva a tanulókat és a pedagógusokat,
tömör, s fő vonásaiban mai tudásunk szerint is helytálló képet ad a drámai műfajok fejlő-
déséről Aischylostól Terentiusig és Senecáig. Hogy e pogány szerzők műveit a protestáns
humanizmus szigorúan vallásos eszmerendszerébe beillesse, az antik drámairodalom egészének
aktualizáló erkölcsi—politikai értelmezést keres. Ebben az összefüggésben a legnagyobb

³⁴ Szövege kiadva Corpus Reformatorum V. köt. 567—572. Ugyanott a XVI. századi
kiadások bibliográfiája is. A brassói kiadást azonban a CR nem említi.

³⁵ I. m. 1. rész.

³⁶ TÉSI EDIT: Plautus Magyarországon. Bp. 1948. MARÓTI EGON: Terentius Magyar-
országon. Kísérő tanulmány Terentius Phormio c. darabjának kétnyelvű kiadásához. Bp.
1961.

értéket éppen Sophoklész és Euripidész tragédiáinak tulajdonítja. Első pillantásra talán meglepő, hogy a komédiaszerzők közül viszont Aristophanész kapja ebben az írásban a leglelkesebb méltatást, megelőzve egy árnyalatnyival még Terentiuszt is, jóllehet a Terentius műveivel való pedagógiai célú foglalkozás Melanchthonnak szinte végigkísérte egész életét. A keresztény erkölcsnevelő célzatból következik, hogy a pogány tragédiák, sőt a komédiák is Melanchthon interpretációja szerint elsősorban elrettentő példák gyűjteményei. A szellemi kapcsolatot és a szószerinti szövegegyezéseket is a *Cohortatió*nak a tragédiákra vonatkozó fejtegetései és Bornemisza Elektra-utószava között a kutatás már feltárta, érdemesebb ezért ezúttal figyelmünket a komikus műfaj képviselőire vonatkozó bekezdésekre összpontosítanunk. Tudjuk, hogy a protestáns humanista drámaelmélet álláspontja szerint a tragédiák sohasem olcsó szórakoztatás céljából készültek, hanem azért, hogy a nézők és olvasók megtanulják, isten büntető haragja miként sújt le a megrögzött bűnösökre, nem tekintve világi rangjukat és hatalmukat. „Jóllehet a komédiákat inkább költötték játék és szórakoztatás kedvéért, mint a tragédiákat, céljuk azonban lényegében hasonló. A tragédiához pedig közelebb az ókomédia áll. Aristophanésnál nem hetérák, szerelmesek és kerítők beszélgetéseit találjuk, hanem olyan polgárok példait, akik közül egyesek helyesen kormányozták az államot, mások pedig megzavarták és felforgatták. S intő például az eltérő szándékokat, célokat és eredményeket állítja a nézők és olvasók elé, s azt, hogy milyenek az egyes vezetők, kiket kell közülük dicsérni, utánozni, s kiket kerülni.” Az az Aristophanész-jellemzés, amelyet e bevezető után kapunk, főként a *Lovagok* és a *Darazsak* ismertetésén alapul. Megtudja belőle az olvasó, hogy a görög költő névszerint kipellengérezte a színpadon saját kora politikai kalandorait. E negatív figurák prototípusa természetesen Kleón, akinek hibáit és bűneit szinte aristophanészi szóbőséggel sorolja fel Germánia rendre és nyugalomra vágyó praepceptora. Aristophanész tanulságai nemcsak az állami élet erkölcsére, de az egyházkormányzásban tapasztalható visszasságokra is érvényesek.

„Hunc eundem Cleonem pingit in concione ovium balaena specie praesidentem et dictantem sententiam perterritis ovibus ituris in suffragium. (Vö. *Darazsak*, 31–36. sorok) Haec imago mihi incurrit in oculos, quoties cogito de synodis, in quibus doctorum et piorum vox terrore potentum oppressa est. Hunc ipsum Cleonem alibi dicit alterum pedem in castris, alterum in curia habere. (Vö. *Lovagok* 75–76.)³⁷ Ita semper multi sunt et fuerunt profani, indocti, *πολυπράγμονες*, qui alterum pedem in aulis, alterum in Ecclesiastica concione habent, ac pariter leges ferunt de imperiis et de doctrina. Harum figurarum in comoediis animadversio, simul et de vita hominum multa monet, et conducit ad eloquentiam. Possumus enim et haec ipsa exempla ad praesentia negotia apte transferre, et his lectis multa ipsi excogitare similia.”

A *Cohortatió*ban Aristophanész az egyetlen a méltatott szerzők közül, akinek nemcsak olvasására, tanulmányozására, hanem utánzására is buzdítja a tanulókat és tanárokat. A német protestáns vitairadalomban egyébként van is néhány aristophanészi ihletésű darab. A legkorábbi közülük talán az *Eccius dedolatus* (1519), a leghatásosabbak pedig Thomas Naogeorgus latin nyelvű szatirikus játéka, mindenekelőtt a *Panmachius* (1538).³⁸ S ne felejtjük el azt sem, hogy Melanchthon buzdítása 1545-ben, a schmalkaldeni háborút közvetlenül megelőző periódusban keletkezett, s ez volt a protestáns vitairadalom másodvirágzásának időszaka, amikor a korábbi évtizedek szatirikus drámái közül is sok újra kiadásra került.³⁹

Mielőtt azonban az aristophanészi komédiával foglalkozó eszmefuttatás magyarországi hatását megpróbálnók felderíteni, foglaljuk össze röviden Melanchthon *Cohortatió*jának további gondolatait.

Aristophanész után az újkomédia, amely kizárólag költött személyeket szerepeltet, és tárgyát a magánéletből, szolgálak, hetérák és szerelmes ifjak kalandjaiból veszi, Melanchthon

³⁷ Arany János sorszámozása szerint *Darazsak* 30–34. és *Lovagok* 77–78.

³⁸ Kiadva BERGER, A. E.: *Die Sturmtruppen der Reformation (Eccius)* és BERGER, A. E.: *Die Schaubühne . . . I. (Panmachius)*

³⁹ BERGER, A. E.: *Die Schaubühne . . .*, bevezetés.

véleménye szerint már a közélet és az erkölcsök hanyatlására vall. Menandros — akinek műveiből természetesen csak töredékeket ismer — és a nyomában járó római komédiaszerzők ennek ellenére megőrizték a műfaj erkölcsnevelő jellegét. Az általános érvényű erkölcsi tanulságok szerinte úgyszólván minden antik komédiában megtalálhatók, s a jellemek olykor még Terentiusnál is felfoghatók aktuális közéleti törekvések paraboláiként. Példaként ez utóbbi jelenségre az *Adelphoe*-t említi, amely feltevése szerint Cato és az ifjabb Scipio ellentétes pedagógiai-művelődéspolitikai elveit mutatja be. Egyébként a római komédiákban is a negatív tanulságok kapják a nagyobb nyomatékot. Hetvenkedő katonák, parasitusok, zsémbes vénemberek még Nagy Sándor udvarában is akadtak, az erről szóló antik anekdotát, aki akarja, természetesen a XVI. századi fejedelmek környezetére is értheti.

„Horum imagines in Plauto et Terentio propositas diligenter intueatur iuventus, ut agnoscere, odisse et fugere morosos, rixatores, sycophantas, ardeliones, arrogantes, assertatores, quorum plenae sunt omnes civitates, discat.”

Az erkölcsi tanulság mellett persze mindenütt említést kap a nyelvi-stilisztikai. Melanchthon e szempontból Erasmus véleményét követi, aki a latin nyelv tanítását Terentiussal, s a görög költők olvasását Aristophanéssal ajánlotta megkezdeni.⁴⁰

Tudjuk, hogy nem a *Cohortatio* az egyetlen s nem is az első műve Melanchthonnak, amely a drámai műfaj kérdéseivel foglalkozik. Drámaelméletét — melynek e munkájában foglalja össze pedagógiai szempontból legfontosabbnak érzett elemeit — lényegében Aristotelés *Poetikájától* függetlenül alakította ki. Ez a leginkább éppen a tragédiákra vonatkozó fejtegetésekben szembetűnő. A tragikus művek hatását elemezve, a hősök sorsa által keltett érzelmek közül Melanchthon egyedül a félelmet, a megrettenést hangsúlyozza. Fogalmazása e bekezdésekben a legszuggesztívebb hatású talán, nem csoda, ha olvasóiban, vagy hallgatóiban e gondolatai visszhangoztak a legtovább:

„Qua in re et hoc singularis prudentiae fuit, eligere argumenta non vulgarium casuum, sed insignium et atrocium, quorum commemoratione cohorrescent tota theatra. Non enim moveatur populus levium aut mediocrium miseriarum cogitatione, sed terribilis species obicienda est oculis . . . Ego ipse saepe toto corpore cohorresco legens tantum, non etiam intuens ut in theatro agentes Sophoclis aut Euripidis tragoedias.” Az idézetet tovább is folytathatnók, de mutatónak talán ennyi is elég. A gondolatmenet csúcspontján a Bornemisza által is felhasznált vergiliusi sor foglalja össze a legfontosabb tanulságot:

„Discite iustitiam moniti et non spernere divos!”

A tragédia tehát elsősorban elrettentő példaként nevel. Mint láttuk, lényegében hasonló erkölcsnevelő funkciót tulajdonít a komédiának is. Melanchthon persze különbséget tesz a tragédiák elrémítő, s a komédiák nevetve meggyűlöltető, szatirikus hatása között. Nincs okunk azonban csodálkozni azon, hogy a finomabb esztétikai distinkciók iránt kevesebb érzékkel rendelkező prédikátorok olykor szinte szószertint átviszik egyes komikus alkotásokra is azt, amit Melanchthon a tragédiákról tanít.

E jelenségre a legjellemzőbb példa a magyar irodalomban a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* Karádi Pál által írott ajánlása. Karádi aktuális erkölcsi-politikai reflexióinak kiindulópontjaként állnak a következő mondatok:

„Mikoron az Balassa Menyhártról való komédia az én kezemhez akadtott volna, elolvassván azt, csodálkozatom vala rajta, minémű rettenetes és hallhatatlan istentelenségekkel és árultatásokkal vala rakva, nem tűrhetém, hogy ne nyomtatnám és mindeneknek tudtára ne adnám . . . Másért azért gondolám, hogy kinyomtassam, hogy mindenek ezt látván, példát vegyenek ebből az árultatásnak eltávoztatására. Mert az egy Balassában nyilván általán fogván megláthatják az Istennek mind irlalmasságának, hosszú ideiglen való várásának mi-voltát, és mind rettenetes büntetésének és haragjának súlyágát, mert noha sok ideiglen el-

⁴⁰ Erasmus: De ratione studii. Opera omnia I. köt. 522 skk.

halasztja ú az büntetést, és a képutalást nem mindjártón jelenti ki, de azért soha büntetés nélkül el nem hagyta és el sem hagyja.⁴¹

A komédia, mint az közismert, valóban kipellengérez Balassi Menyhárt bűneit, büntetését azonban nem mutatja be. Hogy a kiadó előszavában a nagyobb hangsúly mégis a büntetésre esik, annak egyik, bár bizonyára nem kizárólagos oka, hogy Karádi Pál enyhén félreérti, vulgarizálja a protestáns humanizmusnak a drámai műfajok funkciójára vonatkozó, s Melanchthon által rendkívül hatásosan összefoglalt tanításait.

Melanchthon drámaelméletének hatását természetesen nemcsak a *Cohortatio* közvetítette Magyarországra. Írott művei mellett a vele való személyes érintkezésnek és egyetemi előadásainak is nagy fontosságot tulajdoníthatunk, hiszen a magyar reformációnak úgyszólván valamennyi vezető egyénisége megfordult Wittenbergben is, és hosszabb-rövidebb ideig Melanchthon hallgatója volt. Ha a reformáció forráshelyére elsősorban teológiai érdeklődésük vitte is őket, többségük nem kerülte el a poétika tárgykörébe tartozó előadásokat sem.

Melanchthon személyes biztatására kezdett például Euripidésszel foglalkozni Gyalui Torda Zsigmond. E munka gyümölcse az az igényes, verses latin Orestés-fordítás, amelyet szerzője Kálmáncsehi Sánta Mártonnak — tehát a zwingliánusok magyarországi vezetőjének — ajánlva jelentetett meg 1551-ben Bázelen.⁴² Úgy gondolom, az eddig említett példák is elegendők annak bizonyítására, hogy Melanchthon drámaelméletének közvetlen vagy közvetett hatása a magyar reformáció valamennyi irányzatának képviselőinél feltételezhető.

A görög drámairodalom olvasására vonatkozó buzdításokat persze nem mindenütt követték, a nyelvi nehézségek miatt. Bizonyára többségben voltak az olyanok, akik iskolai tanulmányaik során nem olvastak mást, mint Terentiust, s legfeljebb ennek bevezetéseként adott tanáruk — esetleg éppen Melanchthon ismertetett műve alapján — a görög drámáról némi összefoglalást. Valószínűleg a görög tragikusoknál is ritkábban olvasták Magyarországon és Erdélyben Aristophanést. Rendszeres kutatómunkát annak érdekében, hogy összegyűjtse a XVI. századi magyar irodalomban az Aristophanés ismeretére valló citátumokat és hivatkozásokat, tudomásunk szerint még senki sem folytatott. Úgy gondolom, hogy e nyomozás, ha valaki egyszer elvégezné, negatív eredménnyel zárulna a kor magyar íróinak nagy többségénél.⁴³

Éppen e hivatkozások ritka volta miatt érdemel figyelmet Sommer 1570-ben kelt Acontius-átdolgozásának első könyvéből az a bekezdés, amely az elmergesedett hitviták vesztelyeit tárgyalja. („Quid ineptus disputator peccet?” Torockai-kódex, 866. l.)⁴⁴ Sommer itt Melanchthon idézett Aristophanés-magyarázatahoz kapcsolódva a *Lovagok* és a *Darazsak* Kleónjához hasonlítja az „ineptus disputator” jellemét. Az egész mű tendenciájából egyértelműen következik, hogy az ineptus disputatorokon elsősorban Meliust és társait kell értenünk. Aristophanést e helyen Sommer egyenesen *propheta profanus*nak nevezi, ennél nagyobb elismerést pogány szerző a reformátoroktól aligha kaphatott. Sommer esetében, akinek görög nyelvtudását és kiterjedt klasszikus irodalmi ismereteit nem vonhatjuk kétségbe, joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak Melanchthon Aristophanésre vonatkozó eszme-futtatásait ismerte, hanem maga is olvasta Aristophanés műveit, s ismereteiből valamennyit tanítványai felé is közvetített. Sommer előadásait pedig 1570—71-ben Kolozsváron hallgatnia kellett Válaszuti Györgynek is.

Melanchthon biztatása Aristophanés utánzására és Sommer Meliusékra adaptált Aristophanés-idézete, úgy gondolom, a *Debreceni disputa* bizonyos „rendhagyó” sajátosságainak

⁴¹ RMDE I. 632—33. l.

⁴² RMK III. 393.

⁴³ BÖRZSÁK: i. m. például gondosan számbaveszi Bornemisza antik idézeteit, de Aristophanés-citátumot nem talál.

⁴⁴ PIRNÁT, A.: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 21 skk.

magyarozatát is megkönnyíti. Péter pápa pontosan úgy viselkedik a *Debreceni disputában*, mint azok a modern Kleónok, akiket Melanchthon és Sommer emleget. A jámbor és tudós férfiak szavát a zsinaton a megfélemlítő hatalom erejével szeretné elnyomni. Törvényt akar szabni nemcsak az egyháziaknak, de saját világi feletteseinek is. Válaszuti munkája persze nem Aristophanés imitáció a szó szorosabb értelmében. A cselekményt az aristophanési példáktól függetlenül építi fel, s a részletmotívumokban sem találunk közvetlen egyezéseket. Összehasonlítva a német irodalom hasonló ihletésű darabjaival, különösen feltűnő az aristophanési fantasztkum hatásának teljes hiánya a *Debreceni disputában*. A magyar szerző tehát nem közvetlenül Aristophanést aknázza ki, hanem csak azokat a témaválasztásra és a komikus-szatirikus ábrázolás általános módszereire vonatkozó tanácsokat hasznosítja, amelyeket — bizonyára Sommer közvetítésével — Melanchthon *Cohortatio*jából kaphatott. Hogy Válaszuti tudott-e görögül, s Aristophanés műveit közvetlenül ismerte-e, az a *Debreceni disputa* alapján nem dönthető el. Komédiájának alapötletét bizonyára Sztáraitól kapta. Sztárai elvontabb típusainak és sematikus cselekményvázlatának közismert élő közéleti személyiségek karikatúráival, s egy konkrét történelmi szituációt idéző cselekménnyel való helyettesítése azonban az aristophanési alkotó módszerhez való tudatos közeledésre vall.

Amit az általunk idézett források nyomán Aristophanésről másodkézből megtudhatott, az is elegendő volt annak felismerésére, hogy nem a plautusi-terentiusi típusú vígjáték a komikus műfaj egyetlen lehetséges változata. Ha ezután csak futólag belelapozott a görög komédiáiró műveibe, annyit még igen hiányos nyelvtudással is megállapíthatott, hogy ott hiányzik a római vígjátékokra jellemző actus- és scena-beosztás. A *Debreceni disputát* elemezve megpróbáltuk bebizonyítani, hogy a játéknak Sztáraiéhoz hasonló, s végső soron a római vígjáték példájához igazodó scena-beosztása eredetileg sem volt, a jelenlegi actus-beosztás pedig egy ismeretlen XVII. századi átdolgozótól származik. Bizonyos, hogy Válaszuti drámája nem három, hanem öt nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. A cselekmény szerkezetének ettől a XVI. században nálunk hagyományosnak mondható tagolásától az aristophanési komédia-típust ismerve sem volt oka eltérni. Hogy azonban az egyes szerkezeti egységek határait felvonásvégekkel külsőleg is jelezte-e, azt, a feltételezhető Aristophanés-hatást is figyelembe véve, az eddig előkerült kéziratok alapján nem lehet eldönteni. Azt kell tehát mondanunk, hogy a *Debreceni disputának* eredetileg vagy nem volt felvonásbeosztása, vagy ha volt, akkor, a jelenleg ismert háromfelvonásos változattól eltérően, öt felvonásra tagolódott a szöveg.

IX. BORNEMISZA PÉTER

Bornemisza Péter Élektra-átdolgozásának művészi értéke, amióta csak szövege 1923-ban előkerült, joggal keltette fel mindazoknak a figyelmét, akiket a XVI. századi magyar irodalom érdekelt. A mű forrásaira, tendenciájára, s Bornemisza alkotó módszerére vonatkozó kutatások nem is voltak eredménytelenek. A magyar *Elektrának* az egykorú drámaelmélethez való viszonyát vizsgálva, ezeket az eredményeket remélhetőleg néhány újabb adattal és szemponttal ez a dolgozat is kiegészítheti.

Tudjuk, hogy Bornemisza az eredeti görög szöveg alapján dolgozott,⁴⁵ de forrásával meglehetősen szuverén módon bánt. A tragédia prológusa, epilógusa és a magyar és latin nyelvű kísérő iratok főként a dráma erkölcsi-politikai tanulságait fejtegetik. A kompozíció módosítására Bornemisza mindössze egyetlen mondatban utal, részletesebb indoklás nélkül közölve, hogy „az játéknak szebb voltáért” a tragédiához sok mindent hozzáadott és másképpen rendelt, mint az Sophoklész görög szövegében olvasható.

Bár többen is egybevették a görög és a magyar tragédia kompozícióját és elemezték

⁴⁵ BORZSÁK: i. m. 104 skk.

az eltéréseket,⁴⁶ nem árt, ha újra emlékezetünkbe idézzük az *Élektra* vázlatát. Sophoklés műve, mint általában a görög tragédiák, öt nagyobb szerkezeti egységre tagolódik.

Az első kompozíciós egység — az arisztotelési terminológia szerint a prologos — Orestés, a paidagógos és Pyladés jelenete. (1—85. sor.) Ezután következnek a parodos, a kórus bevonulási éneke, amelyet azonban Sophoklés ez esetben komosszal, *Élektra* és a kórus által felváltva mondott siratóénekekkel helyettesít. (86—250. s.)

Az első epeisodion (251—471.) viszonylag egyszerű felépítésű, *Élektra* és a kórus dialógusával kezdődik, majd *Élektra* és Chrysothemis jelenetével folytatódik s végül szabályszerű stasimon (karének) zárja le (472—515.).

A második epeisodion (516—1057.) már bonyolultabb szerkezetű. Első részében találjuk *Élektra* és Klytaimnéstra vitáját, közben megérkezik a paidagógos Orestés hamis halálhírével. Klytaimnéstra távozása után *Élektra* és a kar elsiratja Orestést (ez tehát már a tragédia második kommosa, 823—870. sor), majd *Élektra* és Chrysothemis összecsapása következik. Az epeisodion végét itt is szabályszerű stasimon jelzi (1058—1097.).

A harmadik epeisodion (1098—1383.) ismét két jelenetre bontható: első része *Élektra* és Orestés, a második *Élektra* és a paidagógos egymásra ismerése, anagnórisisa. Az epeisodiont lezáró kardal (1384—1397.) ezúttal rendkívül rövid, s a cselekményben nyugvópontot tulajdonképpen nem jelent.

Még gyorsabban kergetik egymást az események a tragédia utolsó részében (ez az exodus az arisztotelési szóhasználat szerint): előbb Klytaimnéstra halálsikolyát halljuk a palotából, miközben *Élektra* és a kórus a kapu előtt várakozik, majd Orestés leszámol a megérkező Aigisthoszszal is.⁴⁷

Bornemisza a tragédiának a római komédiákból jól ismert szabályos felvonás- és jelenetbeosztást ad. Mivel a görög tragédiák szerkezetének elemzése a XVI. század közepén nem tartozott a véglegesen megoldott tudományos problémák közé, tanulságos dolog rekonstruálni a magyar tragédia felvonásbeosztásának kialakulási folyamatát.

Tanner Sophoklés-előadásainak szövegét, amelyek bizonyára a legfontosabb útmutatókat szolgáltatották Bornemisszának a görög dráma megértéséhez, sajnos nem ismerjük. Azok az írott források azonban, amelyek alapján Tanner, vagy útmutatásai nyomán maga Bornemisza is dolgozhatott, rendelkezésünkre állnak.

Arisztotelés *Poétikája* ugyan egyenként megnevezi a tragédiák fontosabb szerkezeti egységeit (*πρόλογος, επεισόδιον, έξοδος, χορικόν, παράδος, στασίμων, κομμός*), ezeknek helyét, funkcióját, egymáshoz való viszonyát azonban csak igen vázlatosan ismerteti.⁴⁸ Megnehezítette megértését a humanisták számára, hogy terminológiája az általuk behatóan ismert latin szerzők szóhasználatával mechanikusan nem egyeztethető, s többé-kevésbé eltér a későbbi görög teoretikusok többségétől is. E bizonytalanságot jól tükrözi pl. Camerarius 1534-ben megjelent Sophoklés-kiadásának előszava. Felsorolja az idézett arisztotelési terminusokat, a következő magyarázatot fűzi hozzájuk: . . . prologus est incipientis fabulae personae locutio, exodus histrionum post chori carmina, episodium, quicquid inseritur non flagitante argumento. Chorus autem carmen inter actus solebat accinere.⁴⁹

Nyilvánvaló, hogy a *πρόλογος* esetében a római komédiák prologusára gondol, s az *επεισόδιον* terminust a szó köznyelvi jelentése alapján értelmezi, tehát mindkét esetben teljesen félreérti Arisztotelést. A *χορός* értelmezése pedig arra vall, hogy a latin drámák felvonás-

⁴⁶ Borzsák: i. m. 15—72. A két dráma kompozícióját elemzi NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter, az ember és az író. Bp. 1959. 56 skk. is.

⁴⁷ Részletesen elemzi a tragédia itt változt szerkezeti felépítését DINDORF kommentáros Sophoklés-kiadása. 3. kiad. Oxford 1860. II. köt. 5 skk.

⁴⁸ Poétika XII. 1452 b. 12.

⁴⁹ Sophoclis tragoediae septem cum commentariis interpretationum argumenti Thebaidos fabularum Sophoclis. Haganoae, ex officina Seceriana, 1534. 6.

beosztását feltételezi a görög tragédiákban is. Ez az elgondolás sem teljesen helytálló, de a további kutatás számára hasznos kiindulópontként is szolgálhatott. Az 1534. évi kiadáshoz még csak a három thébai tárgyú tragédia részletes magyarázata csatlakozott. 1556-ban megjelent Camerarius teljes Sophoklés-kommentára is, amely e nemban az első mű az európai tudományos irodalomban a görög nyelvű antik scholionok után.⁵⁰ Itt néhány konkrét példát is találunk arra, hogy miként képzelte el a Sophoklés-drámák jelenetekre és felvonásokra való tagolását. A kardalok szerint tagolva a tragédiák szövegét, az ötfelvonásos szerkezetet egyedül a *Trachisi nőkben* sikerült a maga számára megnyugtató módon megkonstruálnia, ezért egyedül csak itt jelzi következetesen, az egész művön keresztül a feltételezett actus-beosztást. Kevésbé következetes utalásokat azonban találunk az *Élektra*hoz fűződő magyarázatokban is. Így a 77. sorhoz — Élektra első szavaihoz a tragédiában — a következő megjegyzését fűzi: alia scena nam producitur in proscenium Electra primum, *μυνοδία* anapaestorum deplorans infelicitatem suam: mox et chorus, eam consolari studens.⁵¹ Scena-kezdetet jelöl a 328. sornál is, amikor Chrysothemis először a színrre lép. Nem jelöl viszont új jelenetet a kommos végén, a 251. sor körül. A jelenetbeosztás rekonstruálásakor tehát a római komédia szabályaihoz ragaszkodik: új scenát akkor kezd, ha a színrre új szereplő lép, a versforma változását viszont, ha ugyanakkor nem történik szereplőváltás, e szempontból figyelmen kívül hagyja. A 472. sornal kezdődő első stasimont, a sorhoz fűzött jegyzete szerint, actus-határnak tekinti, ezzel azonban véget is érnek ilyen tárgyú megjegyzései. A jelenet- és felvonásbeosztásra vonatkozó jegyzetek félbenmaradása is érthető. Mivel a prologost csak scena és nem önálló actus gyanánt kezelte, a horatiusi szabálynak megfelelő ötfelvonásos szerkezetet az *Élektra*ban, következetesen alkalmazva addigi szempontjait, nem mutathatta volna ki, s ennek felismerése elvette a kedvét a további próbálkozástól.

Bornemisza — mint ismeretes — elég mélyreható változásokat eszközölt az *Élektra* kompozícióján. Mielőtt azonban ezeket végrehajthatta volna, valamennyire tisztáznia kellett önmaga számára a sophoklési szöveg szerkezeti felépítését. A magyar *Élektra* felvonás- és jelenetbeosztása arra vall, hogy ismerte Camerarius kísérletét. Ez nem is meglepő, hiszen a lipcei egyetem nagy hírű professzora Melanchthon közvetlen baráti köréhez tartozott, s kora egyik legtekintélyesebb tudósa volt. Nehezen feltételezhető tehát, hogy Tanner, akinek jól ismerjük a német protestáns humanizmushoz fűződő kapcsolatait, éppen az ő munkáját ne használta volna fel, amikor 1557—58-ban a bécsi egyetemen Sophoklés *Élektrájáról* tartotta előadásait.

Bornemisza Camerarius idézett megállapításának megfelelően a kardalok szerint igyekezett felvonásokra bontani az *Élektra* szövegét. Így az első stasimon — a magyar szövegben a 2. actus, 7. scena — nála is felvonásvéget jelöl. Felvonás-határon áll a 2. stasimon is, amelyből Bornemisza az 5. actust megnyitó monológot alakította ki. A rövid 3. stasimont, amely a cselekményben nyugvópontot nem is jelöl, a szerkezeti elemzésnél Tanner és Bornemisza figyelmen kívül hagyja. Így a 3. episodion és az exodus együtt alkotja a magyar *Élektra* utolsó actusát. Ezzel szemben két felvonásra bontja s a magyar fordításban tetemesen megbővít Bornemisza a görög dráma 2. episodionját, mégpedig oly módon, hogy felvonást kezdő kardalként kezeli *Élektra* és a Chorus Orestést sirató kommosát. (823—870. sor; a magyarban megfelelője a 4. felvonás 1. jelenete.)

Az actus-határoknál is inkább tiszteletben tartotta a magyar átdolgozó a Camerarius által megjelölt scena-egységeket. A prologos után következő kommos és az 1. episodiont kezdő dialógus, amelyet Camerarius egyetlen jelenetként kezel, a magyar változatban is csak egyet-

⁵⁰ Ehhez az első kiadáshoz nem jutottam hozzá, a Paulus Stephanus 1603. évi genfi Sophoklés-kiadásának függelékében megjelent utánnnyomást használtam.

⁵¹ Idézett kiadás. 67. A jelenetbeosztásra vonatkozó helyeket az első kiadás alapján idézi BALDWIN: i. m. 200., ennek alapján megállapítható, hogy az 1603-i kiadás nem tér el az elsőtől. Camerariusnál sorszámozást nem találunk, a sorszámokat Dindorf kiadása alapján adom.

len jelenetben került felhasználásra, az egyébként Sophoklészől teljesen függetlenül kialakított 1. felvonás befejezéseként.

A prologosból sem próbált Bornemisza önálló actust fejleszteni. Anyagából csak annyit hasznosított, amennyire a 2. felvonás 1. jelenetéhez szüksége volt. Orestés imáját ettől önálló monológként csak az istenes tendencia kedvéért kellett elkülönítenie.

Sophoklés szövegét tehát Bornemisza a következőképpen tagolhatta actusokra:

1. Prologos, kommos, 1. epeisodion, az actus végét az 1. stasimon jelzi.

2. A 2. epeisodion első fele az Orestést sirató 2. kommosig.

3. A 2. epeisodion befejező jelenetei, a felvonás-határt a 2. stasimon jelzi.

4. A 3. epeisodion és az exodos.

Hogy az ilyen módon — persze hibásan — kielemezett szerkezet nem felelt meg a Horatius és Donatus alapján megtanult kompozíciós szabályoknak, természetesen nyilvánvaló. Ezután az is érthető, hogy miért kellett Bornemiszának „az játéknak szebb voltáért” sok mindent „más módon rendelnie”.

Bornemisza azonban nemcsak „más módon rendelt”, mai kifejezéssel élve átszerkesztett egyes felvonásokat, de — mint maga is hangoztatta — sokat hozzá is adott Sophoklés művéhez. A legszembetűnőbbek e hozzátoldások az első felvonásban, amelynek öt jelenete közül négy teljesen független a görög eredetitől.

Pusztán az ötfelvonásos szerkezet kialakítására irányuló törekvással nem magyarázhatjuk a dráma kezdetének e radikális átalakítását. Szerepet játszottak benne más, de szintén műfajelméleti jellegű megfontolások is. A tragikus műfaj Bornemisza által ismert definíciói, hasonlóan azokhoz, amelyeket már dolgozatunkban idéztünk, azt hangoztatják, hogy a tragédiának vidám a kezdete és gyászos a befejezése. Melanchthon például számos ízben megjelent Terentius-kommentárában több változatban is megismétli a következő — mint tudjuk, Donatuson alapuló — megállapítást:

„Comodia differt a tragoedia . . . quod tragoediae habeant laeta principia et tristes exitus, comodiae autem tristia principia et laetos exitus.”⁵²

E szabálynak megfelelően Bornemisza helyesebbnek találta, ha az *Elektra* első jelenetében Aigisthost és Klytaimnéstrát szerepelteti Orestés helyett, és bemutatja gondtalan dözsölésüket a gyilkossággal szerzett hatalom birtokában. Hogy e jelenetek mozgalmasságát biztosítsa, kísérőt is szerzett Aigisthosnak, mégpedig a komédiák jól ismert parasitusának személyében.

E komikus típusnak a tragikus cselekménybe való beiktatásához az ötletet valószínűleg ismét Melanchthon Terentius-kommentárja szolgáltatta. Melanchthon, mint azt Aristophanes-elemzéséből is láttuk, az antik drámákban ábrázolt embertípusok közül a leggyűlöletesebbeknek és társadalmi szempontból a legveszedelmesebbeknek az izgága, hetvenkedő felforgatókat tekintette. Ezekhez sorolta a Plautusnál és Terentiusnál szereplő hetvenkedő katonákat is. A terentiusi Eunuchushoz fűzött jegyzeteiben olvassuk e típusról a következőt:

„Nam Thraso proponitur, ut videamus, quam sint inepti ardeliones illi, qui cum nulla neque virtute neque industria praediti sint, tamen magnifice de se sentiunt ac praedicant: ubique videri volunt regnare, in aulis, in consiliis, in rebus omnibus gerendis, praesertim ubi se putant in tuto esse. Hi in privatis negotiis ridiculi sunt, ut hic in fabula Thraso, et apud Plautum miles gloriosus, sed in re publica, si quando imperant, perniciosi et propter stultitiam et propter ambitionem, qualis propemodum fuisse Antonius Romae videtur, et quales nunc regnant multi indocti et impudentes homines in templis et in concionibus.”⁵³

E típus tehát Melanchthon szerint nemcsak nevetséges, hanem rendkívül veszedelmes is lehet, ha hatalomhoz jut. A humanista műfajelmélet szabályaiból értelemszerűen következik, még ha Melanchthon ezt az idézett helyen nem is fejti ki, hogy szereplése ekkor már nem a komédiák, hanem a tragédiák tárgykörébe tartozik.

⁵² CR XIX. 694.

⁵³ CR XIX. 714–715.

E típust vélte felismerni Bornemisza Sophoklész Aigisthosában is, és olymódon alakította át annak szerepét a tragédiában, hogy méginkább kidomborodjanak Melanchthon értelmezése szerint felfogott „thrasói” jellemvonásai. A parasitus állandó kísérője a komédiákban a hetvenkedő katonáknak. Ott van Terentius Thrasója mellett is, és Melanchthon az Eunuchushoz írott magyarázatában külön megdicséri a római költőnek azt a fogását, hogy az élsdi megjegyzéseinek keresztül világítja meg és teszi neveltségessé gazdája jellemét. Ugyanezt az eljárást igyekszik követni Bornemisza is az *Élektrában*, és nem is sikertelenül.

Mivel Donatus szerint a római komikusok azért hagyták el a kardalokat, mert ezek a nézőket untatták (Euanth. III. 1), Bornemisza sem meri ezek lefordításával veszélyeztetni a tragédia sikerét. Sophoklésnél azonban a kórusnak lényeges szerepe van magában a cselekményben is. A magyar átdolgozó ezen úgy segít, hogy a kórust egyetlen öregasszonnyal helyettesíti, s a kardaloknak a cselekmény megértése vagy a morális tanulság szempontjából lényeges elemeit vagy prózai monológokká dolgozza át, vagy beolvasztja a dialógusokba. Arra a gondolatra, hogy a kórus egyetlen szereplővel helyettesíthető, valószínűleg Horatius *Ars Poeticája* alapján jutott. Ott olvashatók ugyanis a következők:

„Actoris partem chorus officiumque virile
defendat, . . .” (193–194)

Hogy ez az egyetlen szereplő éppen egy vénasszony, holott az egyértelmű antik hagyomány szerint az argosi szűzek alkotják az *Élektra* kórusát (a hypothesis szerint: *Ἡ σκηνή τοῦ δράματος ὑπόκειται ἐν Ἀργεῖ, ὁ δὲ χορὸς συνέστηκεν ἐξ ἐπιχωρίων παρθένων*), annak ötlete bizonyára Camerariustól származik, aki Sophoklés-kommentárában a következő szavakkal próbálja korrigálni a hagyományt: „chorus est indigenarum virginum, *vel potius matronarum.*”⁵⁴

A kórusnak ez az átalakítása elég következetes. Nem érthetünk egyet tehát Borzsáknak azzal a véleményével, hogy Bornemiszának nem volt határozott elképzelése a Chorus nevű szereplő színpadi megjelenítéséről. A magyar szövegben mindössze két olyan elszólás van, ahol a Chorust, a görög szöveg nyomán, „szép leányoknak”, illetve „leányasszonyoknak” szólítják (III. 2. és V. 2). A Borzsák által⁵⁵ ebben az összefüggésben idézett többi hely valójában nem zavarja a koncepciót, a színpadi szituációból vagy a szereplők lelkiállapotából jól megindokolhatóak akkor is, ha a Chorust egyetlen öregasszonynak tekintjük. E két elszólás, ugyanúgy, mint a jelenet-beosztás néhány következetlensége (pl. az V. 4-ben Bornemiszának új scenát kellene kezdenie, amikor Orestész Klytaimnéstra megölése után kilép a palotából), véleményem szerint csak sietős munkáról s nem a határozott dramaturgiai elképzelés hiányáról árulkodik.

Camerarius kommentára mellett Bornemisza másik fontos segédeszköze az *Élektra* görög szövegének megértéséhez Vitus Winshemius latin fordítása (*Interpretatio tragoediarum Sophoclis ad utilitatem iuventutis quae studiosa est Graecae linguae*. Frankfurt, 1549)⁵⁶ volt. Winshemius tehetségéhez képest hűséges prózai fordítást ad, amelyet, hogy megkönnyítse a görögül tanulók számára az egybevétést, az eredeti verssorainak megfelelő tördelésben szedezett. Előszava messzemenően kiaknázza Melanchthon általunk is ismert *Cohortatój*át, olykor azonban a magáéból is ad hozzá néhány gondolatot. Az egyes tragédiákhoz külön is vannak bevezetései, és szövegükhöz itt-ott lapszéli jegyzeteket ír, amelyek főként a retorikai elemzéshez adnak szempontokat. Hatását Bornemiszánál mindenekelőtt a különböző kísérő iratokban, az ajánlásban, prologusban, epilógusban és a latin utószóban érhetjük tetten. Bornemiszának Melanchthon *Cohortatój*ából származó idézetei kivétel nélkül mind megvannak Winshemiusnál is. Érdekesebbek azok a helyek, amelyek a magától Winshemiustól származó gondolatok átvételét bizonyítják.

⁵⁴ I. m. 60.

⁵⁵ I. m. 19–20.

⁵⁶ A megjelenés dátuma tévesen 1546 Borzsáknál: i. m. 21.

Míg a kortársak, közöttük Melanchthon is, inkább Euripidést kedvelték, mint Sophoklést, Winshemius szerint Sophoklés az értékeesebb. Előszavában, miután előbb együtt említi a két tragikust, mint akiknek olvasásából sok tanulságot merithetünk, a következőket mondja: „Sed omnium iudicio non solum grandior et splendidior est Sophocles, sed etiam gravior”.⁵⁷ Így alighanem ő lehetett az a tudós ember, akinek könyvéből Bornemisza megértette, „hogyan az régi bölcs görögök között jeles ritkán volt volna”, mint Sophoklés.

Azért is Winshemius a felelős, hogy Bornemisza az epikureusok elleni polémiait is beleolvassa a tragédiába. Az *Élektra* bevezetése ugyanis nála pontosan a következő szavakkal kezdődik: „Haec fabula Sophoclis hanc doctrinam praecipue tractat contra Epicureos, quod Deus res humanas curet, innocentes ac indigne oppressos respiciat ac tandem liberet, atrocias scelera tragicis atque horribilibus poenis vindicet.”⁵⁸

A párhuzamos szöveghelyeket még hosszan idézhetnők, de a rövidség kedvéért ez alkalommal csak egy-két érdekesebb példát említnék. Winshemius közvetítette Bornemiszához pl. azt a gondolatot, amely a magyar *Élektra* kiadását illusztráló bibliai metszetekben jut kifejezésre. Az Ó-testamentum isten büntetését példázó történetei és a tragédiák funkciója lényegében azonos, sőt a tragikus műfaj tulajdonképpen az Ótestamentumból származik: „Quamquam autem Graeci homines ingeniosi plurimum arti adhibuerunt, tamen existimo omnibus temporibus apud gentes bene moratas talia carmina recitata esse. Et mos ab Ecclesia ortus est, in qua Deus iussit exempla irae suae proponi . . . Recitantur ergo in Ecclesia inde usque ab initio tristissimae tragediae, furores et poenae, Cain, historia diluvii, excidii Sodomarum, interitus Pharaonis, Cananeorum, Saulis et aliorum multorum.”⁵⁹

A magyar *Élektra* értelmezésével kapcsolatban a legtöbb vitára — és véleményem szerint a legtöbb félreértésre — a latin utószóban említett „politica quaestio” adott alkalmat. Ennek gondolata is Winshemiustól származik. Kiadása élen a szokásos sorrend szerint az Aias áll. Ennek bevezetése a következő általános tétellel kezdődik: „Sophocles plane politicus scriptor est, qua re singulae eius fabulae aliquem insignem locum communem ex vita politica tractant”⁶⁰. — Ezután kifejti, hogy Aias és Odysseus konfliktusa a tragédiában a katonai és polgári vezetők örök ellentétét példázza. A hasonló politikai magyarázatot szerencsére a többi tragédiánál már nem erőlteti, az *Élektra* előszavában azonban — többek között — így figyelmezteti az olvasót:

„Sunt vero duae personae sororum quae in hac fabula introducuntur, et primas partes agunt, praecipue observandae, quae ingenii diversissimis praeditae, consilio quoque et sententiis discrepant. Altera Electra, virago et puella ingentis spiritus, scelera domus ac tyrannidem non modo adprobare, sed ne sustinere quidem et dissimulare potest; prodiga vitae, et ex desperatione ad quidvis faciendum ac patiendum parata, adulterum cum matre quoque modo interficiendos, et liberandam a turpitudine domum atque a tam foeda servitute patriam censet. Altera soror Chrysothemis natura multo mitior, quae etsi non adprobat flagitia matris, tamen calamitatem utcunque ferendam et fortunam non irritandam esse censet, desperat rem tantam posse confici, et sororem quantum potest mitigare conatur.”⁶¹

Bornemiszának ezek után nem kellett egyebet tennie, mint összekapcsolni a két helyet: Sophoklés minden tragédiája valamilyen politikai kérdést tárgyal, *Élektra* a *tyrannis ellen* lázadzik és *hazáját* akarja a szolgaságból felszabadítani, Chrysothemis pedig türelemre inti, ergo az *Élektra* is politikai tragédia, amelynek tárgya az a kérdés, hogy a zsarnoki uralom alatt a nyílt ellenállás vagy a türelem-e a helyesebb magatartás.

Az iskolai célú humanista szövegelemzéseken előbb-utóbb mindig előkerültek a retorikai szempontok. Így volt ez a drámai szövegeknél is. A tankönyvként használt kiadások jegyzetei

⁵⁷ I. m. A6.

⁵⁸ I. m. 57.

⁵⁹ I. m. A4/b

⁶⁰ I. m. 1.

⁶¹ I. m. 58.

olykor egész művekkel, olykor azok egyes jeleneteivel kapcsolatban rendszerint felvetik a kérdést, hogy a szóbanforgó szöveg melyik retorikai genushoz tartozik a három közül (iudiciale, deliberativum, demonstrativum).⁶² Ilyen elemzéseket — mint arra Bornemisza latin útószava elég világosan utal — természetesen Tanner is végeztetett, s ehhez a leghálásabb anyagot éppen Élektra és Chrysothemis vitája szolgáltatta, amelyet Winshemius bőségesen kísér hasonló szempontú széljegyzeteivel. Az elemzés célja természetesen nem a politikai kérdés eldöntése volt, hanem retorikai stílusgyakorlatok készítése. A vita a maga egészében a *genus deliberativum*hoz tartozó beszédekhez nyújtott kitűnő anyagot, egyik vagy másik fél érvei alapján viszont a *genus demonstrativum*ot gyakorolhatták. Ezért zárja Bornemisza a politikai *questio* tárgyalását azzal a semmitmondónak látszó megállapítással, hogy az *splendidam dicendi* et *scribendi materiam suppeditat*.⁶³

Nem szabad tehát Bornemiszának olyan fajta politikai tudatosságot tulajdonítanunk, amilyennel nem rendelkezett. Szolgálatát, amelyet az Élektra mesteri átdolgozásával a magyar nyelv és az irodalom számára teljesített, így is felbecsülhetetlen.

X. KOMÉDIA BALASSI MENYHÁRT ÁRULTATÁSÁRÓL

Minden tekintetben eltér az eddig tárgyalt drámáktól az az alkotás, amelyet *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi Második választott János királytul* címmel adotta ki 1569-ben Abrudbányán Karádi Pál.

A mű szerzőjéről folyó vita máig sem jutott nyugvópontra. Annak tárgyalására, hogy miért nem tartom elfogadhatónak a Bornemisza Péter szerzősége mellett felhozott érveket,⁶⁴ e dolgozat keretében sajnos nincsen lehetőség. Megnyugtatóbbaknak látszanak a több évtizedes vita negatív eredményei, az tudniillik, hogy a szerző nem azonos a kiadóval, s nem is kereshető az erdélyi antitrinitárius prédikátorok között.⁶⁵ Karádi Pál előszava a művet úgyszólván teljesen átértelmezi. Erre az átértelmezésre egy példát a megelőző fejezetekben már idéztünk is. A Karádi Pál által adott cím sem látszik hitelesnek. A komédia cselekménye négy-öt évvel a János Zsigmondtól való elpártolás után játszódik, s tárgya nem ez az árultatás, hanem Balassi Menyhárt egész bűnös élete.⁶⁶ Sok bűne között a János Zsigmond ellen 1561–62-ben elkövetett árulás még csak nem is a legsúlyosabb a darab beállítását szerint.

Keletkezésének helyéről és idejéről a korábbiaknál biztosabb következtetésekre jutunk, ha figyelembe vesszük Sambucus 1965-ben publikált naplófeljegyzéseit. Eszerint Zsámboki János 1566 július 12-én kapta kézhez e munkát — sajnos, nem nevezi meg, hogy kitől —, mégpedig azzal a megbízatással, hogy azt Liszti Jánoshoz továbbítsa.⁶⁷ A Balassa Menyhárt árultatása tehát Bécsben, humanista műveltségű magyar udvari emberek körében⁶⁸ három

⁶² LAUSBERG, H.: Handbuch der literarischen Rhetorik I. München 1960. 52 skk.

⁶³ RMDE I. köt. 833.

⁶⁴ SZIGETI JÓZSEF: A Balassi-Comoedia és szerzője. Irodalomtörténeti Füzetek 54. Bp. 1967. További irodalom ugyanott.

⁶⁵ SZIGETI: i. m. 82–93.

⁶⁶ A datáláshoz a leggazdagabb adatgyűjtemény: HÁZI JENŐ, Balassi Menyhárt árultatásának szerzője. MNY 1928. 98–104. és 175–183. A komédiában szereplő Józsa deák személyéről: RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. Acta Classica Univ. Scient. Debrecen. IV. 1968. 107–117.

⁶⁷ GERSTINGER, H.: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus. Wien 1965. 18. Erre az adatra RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES hívta fel a figyelmemet, amiért itt mondok köszönetet.

⁶⁸ Az itt említett Liszti János — később veszprémi püspök és alkancellár — Oláh Miklós rokona és pártfogoltja volt. Azokra a magyar főpapokra és főnemességre, akik az udvarnál Balassi Menyhárt ellenségei voltak, célzás történik magában a komédiában is. A komédia Batthyány Ferencet, valamint a nagyváradi és az erdélyi püspököket — tehát Forgách Ferencet és Bornemisza Pált — említi ebben az összefüggésben. Véleményem szerint a mű szerzőjét vagy inspirálóját is ebben a körben kell keresnünk.

évvel erdélyi kiadása előtt már közkézen forgott. Talán nem alaptalan feltevés, ha arra gondolunk, hogy szerzője is ugyanehhez a körhöz tartozott. Bizonyos, hogy e szatirikus munka teljeseen világi jellegű alkotás. Kigúnyolja Oláh Miklós érseket, de az érsek szájába olyan szavakat ad, amelyek elég kellemetlenül érinthették a protestánsokat is. János Zsigmond törökbarátságára is van a szövegben egy-két kellemetlen célzás, s ha erdélyi szerző írta volna, az valószínűleg attól is óvakodik, hogy a „II. magyarországi választott János királyt” következetesen csak vajdaként emlegesse.

A mű, abban a formájában, ahogyan ma ismerjük, öt szerkezeti egységből áll, s ezeket részeknek nevezi. Rendhagyó már a szerkezeti egységek elnevezése is. A humanisták a dráma alkotóelemeit mindig actusnak és scenának szokták nevezni. A scenát már a XVI. században színek fordították (a Calepinus-szótárban pl.: scena, proprie significat tabernaculum, ex frondibus inumbrationis causa compositum . . . ung. levélszén.), az actust cselekedetnek, de a rész szóval tudomásunk szerint csak a latin pars kifejezést szokták fordítani. A pars terminussal pedig bármely műfajhoz tartozó irodalmi alkotás fejezet-egységeit jelölhetik, kivéve a drámát.^{68a}

Az első négy „rész” kompozíciós szempontból rendkívül szorosan egybetartozik, s minden dicséretet megérdemel az a művészi szerkesztőkészség, amellyel a szerző a rövid első három fejezetben a negyedik rész nagyjelenetét, Balassi Menyhárt gyónását előkészíti. E négy rész együtt önmagában is megálló szerves egész: tudjuk, miért kell Balassi Menyhártnak az érsekhez mennie, s a gyónás az érsek kertjében tökéletesen leleplezi a gyónót és a gyóntatót. A szerző nyilván ezt a leleplezést tekintette műve céljának és ezt maradéktalanul el is érte. Arra hol sem utal, hogy a darab cselekményének ezután még folytatódnia kell. Az ötödik részt is hasonló indulat és politikai tendencia sugallta, mint a megelőzőket. A kompozíciós kapcsolat azonban nyilvánvalóan hiányzik. Már nem Balassi Menyhárt a főszereplő, hanem fia, Boldizsár, aki éppen Detrekő várába készül szökni, holott kötelessége szerint a királyi udvarhoz kellene mennie. A megelőző részekkel csak egy közös szereplő van, Tamás deák. Ennek az alaknak a jellemzése is megváltozik.⁶⁹ A mű első felében rövid, de fontos szerepe van: ő tanácsolja a hittel való kereskedést Balassi Menyhártnak. Az ötödik részben ezzel szemben a szerző szócsövévé válik. Údvös intelmeket osztogat és szavakba önti megvetését. Az első négy részből az ehhez hasonló közvetlen szerzői véleménynyilvánítás hiányzik. Az alakok saját jellemük belső logikája szerint beszélnek és cselekszenek, s az olvasó feladata marad az itéletalkotás. Az ötödik részben tehát megváltozik az ábrázolás módszere is.

Az ötödik részt Balassi Boldizsárnak 1566 októberében az udvartól való engedély nélküli távolmaradásával szokták kapcsolatba hozni valószínűleg helyesen.⁷⁰ Ezzel szemben Sambucus már júliusban megkapta a mű egy példányát. Ebben a példányban tehát az ötödik rész még nem szerepelhetett. Ezek szerint valószínű, hogy ez utólagos kiegészítés, és talán nem is ugyanattól a szerzőtől származik, mint a mű első, terjedelmesebb fele.

A komédia műfaji hovatartozását egyesek már ezelőtt is kétségesnek érezték. Így Horváth János szerint „inkább dialogizált pasquillus az, mintsem . . . drámai mű”.⁷¹ Sambucus feljegyzése Horváth János véleményét teljes mértékben igazolja. A darabot ugyanis e szavakkal említi: Libellus infamis contra Melchiorem Balassi Listio transferendus datus. A libellus infamis világosan érthető latin kifejezés: gyalázkodó iratot, személyes szatírárt, pasquillust jelent. A Calepinus-szótár általam ellenőrzött kiadásai a kifejezést a *famosus* címszó alatt a következő

^{68a} Következetesen a *rész* terminussal jelöli dialógusának fejezet-egységeit pl. Heltai. (A részegységnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA. Bp. 1951.)

⁶⁹ Észreveszi ezt SZIGETI is: i. m. 78. Magyarozatát, amelyet e jelenségre ad, nem tudjuk elfogadni, mert az a parasitus alakjának és funkciójának félreértését feltételezi Bornemisza Élektárában is.

⁷⁰ RMDE I. 638.

⁷¹ A reformáció jegyében. Bp. 1953. 412.

lengyel értelmezéssel említik: *uszczypliwy paskwił*; tükörkifejezése, a német *Schimpfbuch* ugyanebben a szótárban az olasz *pasquino*val együtt a *satyra* címszónál található.

Ez a négy részből álló libellus infamis persze nagyon is tehetséges és művelt szerzőre valló irodalmi alkotás., amelynek kiterjedt nemzetközi rokonsága van. Ebbe a rokonságba számos humanista szatirikus dialógus tartozik. A típus legértékesebb képviselője minden bizonnyal Erasmus Julius-dialógusa.⁷² Második Gyula pápa vallomása Szent Péter előtt Balassi Menyhárt gyónásával annyi rokon vonást mutat, hogy akár közvetlen irodalmi hatásra is gondolhatunk. Am minél inkább művelt szerzőt feltételezünk, annál kevésbé valószínű, hogy négy részes dialógusát komédiának tekintette volna. A drámai műfajoktól való tudatos megkülönböztetésre vall a *rész* terminus használata is az *actus* vagy *scena* helyett.

Karádihoz bizonyára már a bővebb, ötrészes változat jutott, s talán a részek számának a *komédia actusainak* számával való egyezése okozta azt a félreértést, hogy a szatirikus dialógust *comoedia* műfaji megjelöléssel adta ki.

Ezzel fejtegetéseink végére értünk. Nyomon kísértük a magyar reneszánsz dráma poétikájának kialakulási folyamatát. A Balassi Bálint kezdeményezése nyomán kialakuló udvari drámával e tanulmány keretei között sajnos már nem foglalkozhatunk.

Antal Pirnát

THE POETICS OF THE HUNGARIAN RENAISSANCE DRAMA

In our literature of the second half of the sixteenth century, the Renaissance type of dramas is represented by 10–12 plays in Hungarian. This group of literary remains markedly differs both from the mediaeval and from the baroque dramas. The first chapter of the study offers a survey of their common characteristics as regards genre. Most Hungarian dramas of the sixteenth century are five-act plays, all have a realistic plot, or at least one which can be imagined in this world, as appearing in the ideas of the contemporary public. No Hungarian dramas, which would put allegorical figures on the stage, are known from the discussed period.

Each of the known titles of Hungarian sixteenth-century dramas also includes a definition of the literary genre. Judged by the evidence of these, the Hungarian Renaissance authors considered only comedy and tragedy as acceptable literary genres. The variants of the dialogical genre were definitely distinguished from dramas already at the beginning of the sixteenth century.

The second chapter sets forth the definitions of genre, as found in Hungarian Renaissance lexicography. Chapter three gives a short review on the major antique sources of the internationally accepted humanistic dramaturgy. Mainly the effect of Horace's *Ars Poetica*, of Donatus's commentary on Terence, as well as of some statements of Cicero about the theory of genres can be demonstrated in Hungary from among these.

In the following chapters some of our dramas dating from the Renaissance are analyzed from the point of view of genre theory. The distinction between comedies and dialogical genres, as well as the influence of Donatus's Terence-commentaries can be proved already in the Latin school-dramas of Bartholomaeus Pannonius in the twenties of the sixteenth century. About 1580, Mihály Sztárai deliberately strives to assert, also in his polemical comedies in Hungarian, the rules for drama construction, as conceived by Donatus.

On Melanchthon's direct or indirect influence also the interest in classical Greek dramas became vivid about the middle of the century. Zsigmond Gyulai Torda translated one of Euripides's tragedies into Latin, Péter Bornemisza re-worked Sophocles's *Electra* in Hungarian. Later also a Hungarian translation of Euripides's works was made, however all we know about that work is that it was current in print about 1580, no copy of it is known in our days. In the said Latin translation of Euripides the artistic form of the original is preserved to the full, it even tries to render the metric structure of the original. Bornemisza's Hungarian version of Sophocles transforms the Greek tragedy into prose and, complying with Donatus's rules, into a five-act drama.

⁷² Kiadva FERGUSON W. K.: *Erasmi Opuscula*, a Supplement to the *Opera Omnia*. The Hague 1933. Az Erasmus szerzősége mellett ill. ellene felhozott érvek ismertetésére ez alkalommal nem térhetünk ki. Ha bebizonyosodna, hogy nem Erasmus a Julius-dialógus szerzője, az sem érintené az általunk tárgyalt összefüggéseket.

Melanchthon also called the attention of Hungarian authors to the comedies of Aristophanes. In the eighth chapter of the study, the author attempts to demonstrate the effect of Melanchthon's appeal to imitate Aristophanes through the analysis of the *Debreceń Dispute*, an Anti-Trinitarian polemical drama written in 1572.

In the ninth chapter the sources of Péter Bornemisza's re-written *Electra* are examined. Besides the Greek original, Bornemisza also knew Joachim Camerarius's commentary on Sophocles, as well as the Latin translation by Vitus Vinshemius. The alterations put through in the composition of the Greek tragedy are, essentially, the original inventions of the Hungarian translator. In these he tried to make use of certain lessons drawn from Melanchthon's commentaries on Terence.

In chapter ten the satirical play „*Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról*” (Comedy About the Treason of Menyhárt Balassi) is analyzed from the aspect of genre. In the author's opinion this work had been originally a satirical dialogue of Erasmian inspiration, and was designated as „*comoedia*” by its sixteenth century publisher, Pál Karádi by mistake.

The progress of the Hungarian Renaissance drama up to the end of the 1580's was connected almost exclusively with the Protestant humanistic schools. Bálint Balassi's endeavour in 1589 to introduce the refined dramatic performances of the Renaissance to the aristocratic courts means a new stage of development. The study does not enter into the details of this stage (the records of which are Bálint Balassi's adaptation of Castelletti, further the comedy „*Constantinus and Victoria*”, written by an unknown author, and not ascribable to any exact date), and points out but those characteristics of literary genre which, in the author's opinion, passed to the Hungarian Renaissance court-drama from the school-drama of earlier times.

A „KÖZEPES EMBER” FÖLMAGASZTALÁSA

(A kiegyezés első polgári védirata az esztétikában)

Történetírásunk, irodalom- és művelődéstörténetünk egyik nagy fehér foltja, megmun-
kálatlan területe az, milyen volt a polgárság magatartása a kiegyezés körül, milyen nézeteket
vallott, hogyan rétegződött, miként illeszkedett be a birtokosi irányítású államba, társadalom-
ba. Huszadik századi polgárságunk rajza sem nélkülözheti ennek az előzménynek a földolgozá-
sát. Anyag van hozzá bőven, csak fel kell végre tární. A számba veendő dokumentumok közül
egyik legérdekesebb Rákosi Jenő ama nagyhatású vitairata (1886), melyet Beöthy Zsolt terje-
delmes, közel hétszáz lapos elméleti könyve (*A tragikum*, 1885) ellen írt.¹A két szerzőt szövet-
ségesként látja az utókor. Ekkor azonban még ellenfelek voltak. Vitájuk az uralkodó osztály
két rétegének vitáját s egyben a magyar és a nyugati polgárság eszmevilágának kapcsolódását
is érdekesen tükrözi.

A könyv azonban nemcsak szerzőjénél, időpontjánál, körülményeinél, hanem tárgykö-
rénél fogva is fokozott figyelmet érdemel. Ha esztétikai, filozófiai lexikonokban, könyvészeti
összefoglalásokban a tragikum kérdése után kerestünk, meglepve tapasztalhatjuk, hogy a kér-
dés kör jelentős eszmélkedői a XVIII. század második felében s a XIX. században szinte kivétel
nélkül Rajnán inneniek, Közép- és Kelet-Európából valók. A tragikum a német és kelet-európai
esztétika és történetfilozófia egyik központi kérdése volt. A német polgári fejlődés probléma-
világának a francia forradalom után lett egyik fő kristályosítási pontja egészen a XX. század
elejéig, sőt máig. A forradalmi s radikális fejlődésben előbb meggátolt, a forradalmi s radikális
fejlődéstől később megretent polgárság szükségszerűen találkozott a történetfilozófia és
tragikum összekapcsolt kérdéskörével.

A polgárság a történeti haladás óhajtott formáját, forradalmi radikális vagy kompro-
misszumos liberális módját így természetesen támasztotta alá a tragikum tárgykeréből vett
érvekkel.

Nálunk a tragikumról való elmélkedés virágkora később kezdődött. A 48-as forradalom
előtt csak elvétve foglalkoztak vele, 48 körül, kivált pedig 49 után aztán a mi esztétikánkban is
alapkérdéssé lett. Hasonló okból mint a németeknél, s a többi középkelet-európai népeknél.
XIX. századi kritikánk legfőbb jellemzőinek, a történetbölcséleti és nemzetjellemtani alap-
zásnak és célnak dekadenciába hajlása, reakcióba fordulása a kiegyezés körül és után e
tárgykerben mutatható fel legpregnansabban.

¹ Beöthy művének vázlatos summázata, végkövetkeztetése az, hogy a tragikus hős
mindig bűnös, bukása mindig büntetés. Vét az egyetemes Világrend fejlődési harmóniája ellen.
Ez a fejlődési harmónia isteni eredetű, s annyit jelent, hogy egyetlen létező érdekét sem
szabad megsérteni. Sem azokét, akiknek a főnnálló rend fönntartása az érdekük, sem azokét,
akiknek a főnnálló rend reformja áll érdekükben. Példái azonban egyértelműen az előbbiekr ér-
dekeinek sérelmében jelölték meg a tragikus bűnt. A tragikus bűnt s így a bukást is kikerülheti
az ember, ha alkalmazkodik a *köztudat*, a *nemzeti köztudat*, a többség erkölcsi, jogi, szokásbeli
stb. normáihoz. Beöthy szemléletének középpontjába a liberális haladás gondolatát állította;
de annyira konzervatívra, reakcióra fordította immár, hogy teljesen kizárta befolyásolhatósá-
gát, s a növényi növekedéssel hozta egy szintre. Műve a 67-ben berendezkedett s 75-ben meg-
erősödött birtokosi rend apológiája.

1. (Rákosi művének jellege és alapgondolata)

Ha lenne vagy lett volna Magyarországon egzisztencialista filozófia, Rákosi művét bizonyosan többször is kiadták volna mint előfutárt. Lukács György, aki fiatal éveiben nem állt távol amaz irányoktól, melyek egy része később az egzisztencializmusba hajlott át, *A modern dráma története* c. művében elismeréssel szólt róla. Rákosi műve valóban érdekes könyv. Beőth munkája érdekes és tanulságos lehet a történész számára, de halálosan unalmas az olvasónak, aki gondolatot, gondolati egységet keres. Rákosi művében ugyan nem ritka a durva logikai el-lentmondás, gondolati összetartása mégis rendkívül erős. Szerzője tud is, mer is, akar is gondolkodni. Hangsúlyozottan céhen kívülinek vallja magát: sem ideje, sem tanultsága, sem ambíciója, úgymond, az esztétikához. Szépen sem akar írni. Szövege sokszor elnagyolt és hanyag. A gondolat izgalma, a keresés nyugtalansága, a rátalálás öröme azonban át-átüt fejezetein.

Ő csakugyan esszét írt, a szó valódi értelmében. Egy gondolatot járt körül. Majd közeli, majd távoli elágazásait botogatta, de mindenünnen visszajutott hozzá.

S a gondolat lényeges gondolat volt. A korszak egyik alapkérdését foglalta magában, itthon is, Európában is. Rákosi nem idézett filozófusokat, csupán Aristotelést. S láthatólag, valóban nem sokat ismert közülük. Tragédiaelemzésekre sem hivatkozott; úgy lehet, belőlük sem merített sokat. Ha mégis szinte à jour-ban volt a Lajtán túli polgári gondolkodással ez nem csak problémaérzékenységét tanúsítja, hanem azt is, hogy e kor valamire való kezdeményeiben mindig ott látni legalábbis is a Rajnán inneni világ szellemi-társadalmi mozgását is.

Vitafelei és méltatói Schopenhauerhez kapcsolták. Lukácsnak azonban inkább lehet igaza: Hebbelhez szorosabban kapcsolható. De hozzá sem egészen. Ha nevekkel, irányokkal akarjuk körülhatárolni helyét, úgy azzal a gondolkodással mutat egyenesági rokonságot, mely Schopenhauertől Hebbelen és Nietzschén át az egzisztencializmus felé haladt. Keresztöz ág-ként azonban mindenütt jelen van munkájában a pozitívizmus szemléletmódja és eszmekincse is. Amalgámszerűen, mindenestre; nem egynemű új öntvénné ötvözve, mint pl. Nietzschénél.

A gondolat, melyet középpontba állított, ez: az emberi személy legalapvetőbb igénye és joga az, hogy kiteljesítse magát, ám e legalapvetőbb igényét és jogát sohasem válthatja valórra. Minden tragédia mélyén ez a kettősség húzódik meg. Ez azonban csak a nagy egyéniségek esetében ölt katasztrófában testet. De valamennyien osztozunk benne: a megvalósíthatatlanság legfőbb okával és jelképével, a halállal valamennyien találkozunk. „A halál az emberiség köztragikumuma”.² A lét voltaképpeni tartalma is „nem egyéb, mint küzdelem a halál ellen, tehát egy bizonyos lehetetlenség ellen”.³ A társadalom pedig „az egyén védelmére, a halál elleni küzdelemben alakult társadalom”.⁴ Vagyis egy reménytelen, abszurd cél érdekében alakult társadalom. Valamennyien tragikusak vagyunk tehát, de csak igen kevesen alkalmasak arra, hogy tragikai hőskökké legyünk.

2. (A tragikum származtatása: az emberiség kettőosztása, tragikumra alkalmasok és tragikumra alkalmatlanok, nagyok és közepesek taborára)

Rákosi tehát kétfelé osztotta az emberiséget: tragédiára alkalmasok és tragédiára alkalmatlanok taborára. Az utóbbiak csak osztoznak az emberiség „köztragikumában”, az előbbieknél ellenben egyedi tragikumuk van. A tragédiára alkalmatlanok „a közepes emberek”, az alkalmasak pedig a nagyok.

A tragikai hős jellemében, egyéniségében hordja egyéni tragikumát. Nem egyik vagy másik vonásában, hanem abban, hogy önmaga kiteljesítésének igénye nagyobb benne, mint a

² A tragikum. Bp. 1886. Révai Testvérek, 202 l. — 21.

³ Uo.

⁴ I. m. 22.

többiekben. Ha nem mond le erről az igényéről, összeütközik a többiek rendjével, s ebbe pusztul bele. Ha lemond, akkor megtagadja önmagát, önmagával ütközik össze, s ebbe pusztul bele. Mert e lemondás elfogadására való képesség hiánya jellemzi a nagyot mindenekelőtt. „A tragikum egy ember oly mérvű nagyságában áll, mely a fennálló világrend szerint igazaihoz nem juthat”⁵ „... a rendkívüli hős megsemmisül önön rendkívüli tulajdonságai miatt.”⁶ „A nagy, mely jogaihoz nem juthat abban a világban, amelybe tételett”⁷: ez a tragikum.⁷

Nem a tragikus helyzet teremti tehát a tragikus hőst, hanem a tragikus hős a tragikus helyzetet. Rákosi elismeri: a nagy ember kiteljesülésére nem minden korszak egyformán alkalmatlan. Vannak korszakok, amelyekben Goethék is felnövekedhetnek, de vannak, amelyek a Wallensteinokat sem viselhetik el. A maga korszakát, melyet „hazugnak” mondott, egyértelműen ez utóbbiakhoz sorolta. Olyan korszak azonban sohasem volt és sohasem lesz, mely teljes jogához juttatná a nagyot, s így teljesen kiiktatná a tragikumot.

A társadalom alaptörvénye ugyanis az, hogy az egyénnek „a társadalom keretében természeti jogai egy részéről le kell mindania s megszorításokat kell tűrnie; lemondásra, magamegtartóztatásra van ítélve. Életünk egy folytonos alku és alkalmazkodás. A törvény és az általános érdek szabja ki jogainkat, nem tehetségünk, annál kevésbé vágyunk vagy éppen tetszésünk.”⁸

3. (A közepes ember viszonya a tragikumhoz; a tragikum történeti szerepe)

A tragédiára alkalmatlan, a közepes ember viszonya nem ellenséges a tragikumra alkalmas naggyal szemben. Hisz a közepes ember célja is „fejlődésének, testi lelki érdekeinek lehető teljessé tétele”. Csakhogy ő e kívánságát „a társadalmi lehetőségekkel konkordanciába tudja hozni”. Belátja, hogy „folytonos alku” az élet.⁹ Kész és képes a lemondásra, bár érzi a lemondás súlyát és csonkító következményeit.

Viszonya a tragikus nagy emberhez így kettős: belátásból fakadó elutasítás értelmi tekintetben, csodáló elismerés érzelmi tekintetben. S egyben hála is. Több okból. Részint, mert a tragikus nagy ember fölébreszti, megújítja a belátó, az alkuvó közepes emberben is az igényt a teljességre, a teljes emberségre. A közepes ember belátó magatartása ugyanis abban realizálódik hogy megelégszik a társadalmi által kínált szerepekkel, azoknak betöltésére korlátozza magát, hasonló hozzájuk, nem önmaga kiteljesítésére törekszik. A tragikus hősben viszont „a polgárból, a felekezethez, a családnak, a rendekhez, a pártokhoz tartozóbból kitör az ember és keresi egyénisége jogát és torolni indul egyénisége sérelmét, mit amaz osztályok kötelékeiben meg nem talál vagy el nem érhet.”¹⁰ A tragikus hősök „az abszolút ember jogaival élnek erejükhez képest és nem a társadalmi állapotok korlátozott jogkörű embereiéivel.”¹¹

De hála a közepes ember magatartása ellenkező okból is: a tragikus hős bukása megerősíti ama belátásában, hogy élete csak lemondás, alku árán, a törvény, a világrend tisztelete árán tartható fenn s juthat el viszonylagos teljességéhez. Legfőképpen pedig a hála a közepes ember magatartása azért, mert a nagy ember tragikuma rávilágít a törvény, a világrend elégtelenségére s ugyanakkor nélkülözhetetlenségére is. Arra, hogy folyton reformálni kell a rendet, de sohasem szabad elvetni. Vagyis igazolja a tragikus ember sorsa a renddel örökké alkuvó s a rendnek örökké reformjára törekvő közepes ember magatartását.

⁵ I. j. 150.

⁶ I. m. 54.

⁷ I. m. 75.

⁸ I. m. 76.

⁹ I. m. 75–76.

¹⁰ I. m. 180.

¹¹ I. m. 78.

A katarzis Rákosi felfogásában lényegében nem is más, mint a hála fölemelő érzete ezért a megnyugtató igazolásért. Ennek birtokában sorsát, társadalmát is könnyebben vállalhatja és szolgálhatja a közepes ember, s így a maga életét, egyéniségét is jobban kiteljesítheti, megalkothatja. „Mi emberek tehát minden vágyainkat korlátozni tartozunk az erkölcsi világrend lehetőségeire . . . Ami az erkölcsi világrend feltételei szerint nem lehetséges, az egyáltalán lehetetlen. E világrenden kívül, minthogy nála nélkül nincs társadalom, lehetetlen maga az ember is, akit az állattól nem annyira nagyobb intelligenciája különböztet meg, mint abbéli társas természete, hogy öntudatos része a maga köztársaságának, eltökélés szerint és saját választásából teljesít benne hivatást.”¹²

4. (Világrend és harmónia, bűn és büntetés, közember és tragikum)

Rákosi nevetségesnek és hazugnak tartotta Beöthy Világrend-fogalmát. Vitairatának világképe a deizmus és ateizmus között ingadozik. Érvelésében, mindenestre, közelebb ez utóbbihoz; az előbbi inkább csak szólamaiban van jelen. A világrendnek nála nincs isteni eredete, s világba oltott fejlődési harmóniát sem reprezentál. A világ zűrzavarral van tele, fejlődés egymásnak feszülő erők harcában valósul meg, a természetben is, a társadalomban is. „... állandó harc, küzdelem, bírok az élet”, „az ember küzdelme az emberi törvények ellen, az emberi törvények segítségével vagy ellenére.”¹³ A világrendet az ember teremti, hogy élete lehetséges legyen az erők harca közepett, hogy a halál ne érje el előbb, mint a természet kényszere szerint elérnie kell, hogy a lét ne legyen még tragikusabb, mint amilyen eleve. Ez a társadalmassulás végső értelme, s ezért „nincsen különbség erkölcsi világrend és [a mindenkori] társadalmi rend között.”¹⁴

Ezt a rendet a közepes ember alkotja meg a maga védelmére és méreteire. „... minket épp az biztosít egzisztenciánkban, hogy nem rendkívüli, nem szertelen, hanem a közepes ember boldogulásának feltételeit tartalmazza a közrend.”¹⁵ Ez a közrend többször tökéletlen, mint tökéletes, s igen gyakran annyira megromolhat, hogy a közepes embert is tönkre teszi, nem csak a nagyot. Képviselői pedig éppen nem állnak mindig a többiek fölött. „Hogy ez az erkölcsi világrend igen sokszor — egyes időközökön át — minden inkább, mint az amit rendnek vagy erkölcsnek szoktunk mondani: azt bőven tudjuk a történelemből.”¹⁶ Mégis szükséges, hogy a világrend „tekintélye megvédelmeztessék”, mert a közepes ember élete lehetetlenné válna nélküle.

Rákosi nem győzi ismételni, hogy a tragikumnak társadalmi-történeti szerepe kettős: megmutatja a világrend elégtelenségét, de fönntartásának szükségét is. Egy percig sem lehet meg nélküle az ember, de egy percig sem feledkezhet meg reformálásáról sem. A tragikus hős bukásának nincs köze tehát semmiféle bűnhöz és büntetéshez. „Okozva van, de megérdemelve nincs”.¹⁷ Tettei nem vétkek, hanem az „önvédelem” gesztusai: önmaga megvalósításának jogát védi ő is, mint védjük valamennyien. Tettei és bukása az emberi természet, az emberi társadalom lényegi, mondhatnánk, ontológiai, antropológiai adottságaiból következik. Abból, hogy az emberiség mindig azonos volt önmagával. „Mióta van, lényegében nem változott”.¹⁸ S abból, hogy az emberek viszont sohasem voltak azonosak egymással. Mindig a nagyok és közepesek alapvető két tábora oszlottak. Az előbbiek veszélyeztetik az utóbbiak rendjét,

¹² I. m. 38.

¹³ I. m. 9—10.

¹⁴ I. m. 39.

¹⁵ I. m. 72.

¹⁶ I. m. 37.

¹⁷ I. m. 48.

¹⁸ I. m. 164.

az utóbbiak rendje lehetetlenné teszi az előbbieket létét. Ez a rend „az átlagemberhez van szabva. Egy kicsit kisebb, egy kicsit nagyobb lehet az ember, s rendszerint az is a nagytöbbség, amely ajjal-bajjal, perpatvarral él, de megél. A rendkívüli az, aki nem él meg. Nem különbözik tőlünk sem erőnyben, sem bűnben, csak mérveiben.”¹⁹

Rákosi Beöthy bűn- és büntetési-teóriáját éppoly ostobának és hazugnak tekintette, mint Világrend-fogalmát és harmóniakövetelményét. „Ideális agyrem” mindenik. Különösen tiltakozik az ellen, hogy vallásos fogalmakat és mércéket vonjunk a tragikum körébe. Evilági kérdés a tragikum, hisz a vallás számára a tragikum végső tartalma, a halál, nem tragikus. Ott nem a halál, hanem „az örök üdvösség és az örök elkárhozás a zárókö.”²⁰

A közepes ember s a (társadalmi értelmű) közember között azonban Rákosi sohasem tett egyenlőséget. A közember világában is sok a lehetőség szerinti vagy rejtett tragikus hős. „Az öngyilkosok, az örültek halovány légióiban hány a jogaihoz nem jutott nagyság . . . , »a társadalmi rend« áldozata? Excessivus természetekkel, tragikus lényekkel van tele az élet.”²¹ A tragikum folyvást jelen van az életben, mert folyvást vannak az életben tragikus jellemek. De hogy eseteikből a szónak művészi vagy történeti értelmében vett tragédia képződjék, ahhoz a helyzet összetevői többnyire hiányoznak. A művész által alkotott s az élet által alkotott tragédiák között épp az összetevők, az oksági összetevők fölmutatásában van a fő különbség. Lényegét tekintve azonban a kettő egy; s ez természetes, ez nem is lehet másképp, hisz az igazi művészet, hangoztatja Rákosi szakadatlan, sohasem más, mint utánzás.

Utánzás-elvének esztétikai-kritikai következményeit akkor látjuk világosan, ha előbb társadalmi értelmezését adjuk vázolt tragikumfelfogásának.

Szerzőnk ebben erősen kezünkre jár.

5. (Rákosi felfogásának történeti, társadalmi jelentése; a kiegyező reformista polgár védírata)

Szembesítette a félmúlt három vezető magyar politikai egyéniségét a tragikum szemzőgéből. Közülük, vallotta, Széchenyi az igazán tragikus. Kossuth tragikussága látszat. Őt csak a helyzet avatta egy tragédia aktorává, nem pedig jelleme valódi hőisévé. Őt valójában mindig kielégítette a világ, amelyben élt, vágyai hozzá voltak méretezve. Vele, a látszat-tragikussal szemben Deák viszont az volt, aki mindenkor őrizkedett a látszatctól, a tragikusság látszatától is. Tisztában volt önmagával. A közepes ember eszményi példányát véli benne rajzolhatni Rákosi. „A polgárerény mintaképe, a társadalmi ember bölcs nagyságát láthatjuk benne . . . Egy antik polgári nagyság, nyugodt fenséggel, lemondással és bölcsességgel, plasztikai egyszerűséggel, bámulatunk, hódolatunk legméltóbb tárgya.”²²

Rákosi a korszak két első igazán polgári napilapját alapította és szerkesztette; előbb a *Reformot* (1870–75), majd a *Pesti Hírlapot* (1879–85). Mindkettőnek Deák nevét írta a homlokára. De mindkettőben hangsúlyozta független, kritikai, sőt, ellenzéki magatartását a Deák-párttal, ill. utódával, a Szabadelvű Párttal szemben. A polgárság képviselőjének vallotta magát, s az is volt, kivált az értelmiségi kispolgárságé. Félnémet származása ellenére hevesen támadta a német orientációt s francia barátságot, francia tájékozódást sürgetett politikában és művelődésben egyaránt. Külpolitikai célból elsősorban, de azért is, mert a francia polgár magatartását tartotta példaszerűnek. A második császárság s a harmadik köztársaság értelmiségi szabadgondolkodású kispolgárát, persze. Tragikum könyvének már bevezetőjében kiemelte, hogy annak a rétegnek nevében és szintjéről szól, „amit egy nép intelligenciájának, értelmiségének nevezünk.”²³ Tragikum-könyve a korszak ama polgári rétegének magatartásvédírata,

¹⁹ I. m. 201.

²⁰ I. m. 143.

²¹ I. m. 113.

²² I. m. 81.

²³ I. m. 6.

amely elfogadta a kiegyezést, a birtokosi vezetést, a dzsentri rendezte rendet, bár érezte, tudta s állandóan tudatában is tartotta, hogy ez a kiegyezés, ez a vezetés és rend vágyainak és eszményeinek csak részben felel meg, s erőteljesen csonkítja kiteljesülésének lehetőségeit. Elfogadta, mert úgy vélte, a társadalom mozgásának ez apályos korában, a nemzet veszélyeztetett, „kíszenemzeti” helyzetében, „alkuja”, „alkalmazkodása” vágyainak és eszményeinek részleges teljesüléséhez segítheti. Szerepe, részesedése folytonos növeléséhez azonban szerette volna nyitva látni az ajtót, megteremtve látni az alapot. Deákot rétegéhez vonta Rákosi, s rétegét Deákhhoz emelte. Az eszményi, az eszményített deáki magatartást a Deák-párt magatartásával szemben ő vélte hirdetni és védelmezni.

Beöthy, a hatalom voltaképpeni birtokosának szószólója, isteni eredetűnek vallotta a Világrendet, bűnnek a tragikus hős tettét, bűnösnek a hőst magát, büntetésnek bukását, s a harmonikus világfejlődést tételezett föl és követelt meg. Rákosi csak ember-alkotta rendről volt hajlandó tudni, a világ fejlődését zűrzavaron át képzelte haladni, bűnről, büntetésről és bűnösről pedig hallani sem akart. A tragikus hős szemében hérosz, az ember teljesség-vágyának dicsőült jelképe.

6. (Rákosi felfogása s a kor nyugati áramlatai)

De nem történeti módon cáfolt és érvelt, a történeti érvelés elől kitért. Elvont filozófiai, metafizikai, „ontológiai” módon érvelt. Mint mondani szokás: „végső soron” annak lehetett ez következménye, hogy érezte, a történeti érvelés nem juttatja rétegének megfelelő következtetésekhez. (S, persze, annak is, hogy történetfilozófiai készséggel lényegében nem is rendelkezett.) Közeli, közvetlen magyarázatát e történetietlen érvelés azonban a kor történetfilozófia-ellenes pozitívista beállítottságában leli. A történetfilozófiai s a rendszerben gondolkodás az üres spekuláció, a metafizikai torna, a tudós előítélet gyanújában állt nála is. Egyre gúnyolta Beöthy rendszerét és metafizikáját, s minden rendszert és metafizikát. S egyre bizonygatta: ő a napi élet tapasztalatából indul ki, azon méri a művészet s az elmélet hitelét egyaránt.

A tapasztalat, természetesen, nála is lélektani (s élettani) tapasztalatot jelentett első-sorban, s valamiféle kezdetleges szociológiát. Valójában, láthattuk, a metafizikai jellegű gondolkodás egy válfaja került szembe itt is egy másikkal, mint a nyugati kortársaknál is. Nietzsche, tudjuk, hatalmas mennyiséget asszimilált a pozitívista lélektan s élettan nézeteiből, Taine viszont pozitívizmusát egyre nyiltabb metafizikává fejlesztette. Látta Rákosi hogy ellenfele, Beöthy a történetfilozófiai gondolkodással igyekszik magát fedezni. Gondolkodásának, rétege és szakasza gondolkodásának jellemző gyengéje, hogy Beöthy s társai hibás történetfilozófiája helyébe nem egy helyesebb történetfilozófiát igyekezett állítani, hanem magát a történetfilozófiai gondolkodást utasította el. Legalább is hite szerint. Mert valójában történetfilozófiát konstruált ő is. Az örökké változatlan emberi lényeg, s társadalmi alapképlet feltételezésével történetietlen történetiszemlélet képviselője lett, az örök visszatérés nietzschei tételének rokona.

Rákosi felfogása szakítást jelent az addigi magyar tragikumfelfogással s esztétikai gondolkodással, melynek jellemzői a direkt történetfilozófiai szembesítés s a nemzetjellem-tani érvelés voltak. Mert ez utóbbit is elvetette. A sovinizmus későbbi főfő bajnoka és patrónusa szemére hányta Beöthynek, hogy a nemzetjellem-tani érvelés s a nemzeti hiúság kedvéért három gyenge, ill. félresiklott tragédiánk, Teleki, Katona, Madách műve számára külön elméletet gyárt. Félreértette, természetesen, e műveket Rákosi, de e szemrehányása jellemző szimptóma. A késő kapitalizmus polgári gondolkodásának első hazai szakaszát látjuk utjára indulni művében.

Schopenhauerhez kötötték, de csak az a kiindulásuk volt közös, hogy a létet tragikusnak, kiteljesedését eleve reménytelennek tekintették. Schopenhauer ennek megfelelően minden tevékenységet értéketlennek tartott, s csak a szemlélődésnek tulajdonított értéket. Épp a tragikum

s a tragédia az, ami ezt kitűnően bizonyítja. Végül minden tragédia azt tanítja, „dass die Welt, das Leben kein wahres Genügen gewähren könne, mithin unserer Anhängigkeit nicht wert sei.”²⁴ Vagy ahogy Calderonból, *Az élet álomból* idézni szeretne: azt, hogy „az ember legnagyobb bűne az, hogy született”.²⁵ S mivel a tragédia tanítja ezt minden műfajok közt legvilágosabban, első az összes műfajok között. Rákosi ezzel szemben nem tartotta értéktelennek az életet, a társadalmi tevékenységet alapértéknek fogta föl, az embert magát pedig társadalmi lénynek. A tragédia szerinte nem szemlélődő, tétlen rezignációra tanít, nem „Quietiv des Willens”-t sugall,²⁶ hanem a teljesség lehetetlenségének belátását és elfogadását.

Hebbel felfogása abban egyezett, hogy az egyéniség problémájához köthette a tragikumot. A tragikus történetét mindketten az egyéniségből, s nem a helyzetből és egyéniségből származtatták. A tragikus hősök, mondja Hebbel is, oly emberek, „deren Schicksal daraus hervorgeht, dass sie eben diese Menschen sind, und keine andere”.²⁷ De míg Hebbel potenciálisan, lehetőség szerint minden egyéniséget alkalmasnak tartott a tragikumra, Rákosi az egyéniségeknek csak egy csoportját. Hebbelnél a tragikum az egyéniség fejlődési fokának kérdése. Rákosinál viszont az alkaté. Hebbelnél lehetetlenné, idegenné lesz az ember a világban, a közösségben az egyéniség egy bizonyos fejlődési fokán, s éppen ezáltal lesz tragikussá. Rákosinál viszont születetten, eleve tragikusak a tragikusak. Hebbel nem osztotta ketté az emberiséget nagyokra és közepesekre. Ő mind a hegelianizmus fejlődésgondolatához, mind a liberális demokratizmus egyenlőség eszméjéhez közelebb állott, bár mindkettőt tragikusra fordította.

Lukács arisztokratizmusról beszélt Rákosival kapcsolatban. De csak részben helyesen. Rákosi két táborra osztotta az emberiséget, a tragikumra alkalmasak és alkalmatlanok, a nagyok és közepesek táborára. A szíve, csodálata egészen az előbbieké volt. Közel állt mind ebben Nietzschehez. De míg Nietzsche mély megvetéssel szólt a tragédiára alkalmatlanok táboráról, s az alkalmasak szolgálatára szánta őket,²⁸ Rákosi végig első személyben szólt az alkalmatlanokról, a közepesekről, teljes szolidaritással és azonosulással.

Kétélű, természetesen, ez a különbség. A kispolgári alárendeltség, az „alattvalóság”, az elidegenedtség elfogadását, örökké nyilvánítását is jelentette. Mert Nietzsche tudatosan állította szembe egymással örökre s kibékíthetetlenül a két „fajtát”, a két típust. Rákosi viszont nagy erőfeszítést tett, hogy elkerülje ezt a szembeállítást, hogy ne egymás ellenségeiként, hanem egymás kiegészítőiként fogja fel őket. De mivel eleve, „ontikusán” adótnak tekintette a két típus létét s nem történetien kialakultnak, minduntalan szembeállításukhoz jutott el ő is. A tragikum végső lényege és tanítása, mondta ki tömören: „a rendkívüli, mint áldozata a rendesnek.”²⁹ Nietzsche (hite szerint legalább) fönntartotta a humanitás teljesség-igényét; de, csak kevesek számára, azaz valójában a humanitástól elválaszthatatlan demokratizmus megtagadásával. Rákosi a demokratizmus jegyében látszott cselekedni, de föláldozta a teljesség-igényét s a „lemondók”, az „alkuvók”, a „közepesek” világát nyilvánította törvényszerűnek és öröknek.

Hasonlóképp rokon és ellentétes álláspontja Nietzscheével a lét tragikusságának kérdésében. A halál ténye miatt a tragikusságot tartotta a lét legalapvetőbb jellemvonásának, amelylyel folyvást számolni kell. De az amor fati tétele, kivált a halálra vonatkoztatottan idegen volt tőle. A halál-igenlés dionysosi gyönyöre szemében nem emel előkelővé, magasabbrendűvé, a halál nem jó. A híres Sophoklés-variáció, mely szerint legjobb „nicht geboren zu sein, nicht

²⁴ Schopenhauer Sämtliche Werke. Leipzig 1937. Bd. 3. 495.

²⁵ I. m. Bd. 2. 300.

²⁶ I. m. Bd. 2. 299.

²⁷ Friedrich Hebbel Sämtliche Werk. Berlin 1901–1907. Briefe Bd. 4. 129.

²⁸ L. pl. Nietzsche Werke. Leipzig (Kröner Verlag) VII. 306., VIII. 218.

²⁹ Rákosi: i. m. 75.

zu sein, nichts zu sein", amit Nietzsche szinte extatikus szerelemmel szeretett,³⁰ nála nem található voltna helyet.

Viszont nem Nietzsche-t, de a Nietzsche utáni létfilozófiát előlegezte, midőn a halált, mint a lét lényegének revelálóját tekintette; midőn az időbeliség és végesség mozzanatában vélte az egyetlen valóban reális tapasztalati érvet fölmutathatni az egyének egyenlősége mellett, s midőn a társadalom szervező elvévé egy „lehetetlent”, a halál elleni sziszifuszi reménytelen küzdelmet tette meg.³¹

7. (Az utánzás-elv kétféle jelentése; a művészet ketté osztása)

Tovább lehetne sorakoztatni a rokon és elválasztó vonásokat. De értelmetlen volna e zárt, végig vitt rendszerekkel, akárcsak a hebbelivel is, Rákosi könyvét, mint gondolatrendszert párhuzamba vagy szembeállítani. Rokon és elválasztó mozzanatok előtárásával azt óhajtottuk megmutatni, mennyire közel állt a nyugati polgári gondolkodás amaz irányzataihoz és képviselőihez, akik a személyiség kiteljesítését akadályozó polgári-birtokosi berendezkedés bénító létehetőségein e berendezkedésen belül maradva, sőt, azt védelmezve kíséreltek úrrá lenni. A teljesség igény valóra válthatatlansága e belül maradás és védelem jegyében lett nála örökké, abszolúttá s tragikum felfogása magvává. Sablonos szóhasználattal azt mondhatni, könyve már a „közvetett védíratok”, az „indirekt apológiák” sorába tartozik.

Utánzás-elvének tartalma e társadalmi jelentés jegyében világosodhat meg. Különösen, ha rögtön hozzátesszük, hogy az utánzás-elv mindig társult nála a tanítás elvével. Egy pillanatra sem tagadta, hogy szerinte az irodalomnak éppúgy, mint az esztétikának és kritikának is — bár más-más módon — az a hivatása, hogy „szép, okos, helyes életre” tanítsa az embert. Ezt azonban csak úgy végezheti el, ha az élet törvényei érvényesülnek benne. Nem győzte hangsúlyozni, csak egy, csak ugyanazon törvény lehet érvényben a művészet rajzolta életben is, mint a valódi mindennapiban. A művészet, vélte, nyelvi közegéhez kötött voltánál fogva ugyan nem lehet olyan gazdag, mint az élet, amely nem egy közegben mozog, de az élet törvényeinek és tanulságainak fölmutatásában viszont sokkal gazdagabb és töményebb. Kívált a tragédiák, amik éppen ezért „a legnagyobbak, amit emberi elme alkotott”. Az utánzás tehát bennük valósul meg leginkább azáltal, hogy a lét legalapvetőbb „törvényeit tükrözik”, s ezáltal legfontosabb tanulságait is nyújtják: az emberi személy igényét a teljességre s e teljesség valósíthatatlanságát egyrészt, az alku kényszerű szükségét s a rend folytonos tágitásának követelményét másrészt.

Rákosi művének egyik jellemző ellentmondása esztétikai tekintetben az, hogy elvben elutasítja a műfajok rangsorolását, sőt, magát a műfaji felosztást is, gyakorlatában azonban nagyon is erős értéksort tart, melynek csúcán a tragédia helyezkedik el. Érezte ezt az ellentmondást, ezért többször megkísérelte, hogy a tragédia helyett tragikumot tárgyaló művekről beszéljen, s ezeket helyezze a csúcsra. Bár minduntalan visszacsúszott a tragédia kizárólagos tárgyalásába, ez a mozzanat mégis igen fontos. A tragédiát régebben is sokan tartották a művészet csúcspontjának, más-más megokolással, Burke-től, Hegeltől Solgeren át Schopenhauerig, Brunetierig. Rákosi korában foglalta el a tragédiának, a műfajnak, e csúcshelyét a polgári gondolkodásban a tragikumot hordozó, a tragikus művészt, főleg Nietzsche-nél és Nietzsche hatására. Rákosi tehát, bár öntudatlanul és bizonytalanul, részben osztzott e változásban.

Rákosi mellesleg kitért „a polgári dráma”, „a társadalmi dráma” kérdésére is. Hasznosnak, szükségesnek, nélkülözhetetlennek tartotta. S úgy vélte, az utánzás kell hogy legyen ott is az alapelv. De ott a társadalom adott rendje, erkölce szemszögéből ítél az író. S hajlott arra

³⁰ L. pl. Nietzsche, Werke. Leipzig, 1903—1919. Bd. 1. 31.; itt a variációt így folytatja: „Das Zweitbeste . . . ist bald zu sterben.”

³¹ L. a 3. sz. jegyzetet.

Rákosi, hogy a többi prózai, ill. nem tragikus művet is hasonló módon kezelje. A tragédia (ill. a tragikumot tárgyozó mű) a lét egészére, alaptörvényeire, a művészet többi része az élet ügyes-bajos mindennapjaira, részelemeire irányozta figyelmét.

Azaz nemcsak az embereket, hanem az irodalmat is két részre osztotta. Ez megfelelt a maga művészi gyakorlatának. Magas shakespearei (vagy inkább hebbeli?) tragédiával kísérletezett egyik oldalon, népszínművet írt a másikon. De ami ennél fontosabb, e kettősség előlegezte a századforduló polgári irodalmának, iradalma egy részének kettősségét. Magas, közvetlen létvonatkozású tragikus művészet egyik oldalt, részletre irányult, napi élet szolgálatába állított naturalisztikus elvű a másikon. S az ábrázolási módszer kettőssége még alá is húzta, ki is emelte ezt a kettőosztást. Bármennyire hangoztatta is, az utánzás minden műfajban egyenlőképpen az alapelv, a tragédiától bizonyos fokú szimbolisztikus ábrázolást kívánt. A hős nem egy egyén, nem egy típus, hanem az emberiség köztragikumának hatványozott jelképe. A társadalmi dráma racionális okfejtéssel dolgozik minden elemében. A tragédia is, — de csak addig, míg a hős tetteinek jelleméből való eredeztetéséről van szó. Amidőn a végső mozzanattal, a lét tragikusságának mozzanatával kerül szembe, nem a magyarázat, nem az okfejtés, nem az ítélkezés, hanem a megérzékeltetés az, amit tehet, amit tennie kell. A művészet feladata, tárgya itt már nem a racionálisan megérthető és megítélhető tapasztalat, hanem az intuitíven átélhető tapasztalat jelképszerű elénk állítása.

Rákosi rajongott a tragikus Ibsenért, kivált a késeiért. Hazai kultuszának egyik mozgatója volt, pesti látogatásának is szorgalmazója. Szerette Flaubert-t is, s a *Bouvard és Pécuchet* az ő lapjában jelent meg nálunk először. De alapítója, szerzője, spiritus rectora volt és maradt a népszínháznak is. Polgári cinizmus jegyében? Inkább tán a mondott kettősségében, kiábrándult, tragikus polgári életérzés és az alkuvó polgári pragmatizmus kettőssége jegyében. Ama kettősség jegyében, melynek távközén kihullott szemköréből, tevékenységéből az az irodalom, az a lehetőség, amelyet a hetvenes évek nemzedéke, Arany Lászlók nemzedéke megteremteni javasolt és igyekezett: a bíráló polgári realizmusé.

A kritika területén is észlelt Rákosi kettősséget: az elméleti esztétikáét s a gyakorlati kritikáét. Ezt azonban, a polgári pragmatizmus jegyében határozottan elutasította. Mindkettőnek az a feladata, vélte, hogy „megtanítsa ízléssel ítélni” s „széppé tenni az okos életet”. Mindkettő úgy szóljon, hogy az értelmiségi ember „egészséges szemével” beláthassa, átfoghassa területét, mondanivalóját. Ne a költőket tanítsa, hanem „tegye öntudatosá, fejlessze és élesítse” a közönség, „az emberek ízlését és ítéletét”. Ne menjen túl a maga körén: maradjon magyarázója a jelenségeknek, ne teremtsen föltevésekből rendszert és dogmákat. Közvetítés és racionális értelmezés: — mint a pozitivizmus korában annyian, ebben látta ő is a kritika és az esztétika feladatát. Részletesebben azonban nem fejtette ki e kettős feladat elveit és módszereit. Arra ugyan többször is utalt Beöthyvel szemben, hogy a műnek, mint saját világú, önelvű műegésznek kell hivatását betöltenie. Utánzás-elve, ideológiai célzata azonban megakadályozta, hogy ezt a megpendített elvet alapelveként dolgozza ki és segítse feloldani a magyar kritika súlyos tehertételét, kemény görcsét, a közvetlen (morálfilozófiai, történetbölcseleti, lélektani stb.) valóságsszembesítést.

Rákosi tehát érzékelt a polgári világ és a polgári művészet egyik legfontosabb problémáját; azt, ami a *Wilhelm Meisternek*, a *Vörös és fekete*nek, a *Vesztett illúzióknak*, a *Toldi estéjének*, a *déliabók hősné*nek s annyi társuknak, más-másként ugyan, de alapkérdése. A személység evilági kiteljesülésének problémáját. De fölismerte azt is, hogy e kiteljesülésnek az ő korában társadalmi rendje útjában áll. Mégsem lehetett műve a bíráló polgári realizmus egyik alapvetése, kiindulása. Örökké, időilenné, az ember, a lét, a társadalom alaptulajdonságává egyetemesítette ez időbeli kiteljesíthetlenségét. A társadalomábrázoló, a társadalombíró cél, melyet a 70-es évek írói, kritikusai elsődlegesnek tekintettek, mellékessé szorította le illetőleg másodrangú irodalom tárgyává fokozta le. A lét lényegi vonásainak megragadását elvben nem szakította ugyan el a társadalom ábrázolásától, de a társadalmat megfosztotta

történeti konkrétágától, a lét örök lényegét egy elvont örök, változatlan lényegű társadalomban kívánta fölmutatni.

Reviczky évtizedének közepén jelent meg műve, s Reviczky módján járt el ő is: társadalma vétségét az ember s az egyén ellen minden társadalom közös jellemzőjévé, közös vétségévé, a lét szervi hibájává növelte. De Reviczkynél vád volt ez minden társadalom ellen, de elsősorban a maga társadalma mellett. Vitát folytatott hosszú pályáján sokat, de oly metszően éleset és ellenségeset alig, mint Beöthyvel szemben. Társadalmi végeredményét tekintve azonban nem sokban különbözött műve Beöthyétől. Beöthy büntetendő bűnnek tekintette a hős cselekedeteit, a személyiség kiteljesítésének akarátát, Rákosi bukást hozó heroikus képtelenségnek. Mint mondani szokás: „nem véletlenül” lehettek másfél évtized múltán főfő fegyvertársak. Vitájuk a magyar uralkodó osztály két rétegének vitája. Rákosi felfogása kétségtelenül sokkal több teret engedett a valódi társadalmi cselekvésnek is, a valódi művészetnek, irodalomnak is. De a korszerű művészet létalapját az ő felfogása is lehetetlenné tette.

Mégis tévednénk, ha művét egyszerűen a „védirat” szerepére korlátoznánk. Műve elején több ízben szólt arról, hogy azok a transzcendens hatalmak, amelyek az ember értékrendjének, tevékenységének ezeddig végső magyarázatai és biztosítékai voltak, megszűntek, ember alkotta hatalmáknak bizonyultak. Ama gondolatépitmények csúcsán, melyekkel eddig az ember létét, cselekedetét értelmes rendbe akarta állítani, ott ültek „mindazok az istenek, kikét az ember teremtett a maga képére, tehetsége szerint magának; de ma már nem ül ott egyik sem. Ma az igaz isten a jó és becsületes emberek szívében ül és sehol máshol.”³² Rákosi egyetértett a pozitívizmussal, amely ledöntötte a transzcendenciákra alapozó rendszereket. Lapjában programszerűen támogatta ezt a gondolati irányt. De szenvedett is az általa teremtett, ill. kifejezett lelki-szellemi helyzettől, állapottól. Relativizmusával, agnoszticizmusával, sivár részletempiriájával szemben állandót, bizonyost, egyetemes érvényűt és lényegűt keresett. Olyat azonban, amely ne spekulatív, hanem evilági, megtapasztalható és megélhető legyen. A halál vázolt szerepének kialakításához nála is hozzájárult *ez is*. Mint ahogy a szimbólumos ábrázolás bizonyos kívánságához is vezette *ez is*. S vezette nyilván az is, hogy transzcendenciáitól megfosztott létünknek új pátoszt, új magasztosságot teremtsen, a tragikusság magasztosságát.

Könyvének elsődleges eleme azonban mégiscsak az, ami a kiegyezéssel társadalom első modern, polgári védiratává avatta. Beöthy avatag „keresztény-nemzeti”, „birtokosi”, „közvetlen” védelmével szemben az övé a közvetett modern polgárit jelentette. Műve akárcsak Beöthyé par excellence ideológiai mű.

Béla Németh G.

DIE VERKLÄRUNG »DES MITTELMÄSSIGEN MENSCHEN«

Die Studie stellt eine Theorie des Tragischen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jhts. von einem ungarischen Dramatiker, Jenő Rákosi geschaffen wurde, vor. Diese Theorie zeigt eine enge Verwandtschaft mit der Auffassung von Fr. Hebbel, und liegt in der Entwicklungslinie, die von Schopenhauer über Hebbel bis zu Nietzsche und der Existenzphilosophie führt. Der Mensch ist seinem Wesen nach tragisch, da er sterben muss. Aber nur der grosse Mann wird auch ein tragischer Held, da die Welt nicht für ihn, sondern für den Mittelmässigen geschaffen ist. Der Mittelmässige kann seine Existenz durch Kompromisse aufhalten und entfalten lassen. Der Grosse kann aber nicht in Kompromisse hineingehen. Die geschichtsphilosophische Wichtigkeit der Tragik steht darin, dass sie einerseits den Mittelmässigen warnt und rechtfertigt, andererseits dass sie die Notwendigkeit der ständigen Erneuerung der Gesellschaft im Gewissen hält. In einer sich immer erneuernden Gesellschaft — wenn auch der Grosse nicht leben kann, der Mittelmässige seine engere Persönlichkeit entfalten. Die Studie fasst diese Theorie, als einen Versuch des Anpassens des ungarischen Kleinbürgertums zu der neuen Ordnung, die zu dieser Zeit unter der Führung der Grossgrundbesitzer eingerichtet wurde, auf.

³² RÁKOSI: i. m. 12.

AZ IRODALOMSZEMLÉLET VÁLTOZÁSÁRÓL A SZÁZADFORDULÓN

(A Hét 1890—1905)

Mikor beszélhetünk az irodalmi ízlés forradalmáról, a művészet szemlélet alapvető változásáról? Tárgyunkra szűkítve a kérdést: beszélhetünk-e *A Hét* irodalom szemléletéről mint ízlésforradalomról, új művészet szemléletéről vagy sem?

Ilyen összefüggésben *A Hétn*ek különös szerepe van a magyar irodalom történetében. Ha az irodalmi haladás és a kritikai, elméleti gondolkodás; irodalom és kritika, művészet és esztétika szerves kapcsolatában azt vizsgáljuk, hogy melyik a változás kiindulópontja, akkor általánosítható az, hogy: az irodalom a művészet. A folyamat kiindulópontja a mű; vers, dráma, eposz, kép, szobor; a szép létrejött. Ezt fedezi fel, érzékeli, érti és érteti meg a kritikai gondolkodás, ebből vonatkoztatja el a szépség szabályait, törvényeit, értékrendszerét az esztétika. Ez lesz a művészi szép mértéke mindaddig, amíg olyan új mű, új szép nem formálódik az időben, amely cáfolja a művészi szépség uralkodó régi fogalmainak részét vagy egészét. A következő periódus esztétikája már az új művek alapján teremt törvényt é. i. t. A XIX. században nálunk Petőfi és Arany költészete ez a nagy felvirágzás, ennek kodifikálása Gyulai Pál esztétikája, amely a század végéig uralkodó, hivatalos mérce volt, de a mércehez való igazodás a nagy példák követése a művészetben akkora már utánczást, vulgarizálást, meddő sematizmust eredményezett csupán. Petőfi és Arany költészetével egyenértékű felvirágzás a *Nyugai* korszakával következett be, amikor „csapatban jöttek a költők, mint a madarak”, élükön Adyval, s új irodalmat teremtettek, olyan új szép alkotói lettek, amely már csak új érzékkel fogható fel, s új esztétikai törvényeket diktál. S mégis azt kell mondanunk, hogy az 1890-ben induló *A Hét* szemlélete minden alapkérdésben oly mértékig eltér a Gyulai Pál, majd Beöthy Zsolt nevével jelzett iskola művészet szemléletétől, hogy itt kell megjelölnünk azt a — nem előzmények nélkül való — kihívást, amely egy lapban koncentrállódva új, gyökeresen más művészi gyakorlatot és esztétikát kezdeményez irodalmunk történetében. Részben külső példák hatására, részben a belső változások eredményeképpen, a kihívás a kezdetekben nem az előzőkkel — Petőfivel és Arannyal — egyenértékű művekben, hanem egy új művészet szemléletben jelentkezik erőteljesebben, ez támad az uralkodó normákra, a közízlésre, s ez készíti elő a szemeket a látásra, füleket a hallásra, az új iránt fogékony szellemeket a befogadásra.

Mint minden folyóirat, úgy *A Hét* is összetett jelenség. Eltérések, különbségek vannak szerzők, kritikusok között de az alapkérdésekben egyezéseket találunk. *A Hét* tendenciáját észrevehetően Ignótus alakítja és fejezi ki leginkább. Tevékenysége az egész lapot áthatja, erőteljes egyénisége meghatározza *A Hét* művészet szemléletének körvonalait és irányát.

Politika és költészet

A magyar irodalom erőteljes — ha nem a legerősebb — hagyománya a politikai költészet. Arany László, amikor 1873-ban maga elé tűzte a célt: vázlatosan föltüntetni, milyen pontokon érintkezett hazai költészetünk a nemzet politikai történelmével, beszél a feladat nagyságáról. „De e föladdattal — írja Arany — egyszerre előttem áll a magyar költészetnek csaknem

egész törtéete, mert ebben a hazafiság eszméje s a nemzet érzelmeinek kifejezése többnyire uralkodó volt.”¹

Petőfi költészetében a politikum kifejezése elérte az ideális teljességet, s ugyanakkor a napi realitást jelenti: forradalmár, hazafi és európai demokrata egyindulatú értelmi-érzelmi intenzitással. Politikai költészeté indítékaiban aktuális és konkrét, ugyanakkor történelmi távlatú és eszmei telítettségű. A nép nevében szól s ugyanakkor — joggal — az európai haladás élén látja magát. Egy történelmi pillanatra az egységes nemzet ideája is konkrét valóság lesz, s a nemzeti — jóllehet tragikus pátozzsal — felemelkedik az általános emberiehez. A költő, aki ezt éli és kifejezi, minden ellentmondás nélkül azonos: a néppel, a nemzettel, a világgal.

A *Hét* szükségszerűen kerül szembe ezzel a hagyománnyal. Nincs egységes nemzet, nincsenek nemzeti célok, melyek az irodalmat lelkesítenék — írja a *Társadalmi levelek* szerzője 1890-ben. „Van mágnásvonal, gentry vonal, polgár vonal és pénzes zsidó vonal, sőt bizonyosan sok egyéb vonal is . . .” de még a nemzeti intelligencia sem egységes — jellemez tovább a cikk. „Táblabírói has és bankári lócsalábak, egyik kezében régi, foszló nemes kutyabőr, másik kezében a legújabb tőzsdepapír” — ime, a kor politikai életének megszemélyesítése, ahogyan azt a kortárs látta.²

Csoport- és egyéni érdekek küzdőtere a századvég politikai élete, ettől fordul el *A Hét* nemzedéke. Arany László idézett cikkében ezt írta: „A *pragmatica sanctio*, az 1790-diki megállapodások, az 1867-ik évi kiegyezés nem a szívből fakadt s nem ragadhatja lelkesedésre az érzelme emberét. A költőnek, ha ellenők izgatni jobb belátás tiltja, hallgatnia kell, mert dicsőítőkre egy húr sem pendül meg szívében.”³ *A Hétben* megtaláljuk ezt a nézetet ugyanilyen formában is: „Versben bajos lelkesülni a kiegyezésért, amire alkalmasabb téma Bécsnek szidása és a független Magyarország dicsőítése” — írja Kóbor Tamás 1896-ban,⁴ de megjelenik egy antinómia: az eredendő egységes jelenség kettéválik. Petőfinél csaknem minden nagy politikai vers indítéka, „ürügye” aktuális és konkrét, innen emelkedik föl az eszményhez, a történelemhez, a kor eszméinek kifejezéséhez. *A Hét* elutasítja a politika szférájában mindazt, ami aktuális és konkrét, ettől különválasztja és vállalja „az emberiség örök eszméit” mint politikumot. „Tudatosan vagy tudatlanul minden nagy elme a politikát szolgálja, mert minden eszme a politikában fut össze — írja Ignotus 1896-ban, a politikai költészetéről folyó nagy csatározások idején —, de milyen más ez az aktualitás csiptetővasával kiszedett parázs ahhoz az önkéntelen kitörő lávához képest, amivel a friss erő a világ dolgaira rápatakzik.” Majd tovább a költészetéről: „Örüljete a lángnak, amely bennetek lobog, szítsátok vele az emberiség eszméinek tűzoszlopait s ne pazaroljátok a napi jelentőségű dolgok kis takaréktűzhelyein.”⁵ Ez a politikai és lírai szemlélet az általánosság síkján mozog, a konkrétumban nem tud olyan elemeket felfedezni, amelyeket történelmi, eszmei távlatba helyezhet, így hát inkább lemond róla, s reményeit — ha vannak — az általános eszmei síkjára teszi át. A politikumnak ez a szükségszerű hasadása, amely a lírai szemléletben a konkrét és az általános kettéválását eredményezi, majd Ady költészetében válik ismét hiteles és új egységgé, ez — Ady politikai költészetének nagysága. A századvégi hasadás szükségszerű voltát Ady politikai költészetének diszharmonikus, vívódó jellege mintegy utólag igazolja.

A nép-nemzeti iskola értelmezésében vett politikai költészetéről — mint esztétikai normáról — való lemondást fogalmazza meg a legelső számban Alexander Bernát, aki programnak tekinthető cikkében ezt mondja: a magyar irodalom soha nem volt „normális helyzetben”, mint a régebbi nagy irodalmak. A „nemzetül megélhetés” olyan gondjait hordozta, amelyek eltérítették valódi feladataitól, nem tudott csak irodalom lenni. A század elején a nemzeti

¹ ARANY LÁSZLÓ: A magyar politikai költészetéről. Arany László tan. Bp. 1901. 238–304.

² Menenius Agrippa (?): Társadalmi levelek. *A Hét* 1890. 7. sz.

³ ARANY LÁSZLÓ: i. uí.

⁴ KÓBOR TAMÁS: A költő joga. *A Hét* 1896. 20. sz.

⁵ TAR LŐRINCZ: Okleveles politikusok 1896. 22. sz.

érzés fejlesztése, az irodalmi nyelvi megteremtése volt a feladata. „Így — írja Alexander —: Az irodalom olyan terheket rótt magára, amelyeket csak formai tökéletessége, esztetikai béce árán viselhetett el.” „A mi íróink csak félkézzel szolgálták az esztétikát, a másikkal a nemzeti szellem hangos és lelkesítő védelmére kelttek.”⁶ Arany László 1873-ban a politikai költészet távlatait még kérdésnek látja, de úgy véli: „... ha a mérő ellenzéki tusa helyett föléledvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok, igények, érdekek egymás közötti élesebb versengése; új eszméket visz a küzdelem terére: akkor a politikai lyra is hivatott lenne új húrokon zenélni meg.”⁷ Alexander Bernát imént idézett cikkében (1890) így ír: „Egy átmeneti korszak keletkezett, melyben az irodalom új kapcsolatot keréset a közönséggel, azt a tisztán irodalmi kapcsolatot, mely az irodalom normális helyzetének felel meg, midőn az irodalom csak irodalom, nem állam és nem nemzetiségalkotó nagy erő...”⁸ Az irodalom „normális helyzete” kívánja azt, hogy csak irodalom legyen, a politika az élet olyan tereuma, amely lényegétől idegen terhet ró a művészetre, s ezzel elvonja tulajdonképpeni feladatától a forma tökéletesítésétől — ebben foglalható össze *A Hét* álláspontja politika és költészet viszonyát illetően. „Finomult formák kultusza” — határozza meg a lap célját Ambrus Zoltán.⁹

1896-ban, az ünnepi évben megerősödtek *A Hét*, az új irodalom elleni támadások. Támadták a lapok az *Alkotmánytól* a *Hazánkig*, *A Keresztény Magyarországtól* az *Irodalmi Szemléig*. Jókai a Petőfi Társaság elnöki megnyitójában marasztalta el az új törekvést: realista, erkölcsstelen, detronizálja a fantáziát, utánoz, hazáfiatlan. Nincs szárnyaló pátosz, égő hazaszeretet a művekben, a vers nem vezére a korszellemnek, a költőnek nincs többé nemzeti célja, s lemondott a nemzetalkotás álmairól. Erre a támadásra válaszol Kóbor Tamás *A Hét* nevében. Cikkében külön választja a politikát és a költészetet: „A nemzetalkotás álmait a függetlenségi párt szövi és Ugron Gábor fogalmazza a Talpra Magyar. A költészetnek kár, de nem az életnek. Az az akkord, ami hiányzik költészetünk regiszteréből, erőssége államiségünknek.” Kóbor megismétli az Alexander Bernáttól megfogalmazott programot: „S újból fel kell vetnem a régi kérdést: azért, mert a mostoha viszonyok mellett a latin kavicsok és a német pást alatt az irodalom magára vette a nemzeti célok misszióját, örökre le kell mondani az irodalmi célokról?” A polgárnak — érvel Kóbor —, aki háborúban fegyvert ragad, senki sem tesz szemrehányást, s nem mondja nemzetietlennek, ha békés időben mestersége után lát. Miért nincs az írónak joga arra, hogy ugyanezt tegye? Az adott viszonyok között, az irodalom nemzeti feladatát *A Hét*, az irodalom európai színvonalra való emelésében látja. A világ érdeklődik a magyar művészet iránt, — írja Kóbor: „... azt hittük, ott vagyunk, ahol a magyar nemzet génusza örömmel lát bennünket, egy sorban Európa kultúrájának munkásaival!”¹⁰

Európai példák nyomán, európai színvonalú irodalmat teremteni, ezzel szolgálni a nemzeti génuszt, ez *A Hét* programja, amely az 1890-es évek végére már világosan kialakul. Szemben a Gyulai-Beöthy iskola politikus—költő eszményével (amelynek továbbélése a korban, már csak verbális-hazafiságot jelent) *A Hét* szemlélete tudatosan öntudatlanul visszanyúlás a XVIII. századhoz, Kazinczyhoz, a finomult formák kimunkálásának igényéhez. A más nemzetektől való tanulás, a nemzetnek ilyen úton való öntudatosításának és felemelésének programjához. Ugyanezt képviseli korábban Péterfy Jenő, aki a tudomány fejlődésének lehetőségeit védi a „nemzeti génusz nevében felállított véd-vám rendszer” ellenében, amit szeretnének felállítani: „... hogy kívülől be ne hatoljon semmi, a nemzeti génusz szűzen fejlődhesék a tudományokban, mint hajdanában a dohány Verpeléten.” A tudományos élet elmaradottsága ellen nem az az orvosság, ha más nemzetek kultúrája előtt szemet hunyunk — írja: „Mert nekünk kölcsön kell vennünk az egyes tudományok problémáit s módszerét, onnan, hol e

⁶ ALEXANDER BERNÁT: Irodalmi bajok. *A Hét* 1890. 1. sz.

⁷ ARANY LÁSZLÓ: i. ui.

⁸ ALEXANDER BERNÁT: i. ui.

⁹ AMBRUS ZOLTÁN:

¹⁰ KÓBOR TAMÁS: A költő joga. *A Hét* 1896. 20. sz.

problémákat már fölvetették, s a módszert alkalmazták . . .” „A kisebb nemzetek irodalmán, tudományos törekvésein, mindenütt átvonulnak az európai áramlatok, s azért geniuszuk mégsem öltözik kozmopolita foszlányokba.”¹¹ (1889.)

A népiesség

Az előző problémákhoz szorosan kapcsolódik a népiesség értelmezése körül folyó évtizedes polémia, amely a *Hét* szemléletének legellentmondásosabb rétegét tárja fel. A vita, mely a modernek és a népiesek között zajlott, olyannyira átszövődött irodalmon kívüli szempontokkal és indulatokkal, hogy alig fejlesztette tovább a kérdésben a kritikai elméleti gondolkodást, sőt lényegét illetően visszaesést jelent. Az elméleti tévedések olyan hamis ellenféteket hoztak létre és mélyítették el, amelyek a haladó gondolat ható erejét a maguk idejében csökkentették, később pedig — mivel ezek az ellentétek lényegesen korrekció nélkül sokáig megmaradtak — az elméleti gondolkodás fejlődését nagy mértékben zavarták, sőt újabb elméleti tévedések kiindulópontjai lettek.

A nép fogalmát, s a fogalom értelmezését a század utolsó évtizedében a konzervatív irodalomszemlélet képviselői dolgozták ki. A jobbagység felszabadításával a földkérdés megoldottnak látszott, a társadalom szerkezete a kiegyezés után adottnak, a politikai irodalmi gondolkodás középpontjába a nemzeti kérdés került. Valóban kérdés formájában: mi a nemzet? Mi a nemzetül megmaradás lehetősége és feladata az iparilag fejlettebb Ausztria és a nagyszámú, más nyelvű, más kultúrájú, esetenként más politikai orientációjú — német, szláv, román, zsidó — nemzetiség: e kettős függés kereszteződési pontjában? A konzervatív irodalomszemlélet válasza erre a kérdésre: a nép (népiesség) és a hagyomány fogalmának előtérbe állítása volt. A népiesség és a hagyomány tartalmi leszűkítése és tartalmi változása tűnik fel az előző korszak e kérdéstről vallott gondolataihoz képest. Erdélyi János a népköltészetről írva egyforma nyomatékkal hangsúlyozza a különleges nemzeti „esztétikai eszméket” azokkal, amelyek általános emberiek, s „a népet az emberiséggel kötik össze.”¹² A századvég konzervatív szemléletében a hangsúly a minden népművészetben közös, általános emberiről a speciálisan magyarra a nemzetire kerül át. A hagyomány fogalmában ugyanígy az egyedire, az elválasztóra, a különállóra, a másra esik a hangsúly (— 1. Beöthy: a magányos volgai lovas —), s az elmélet következő lépése az egyediből a magasabb rendűhöz, a faji szupremáciához, a naiv nacionalizmus-hoz vezet.

Megváltozik a fogalmak tartalma más vonatkozásban is. A hagyomány értelmezése a feudális történelemszemléletnek megfelelően alakul át, a nép fogalma pedig leszűkül a parasztságra. Pontosabban egy ideára, amely a parasztság valóságos léthelyzetét figyelmen kívül hagyva, egy egységes nemzetképet konstruál a föld népe (úr és paraszt) köré. Belerajzolja ebbe a képbe az azonos lelkiakat, azonos magatartásformák, célok és törekvések mintáit. Ez azonban az uralkodó osztály önrédeke és önképe csupán, de ez a látszat egység, büszke idill a nemzeti, a magyar normája lesz. Esztétikai norma: az egyszerű, a népies. Torz tükörképe ez az elméleti konstrukció a valóságnak. A szükségből érény: a parasztság elmaradottságából, életmódjából következő konzervativizmusa ideál, az uralkodó szemléletben kialakult parasztkép így lesz idill, a valóságos problémák a mélyben maradnak, a külsőség uralkodik el. A századvégen már nemcsak fenyegeti a népies irányzatot, de uralkodik rajta a „kelmeiség”, amelynek veszélyére Erdélyi János 1855-ben figyelmeztet: „Hogy tehát a népköltészetnek némileg divatba jött úzése megrovásokat vont magára, nem esett ok nélkül; mert felületes kézműi gyakorlattá kezdte fajulni, s az újabb költői nemzedék ahelyett, hogy mint magyar ember mondani szokta, a közepe körül forgolódnék, a héját, a borítékot érinti, a könnyebb végít fogja, a gyöngye oldalt műveli.” (*Népköltészet és kelmeiség*.)¹³

¹¹ PÉTERFY JENŐ: A nemzeti génius. P. J. Válogatott művei. Bp. — 1962. 562.

¹² ERDÉLYI JÁNOS: Népköltészetéről. E. J. Vál. eszt. tan. Bp. 1963. 76.

¹³ ERDÉLYI JÁNOS: Népköltészet és kelmeiség. I. ui. 92.

(Katona Lajos nyelvészeti és összehasonlító néprajz-tudományi munkássága a korszak legjelentősebb elméleti kezdeményezése, ez azonban sok tényező miatt korában — Péterfy Jendőhöz hasonlóan — elszigetelt maradt.) Két alapvetően fontos fogalom, a nép (nemzet) és a hagyomány ílymódon a konzervatív irodalomszemlélet fegyvertárában a fennálló rend őrzésének szellemi eszköze lett.

A hivatalos, konzervatív irodalomszemlélettel, a népies irányzattal veszi fel a harcot *A Hét*, a modernnek nevében. A fontosabb tételeket Ignotus fogalmazza meg. Cikkei mindig alkalomszerűek, támadás ellen védi a moderneket, vagy ő bírálja a népieseket, a viták közben formálódnak nézetei. Hangja, stílusa ennek megfelelően szenvedélyes, olykor gúnyos vagy ironikus, mindig indulatos. *A Hét*-ben megjelent cikkek nem egy véglegesen kialakult esztétikai rendszert mutatnak, hanem egy korszerű világszemléleten alapuló ízlésformát, és az irodalom orientálásának igényét.

A nemzeti irányt költőink a „lelketlen kozmopolitizmus” és a „korlátozott népiesség” ellenében, a két véglet között találták meg, írja Ignotus. A népköltészet becses, folytatja tovább, mert a műköltészet is abból meríti erejét. „De világlátott és iskolajárt embertől azt követelni, hogy ne zengjen másról, mint szűrről és tulipántos ládáról, hogy ne legyen más mint naiv, népies és közvetlen, és versei alakjában és anyagában ne lépjen túl a népnek szükségképp korlátozott érzelmi körén és láthatáran: csak olyan képtelenség, mint azt követelni, hogy világéletében tepertős pogácsánál egyebet ne egyék.” A cikk végső konklúziója az, hogy amint a 67-es törvény engedmény a régi jogokból, mégis a nemzeti erő forrása, úgy az exkluzív népiességből is engedni kell.¹⁴

A főváros világváros lett: gázzal, gőzzel, de a budai hegyek ózonjával teljes levegője van, része az országnak, része kell legyen az irodalom tematikájának is. Ezt Ignotus 1892-ben írta, de a város vagy vidék polémia az egész évtizeden végighúzódik. *A Hét* védi a fővárost a nemzeti-etlenség, az erkölcstelenség (Bartha Miklós: *Pest Sodoma*), az országtól való elidegenedés vádjai ellen. 1895-ben Beöthy Zsolt „A magyar irodalom maradandó alkotásai”-ról tartott előadást a Mária-Dorothea testület felolvasó ülésén. Ő is állást foglalt a nemzeti irodalom szűkkeblűen népies értelmezése ellen, erre válaszol Ignotus: „A végső eredményét a költés nemzeti jellege szükségét, józan ésszel nincs, aki tagadni merné vagy akarná. De soha be nem fogjuk látni és Beöthy Zsolt sem állítja, hogy a nemzeti költészet nem lehet más, mint pusztán és kizáróan az a szűkkeblűen népies irány, mely többek között a maga tulajdon hazája fővárosát akarja a geográfiából kitörülni, s ezzel egyben ezer esztendősz küzdelmeinek minden művelődési eredményét, — nem tekintve, hogy a maga nem mindig korlátozottságból és nem mindig tiszteltnivaló elfogultságból származó türelmetlenségével mindenre inkább alkalmas, minthogy a törekvéseiben valami nagyon föllelkesítse a magyar fajtába becsületes szándékkal beolvadni akaró többi fajokat.”¹⁵

A vitába 1904-ben Mikszáth is beleszól. „Nem én szítom — írja — a sovén magyaroknak azt a vélt akcióját, amely a modernnek és szecessziósok ellen folyik.” Lehet, hogy van ilyen — írja tovább, mert Berzeviczy békéltet. (Berzeviczy Albert a Kisfaludy Társaság megnyitóján ezt mondta: „A népiesnek fogalma sem irodalmi, sem művészi téren nem földheti a nemzetinek fogalmát egészen, sőt annak egyoldalú és kizárólagos művelése szükségképp az irodalmi eszmekör és formakincs összeszűkítésére visz”). „A jó munkán rajta kell legyen az illető föld illatának, amelyen terem” — írja *A Hét*-ben Mikszáth. A falu az, amely az élet poézisét őrzi, s ha ez nacionalizmus, ő híve ennek, jöjjön ez a nacionalizmus. „Csak ne úgy jöjjön, aki rombol, hanem úgy jöjjön, aki épít.” Ignotus válaszol: „Én is vidéken nőttem fel, de Budapesttel összenőttem”. Sovén és nacionalista csupán az, aki: „Faji törekvés, a faji zamat és karakter ürügyén tesz kizáró, lefokozó és lebunkozó különbséget ugyanazon föld, másfelől a hazai és idegen föld kü-

¹⁴ IGNOTUS: Kozma Andor. *A Hét* 1892. 49. sz.

¹⁵ IGNOTUS: Maradandó alkotások. *A Hét* 1895. 2. sz.

lőnböző áramlatú rétegei és törekvései, termékei, lakói erkölcsbeli érzései és világról való nézetei között.”¹⁶

A falu vagy város vitája már kezdettől fogva összekapcsolódik a másik kérdéssel: az elzárkózás vagy külföldi példák követésének alternatívájával. Ignótus, Szabolcska Mihály verskötetéről írva, mondja el álláspontját. Nem vitatja a népies irány jogosultságát, de a világon más is van mint nép: „A világon van kultúra, van civilizáció, amely elől egy nemzetnek sem szabad elzárkóznia, ha meg akar állni a többi nemzet között.”¹⁷ Ignótus úgy látja, hogy a nép szűk szemhatára béklyó az *európai magyar*on, és röghöz tapadó gondolkodásának nyelvén nem lehet kifejezni egy messzelátó, absztraháló, kultúrember gondolkodását. Irodalmunk elmaradott. Szabolcska Mihály költészete óriási visszaesés Csokonaihoz, Bessenyeihez, Vörösmarthyhoz, Balassihoz képest. Mi mindent láttak azok a világból — írja Ignótus —, Arany nagy poéta — így tovább —, de nem azért, mert Szalontára vágyott vissza, hanem annak ellenére. Petőfi és Arany idegen hatalom és idegen nyelv ellen hivatkoztak a magyarra, a népre. Ne tegyük célnak azt, ami nekik eszköz volt.

Vörösmarty Mihály születésének évfordulóján így ír: „A Csokonaiak és az Arany Jánosok másban utolérhetetlenek: a faji egyéniség önjelölésében. A dunántúli költők egyetemesebbek, a faji bélyeg nem oly erős rajtuk, de azért az ő költészetük a tulajdonképpen való nemzeti, mert a nemzet nem faji elzárkózást jelent, hanem ellenkezőleg, a fajoknak egymással való összekapcsolódását.”¹⁸

A haladó európai irodalom felé való orientálódás nyomán előtérbe kerül a nyelv, a forma, az intellektualizálódás vagy ösztönösség kérdésének szövevénye. A *Budapesti Hírlap* tárcaírója kigúnyolja a pongyola beszédet, a korcs szavakat a -lizést: cucli, rékli, strimpfli, trotli, az egész élet sifli. A -lizés nem is olyan gyakori, válaszol *A Hét*, annál inkább a „duhajkodó beszédmód”, a „sújtásos” kifejezések, „sallagos szólások”. Ennek a tulipántos beszédmódnak semmi köze a magyarossághoz.¹⁹ *A Hét* az új mondanivalókat kifejezni képes nyelv fejlesztést hirdeti meg. Ignótus — Alexander Bernáttal polemizálva: „Alfa bizonyára ismeri az átmeneti korszakok természetét s megbecsüli még a fél sikerét is az olyan törekvésnek, mely egy neologia által megrontott s orthologia által béklyóba vett nyelvből irodalmi nyelvet akar kiformálni: irodalmi nyelvet, amelyen mást is ki lehet fejezni, mint a gubás paraszt világnézetében foglalt fogalmakat s ezek egyszerű kapcsolatit.”²⁰

A népiesek primitívek, rosszul verselnek, okulni, tanulni nem akarnak — felel Ignótus Benedek Eleknek, aki Jakab Ödönről azt jósolta, hogy versét, az *Árgirus királyfit*, mint a népdalt, énekelni fogják, Ignótust pedig megróttá, mert nem ismeri a népet. A népies tábor, írja Ignótus: „A Haza, a Nemzet, a Nép nevében anathémát bömböl azokra, akik ezt a hazát többnek nézik egy cigányputrinál, a nemzetet egy idylli életet élő nomád csapatnál, s a népet egy fejlődni nem képes nomád masszánál.”²¹

„A népies irányt nem azok juttatták diadalra, akik megmaradtak a nép kebelében, hanem azok, akik benne születve, a génusz és a tudás szárnyain fölibe emelkedtek” — írja *A kézmivesség dicsérete* című cikkében.²² S válaszul a nemzetietlenség meg-megújuló vádjára így ír Malonyai Dezsőről, (aki novelláit Párizsban írta): „...erdélyi ember létére az európai irodalom és élet tanulmányozásával nemzetietlenkedik.”²³ S még egy jellegzetes argumentuma az

¹⁶ Ignótus és Mikszáth vitája: 1904. 6–7–8. sz.

¹⁷ Ignótus: Szabolcska Mihály (Hangulatok) *A Hét* 1894. 8. sz.

¹⁸ Ignótus: Vörösmarty Mihály. *A Hét* 1900. 48. sz.

¹⁹ G. Egy francia hölgy története. *A Hét* 1891. 5. sz.

²⁰ I-s: Magyar, magyar magyar háromszor is magyar. *A Hét* 1894. 41. sz.

²¹ I-s: Árgirus királyfi (Jakab Ödön). *A Hét* 1894. 51. sz.

²² T. L. A kézmivesség dicsérete. *A Hét* 1894. 7. sz.

²³ I-s: Malonyai Dezső (Vergődés). *A Hét* 1895. 1. sz.

elzárkózás, a más népektől tanulni nem akarás ellen: „A mathezis alapja az egyszeregy, de aki egyre azt és pusztán csak azt hajtogatja, sohasem jut el az integrál, differenciál számításig.”²⁴

Ignotusnál a nép tágabb fogalom, mint a paraszti. Lampérth Géza verseiről írva Beöthyvel vitatkozik, aki a költőiséget csak falun keresi: „...egy ezeresztendő nemzetnek vágja oda (ti. Beöthy), hogy keresse a nemzetiséget az ökörcsordában, építse művészetét a trágyadombra és az egyéniségét bástyazza körül tudatlansággal s együgyűséggel, vagy ahogy ő mondja, kedvességgel, fiatalossággal és falusiassággal.”²⁵ Gárdonyi szímvéréről, az Annuskáról írt bírálatában a magyar népiesség és a „protestantizmus” történelmi összefonódását jellemzi: Gárdonyi darabjának főérdeme, hogy katolikus. „A XIX. század második felében a magyar irodalmon valóságos egyenruha lett a protestantizmus”. Ennek két okát látja: az idegen elnyomás alatt a katolikus egyetemességgel szemben itt nyilvánulhatott meg inkább a nemzeti érzés, a másik pedig: a népiesség „... mely az elnyugatiasodott költészet és elgerinctelenedett nyelv ellen a parasztiságot tette egyedül üdvözítővé, annyira protestáns költőkben testesült meg” (Petőfi, Arany, Tompa, Jókai). „Magyarországon a népiesség egybeesett a kálvinistasággal”... „hogy a legkatolikusabb embernek is olyan önkéntes irodalmi kötelességévé lett a kálvinistáskodás, mint a berlini zsidó íróknak az, hogy a darabjaikban a legkisebb ember is pomeránia junker legyen s a gárdában szolgáljon.”²⁶

Ignotus fogalomhasználatában a népi inkább a nemzetinek felel meg, s ennél szűkebb fogalom a paraszti. A parasztságot elsősorban az elmaradottsággal jellemzi, de ugyanakkor hangsúlyozza szociális problémáit, „osztályjellegét”, rétegeződését, lázadását és szegénységét. „A kivándorló csángó, a békésmegyei lázadó is nép!” — írja a Jakab Ödön — polemikában.²⁷ Meltatja Révész Béla könyvét, mert: „Csodálatos, hogy ebben a mi országunkban, ahol úgy imádják a népet, s a parasztot egyenesen bálványképnek állítják a műveltek elé, az írók még mindig olyan szemmel nézik a világot, mintha valamennyien tőkepénzesek és földbirtokosok volnának. Ezen a földön, ahol minden van, csak pénz nincs, a parasztlázadások hazájában, ahol a kivándorlás jövedelmei közül a világ leggazdagabb hajóstársaságai kapnak hajba: az írók az idevaló életet írják le, mindezt alig veszik tudomásul, írásaiból mindennek semmi magyarázatát nem kapni, s a mai élet e legérdekesebb és legmegrázóbb képeiről semmi, majdnem semmi tükkörképet nem találni nálunk, Bródynak és Ambrus Zoltánnak néhány novelláját kivéve.”²⁸

A hagyomány értelmezéséről való vitákban is Ignotus fogalmazza meg *A Hét* álláspontját. Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaságban beszélt a hagyományokról. Beöthy a XIX. század utolsó évtizedei alatt az irodalomban az idegen szellembe való beolvadás jeleit látta, a fejlődés most örvendetes irányba halad — mondta —. Az utóbbi években kezd a regény, a dráma s a líra is a múlt felé fordulni s onnan eszményeket, eszméket, példákat meríteni. Ignotus válaszol: (Beöthy szerint) „... a magyar költő nem lehet, mint másutt, a társadalom bírója, eszméinek bábája, s fejlődésének részese, s a magyar irodalom azzal marad meg nemzetinek, ha nem recipiálja a jelent.” (*Irodalmi agrarizmus* 1901.)²⁹ Nem a múlthoz kell fordulni — írja 1904-ben —, hanem a jelenhez és idegen példákhoz, fejlettebb irodalmakhoz, mint ahogy „kiváló íróknak idegzeete mindig együtt rezeg az európai hullámokkal.”³⁰ Az időnként megújuló „irodalmi nacionalizmus” hagyomány fogalmával szemben „az emberiség áramlataival való együtthullámzás”, „az európai népközösségbe való tartozás” gondolatát hangsúlyozza.³¹

²⁴ Ignotus: Szabolcska Mihály. *A Hét* 1894. 8. sz.

²⁵ Ignotus: *A falu és a város.* (Lampérth Géza: *Első könyvem*) *A Hét* 1897. 402. sz.

²⁶ I-s: Annuska. *A Hét* 1903. 2. sz.

²⁷ S-s; Árgirus királyfi uo.

²⁸ -t-: Révész Béla. *A Hét* 1905. 1. sz.

²⁹ J-s: *Irodalmi agrarizmus* *A Hét* 1901. 7. sz.

³⁰ Ignotus: *Hazaifiság és irodalom.* *A Hét* 1904. 7. sz.

³¹ Ignotus: *Irodalom és politika.* *A Hét* 1904. 6. sz.

(A népiesek és modernék vitájának a vita általános szintje alatti végleteit kívánja jellemezni ez a két kis adalék. 1901. február 11-i számában Az *Esti Újság* támadja a moderneket. Nemzetietlenek írja a cikk, mégis: „Ha kell, tartunk magunknak, úgy mint cigánybandát, szecessziós írókat, művészeket. Addig, ameddig!” A *Hét* 1895-ben *Titkári Szilárd* címen karcolatot közöl, amelynek hőse a címben jelzett T. Sz. „a Frimm féle bárgyuda áponcza”, aki elhatározza, hogy költő lesz. Mégpedig így: „Dalnok leszek, népies dalnok, mert az a legcélrányosabb és az sem értelmi szakma”).

Ignotus szemlélete a népiesség vitában alapvetően fontos haladó tendenciákat és alapvető elméleti tévedéseket tartalmaz. Talán legfontosabb felismerése az, hogy a népiesség a parasztságra való hivatkozással együtt, a meglevő gazdasági állapotok rögzítése érdekében az „agráriusok” politikai jelszava lett. A parasztság, s az egész társadalom helyzetének felmérése helyett egy idealizált nemzetkép kialakításának eszköze. Ezzel együtt, mivel a népiesség fogalma leszűkült a feudálisan értelmezett, speciálisan magyarra, elvesztette nyitottságát, azt az általános emberi tartalmát — amelyet Erdélyi János hangsúlyozott — és később Bartók Béla ismer fel ismét, a népművészetek tanulságai alapján. Tehát azt az azonosságot és kölcsönösséget, amely a népművészeteket jellemzi, s amelyen belül éppen a kölcsönösség által színeződve és gazdagodva a speciális nemzeti megnyilvánul. A nemzeti nem az elzárkózástól, hanem a kölcsönhatásoktól gazdagodik. Ignotus az irodalomban méltán tiltakozott a pusztán formákat utánzó népies irányzat ellen, s tűzte ki az elzárkózó eredetiség jelszavával szemben az európai magyar ideálját, a korszerű művészi eszközök, témák, formák, életérzések, az új életet kifejezni képes nyelv kimunkálásának igényét. Ez munkásságának pozitív oldala. A kor követelménye a polgárosodás volt: az európai színvonalú gazdasági, politikai, társadalmi élet kialakítása. Ennek megfelelően volt korszerű és modern *A Hét* programja, amely az európai színvonalú és jellegű irodalom, művészet, gondolkodás kialakítását tűzte ki céljául. Ahogyan polgárosodás gyakorlati teendői, úgy a korszerűség művészi és elméleti kérdései is a klasszikus példaktól eltérő bonyolult viszonyok között formálódtak. A gépek fokozatos majd ugrásszerű térhódítása a XIX. század végére az egész élet szerkezetét megváltoztatta. A technikai civilizáció és a természettudományok eredményei a századvégre az egész addigi világgépet alapjaiban rendítették meg. Megváltozott az embernek önmagáról, a társadalomról, a természetről való tudása. Megváltoztak a gondolkodás fogalmai, új tartalmat kaptak a régi és új fogalmak jelentek meg. A faj, fajta fogalma a darwini rendszerből átkerült a társadalmi fogalmak körébe. (A romantika már használta, de csak általánosító értelemmel: „emberfaj”, „emberiség”). A századvég gondolkodásában a faj fogalma magába olvasztja a nemzet jelentését. S furcsa módon használata akkor még éppenséggel arra látszik alkalmasnak, hogy a nemzet fogalomban előbb elemzett, leszűkítő, elválasztó, elidegenítő, más népeket kirekesztő tartalmat kiszorítsa azáltal, hogy általánosító jelentése még érintetlen, s így egyszerre jelenthette az általános emberit és a szűkebb nemzetit. Ilyen értelemben használja a fogalmat Ignotus, s ilyen értelemben tagadva-állítása a nemzetinek ez a fogalom Adynál is. (Ady címeit végignézve egyszer sem találjuk a nemzet vagy haza fogalmat csak fajról, fajtáról beszél: A fajok cirkuszában, a fajtám sorsa; A fajtám takarója stb.) Jelzi ez a változás a régi fogalmak devalválódását és az új fogalmak veszélyes labilitását is. A világszemlélet változását tükrözi a nép fogalmának átrendeződése is. A fogalom egységes tartalma megszűnik. Helyét a századvég európai gondolkodásában antinómiák foglalják el. Az egyik ilyen ellentétpár a tömeg és az individuum, a másik az osztály, s az ebből kialakulandó szervezett, célszerű kollektívum és az ebben tudatosan egzisztáló személyiség. *A Hét* és Ignotus szemléletében az első érvényesül erőteljesebben, Nietzsche és H. Spencer hatására. Nietzsche eszmerendszeréből az egyéniségkultusz arisztokratizmusa hat, Spenceréből a fejlődés értelmezése, amely a haladás irányát a homogéntől a heterogén felé látszik igazolni, amelyben a heterogénség növekedése maga a haladás, s így ismét az individuum erősítése, igazolása felé mutat. Ebből az individuális szemléletből következik a teoretikus Ignotus tévedése. A magyar — középkelet-európai —, társadalom századvégi

szerkezete nem azonos a fejlett, ipari társadalmakkal. A feudalizmus alapvető osztálya a parasztság úgyszólván még érintetlenül megmaradt, s az ország lakosságának számszerinti többsége volt. Életmódja, berendezkedése, léthelyzete különbözik a fejlett munkamegosztású társadalmaktól, ahonnan az eltömegesedés problémája kiindult. Ignotus nem ismeri fel a parasztságban a még létező „népet”. A modern társadalom formálódó képe eltakarja előle a még elevenen létező múltat, amelynek csak konzervativizmusát (és anakronisztikus voltát) elmaradottságát veszi észre, s nem látja meg, hogy ez a konzervativizmus egyszersmind konzerváló, megőrző közeg: eleven hagyomány, történelmi emlékezet. És az egyéniség sem fejlődhet emlékezet nélkül. Ignotus nem ismeri fel az élő hagyományt a századvég parasztságában, s ezzel élet veszti az a fegyver, amellyel bátran és jogosan harcolt az elavult, süjtásos, kacagányos, buzogányos, a saját halálát túlélő, úri hagyományok ellen. Ignotus érvelése azé a teoretikusé, aki a parasztságban csak passzív, elmaradott tömeget lát, és a kultúrát leszűkíti az írott kultúrára. Tagadja a parasztkultúra létét, a népművészet alkotásait az úri osztálytól lesüllyedt kincsnak mondja,³² s mindent, ami „parasztság” a haladás kerékkötőjének, a vidéket a rossz és elmaradottság ragadványfészkének tekinti. Ignotus európai (városi) orientációja a haladást jelenti, a konzervatív népiességgel szemben, de a másik oldalon ő sem jut el az adott helyzet és kérdés világos megfogalmazásáig. Messze előremutató éleslátással és társadalmi felelősséggel figyelmeztet cikkeiben a századvégi parasztság osztályproblémáira: az elnyomódásra, a primitív viszonyokra, a kivándorlásra, a lázadásokra, de nem figyel fel a különleges helyzetre: egy hagyományörző, iratlan kultúra, és egy életmód jelenlétére, amely jóllehet korszerűtlen volt, de értékeket is őrzött az új törekvések számára, s éppen mert a haladó gondolkodás nem vette számításba erejét és értékeit, létrejött, majd elmélyült egy teoretikus szakadék a két kultúra: a városi és (vidéki) népi kultúra között.

Ignotus haladó gondolatainak hatóereje leszűkül, s elveszti teóriájának azt a sarkalatos pontját, amelyen állva a perzekutor esztétika elleni harca — ebből a nézőpontból — jóval egyértelműbb, kristályosabb lett volna. Így nem tudja elkerülni az antinómiákat, melyeket a vita kényszerít rá, inkább továbbmélyíti: népiesség vagy európaiság, ösztönösség vagy intellektualitás, vidéki vagy városi, modernség vagy hagyomány nála is mint ellentétek jelennek meg, s ha tesz is rá kísérletet, a választó vagy-vagy kötőszót a kapcsolatos — és-re nem tudja átváltani.

Művészet és erkölcs

Az erkölcs fogalmának átértékelése, az esztétika és etika: a művészi szép és az erkölcsi jó viszonyának megbomlása a valóság- és művészetszemlélet változásának is mutatója a századvégen.

A nemzeti klasszicizmus esztétikája a szép-jó-igaz hármesegységére épült. Ez a szemlélet eleve feltételezi egy önmagában való, tökéletes, örök erkölcsi világrend létezését, amelyhez a jelenségek mérhetőek. A jó és a jutalom, a rossz és a büntetés, az igazság győzelme s a hamisság kudarca ebben az eszmei konstrukcióban evidenciák, a küzdelem (a jóért — a rossz ellen) kategórikus imperatívus. A világtörvény és a kimagasló egyéniség — a hős — morális konfliktusában jelöli meg a tragédia lényegét Gyulai Pál és Beöthy Zsolt. A világszemlélet változását egy harmadik elem megjelenése mutatja már Péterfy Jenő tragikumelméletében, és ez: *a társadalom*. „Egyéni önkény és világtörvény: íme két szélsőség. Hát a társadalom, a közállapotok, kivételes viszonyok? Ezek csak a vasfal szerepét játsszák, melyen a tragikái hős fejét beveri? Vagy írónk az »egyetemesel« azonosítaná? Erre elvont formulája nem ad feleletet. Pedig, véleményünk szerint, a tragikum megértésére ez a harmadik dolog legalábbis oly lényeges, mint az egyetemes törvényei. Ha ezt a harmadik elemet is bevisszük a tragikum meghatá-

³² Uo.

rozásába, a tragikai vétség kérdése sem lesz oly egyszerű. Ki fog tűnni ellentétes, dialektikus természé. Amit tragikai vétségnek neveznek, meg fog oszlani egyén s társadalom között: annyira meg fog oszlani, hogy néha az egyénre nézve majdnem szétfoszlik” — írja Péterfy 1885-ben Beöthy Zsolt tragikumelméletét elemezve.³³ S ugyancsak ő az, aki a morál központi szerepét, eluralkodását bírálja a kor esztétikájában. Ezt írja Greguss Ágost *Rendszeres széptanáról* szóló kritikájában. „Így mindjárt kezdetben elhanyagolja a szépből az érzéki elemet, nem tekinti a képzelem szerepét a szép létesítésében, úgy hogy azután nála a szép tartalma szükségképp összeesik a morállal, formája pedig bizonyos külső szimmetriával. A szépnek elvész nála közvetlensége, érzéki fénye, önálló ereje: a jónak, igaznak pusztá erőtlen reflexe lesz”³⁴ A konzervatív esztétika alapvető követelményét a művészettel szemben a *Katholikus Szemle* egyik cikkében így fogalmazza meg Pintér Kálmán: „A költészet hivatása az erkölcsi tanítás”.³⁵ A *Hét* szemlélete oly mértékig eltér ettől a moráltól, hogy — jöllehet az erkölcsös irodalom vitája is végigkíséri a vizsgált tizenöt évét — elegendőnek teszik néhány idézettel bemutatni. 1891-ben játszott a Nemzeti Színház Sophoklés *Elektráját* Jászai Marival a főszerepben. Gyulai Pál Jászai alakítását bírálta. Elektráról írja: „Legerősebb fölindulásaiiban sem hőbortos vagy elvadult, hanem csak érzéseitől elragadott királyi nő, aki sohasem vetkőzik ki egészen nőiségéből. Ezt nem mindig tartotta szem előtt a művész s erre befolyt azon sajátossága is, hogy nála a lelki fájdalom kifejezésében könnyen túlsúlyra kap a test lázas idegessége.”³⁶ A *Hét* válaszol a bírálatra. A kor — hiába van nagy közönségsikere — tulajdonképpen nem szereti ezt a drámát. A *Budapesti Szemle* Jászai játékát szidja, de az erő és a szenvedély idegen tőle, amelyet Jászai tolmácsol. „A görögségben a szépnek semmi köze a jóhoz” — érvel a cikk. — „A nagy szenvedélyektől idegen a mai értelemben vett jóság, gyöngeség, irgalom.” A görög drámában a szépség, a forma a lényeg.³⁷

1895-ben Ignotus *Erkölcös irodalom* című cikkében Gyarmathy Zsigánéről ír, aki *Asszonyokról-asszonyoknak* című elbeszéléskötete bevezetőjében mentegetőzik olvasói előtt és ígéri, hogy: „Ezentúl az olyan elbukásra rögtön kész ideges asszonykákat egészen odaengedem a fiatal íróknak, aztán ők lássák hogyan boldogulnak velük”, hiszen ők tehetnek arról, hogy az asszonyok ilyenek, mert erkölcstelen regényeikből veszik a példát. Ignotus válaszol: „A művészetnek nem célja sem a megrontás, sem az erkölcstelenítés, de nem az a javítás sem és nem az erkölcs. A művészetnek kettős céljai vannak: a jelenségeket szubjektív világításban elénk állítani és az okaira szubjektív világosságot vetni. Tehát feltüntetés és megokolás, de nem taksálás és nem elítélés.” Majd tovább: „A jó ember a világot bizonyára más szemmel nézi, mint a rossz, s az erkölcös mással, mint az erkölcstelen. De magát a művészit értékét nem érinti, hogy a belőle levonható tanulságok épületesek-e vagy sem, s a benne foglalt vagy általa ábrázolt avagy jelképezett dolgok erkölcösök-e vagy sem.”³⁸ 1905-ben Szini Gyula *King Lear* című cikkében Tolsztojjal szemben így érvel: „Nincs ebben a drámában erény, amelyet az író szeme túlbecsülne és nincs bűn, amelyet túlságosan megbélyegezne. Talán ezt érzi Tolsztoj, hogy Shakespeare drámáiban nincs meg a jónak az a megbecsülése, amely a rossz elítélését jelentené és viszont. Etikai értékelések helyett azzal szolgál, ami ezek mögött van: az emberpéldány káprázatos változataival, amely ama két szélsőség közt ingadozik, amit könnyebbség okáért jónak és rossznak nevezünk. Ez az, amit Tolsztoj csak artisztikusnak talál.” (Tolsztoj *Shakespeare és a dráma* c. cikkében jelentéktelennek és erkölcstelennek ítéli Shakespeare műveit „... melyeknek célja csakis a nézők szórakoztatása és mulattatása,

³³ PÉTERFY JENŐ: A tragikum (1885). P. J. Vál. műv. Bp. 1962. 435–457.

³⁴ PÉTERFY JENŐ: Greguss Ágost: Rendszeres széptan uo. 612–615.

³⁵ PINTÉR KÁLMÁN: Újabb elbeszélő irodalmunk. *Katholikus Szemle* 1897. 230–73.

³⁶ GYULAI PÁL: Jászai Mari asszony Elektrája. *Kritikai dolgozatok* Bp. 1827. 332.

³⁷ K-s: Levél Elektrához. *A Hét* 1891. 6. sz.

³⁸ IGNOTUS: *Erkölcös irodalom*. *A Hét* 1895. 1–2. sz.

semmiképp sem lehetnek az élet tankönyvei, s amíg nincs igazi vallási dráma, az „életről szóló tanítást más forrásokban kell keresni” — írta Tolsztoj.³⁹

Igen határozott gesztus fejeződik ki ezekben az idézetekben: leválasztani az etikum szférájáról a morált, a szépet függetleníteni a jótól, és az igazat nem morális rendszerhez, hanem a valósághoz, a létezés — tudományos vagy tapasztalati úton megismerhető — jelenségeihez méri. Az új szemlélet nem erkölcsi eszméket keres a műben, hanem az embert kutatja lehetőségeiben és ellentmondásaiban, a művészet feladatát nem az erkölcsi tanításban, hanem az őszinte feltárásban és erőteljes kifejezésben látja.

Szellemi hatások és társadalmi tapasztalatok vannak a szemléleti változás mögött. A pozitivista filozófia, az európai, amerikai irodalom (hatása az egyre szaporodó fordításokon keresztül gyorsan érvényesül), és a polgári fejlődés útjára tért magyar társadalom tapasztalatai azt mutatták, hogy az erkölcsi normák nem egy abszolút világtörvény örök megnyilvánulásai, hanem helyhez és időhöz kötött változók. A hatások közül Nietzsche „életes-filozófiája”, „pogány morálja” és O. Wilde amoralitása érezhető leginkább *A Hét* szemléletében. Nietzsche hatása az egész európai századvégre nagy. Ennek oka — rendkívül szuggesztív „költői” kifejezésmódja mellett — talán abban keresendő, hogy egy saját felfedezéseitől, tudásától döbönt és tanácstalan korban a filozófust az élet, a gyakorlat prófétájának mondja, aki törvényhozója kell, hogy legyen az emberiségnek (Zarathustra.) Nincs nagyobb csalódás, mint abszolút erkölcsi normákban való bizakodás — tanítja Nietzsche, ezért fordul szembe a „dekadens, életellenes” keresztény-etikával, a gyöngék etikájával, s követeli az értékek átértékelését, az erősek, az életszeretők etikáját. Rendszerében az individuum végsőkéig feszítettége („Übermensch”) a beleélés fontos szerepe még a romantika felé mutat, de új mozzanat a cselekvés, az aktivitás, az élet-élés hirdetése. Mindez olyan momentum, amely a századvégi magyar gondolkodásba beépíthető volt. Oscar Wilde művészetszemléletében a művészet nem morális, nem immorális, hanem amorális, tehát erkölcsnélküli, önmagában való szépség, amely világformáló erő. Wilde művészetfilozófiája legpregnansabban fejezi ki az angol—amerikai irodalom századvégi lázadását, a viktoriánus prűdéria és a genteel tradition diktatúrája ellen, amely csak a szemérmes, erkölcsnemesítő, fiatal lányok számára is épületes irodalmat tudta „szépnnek” elfogadni.

A hatások rendkívül gyors befogadásának alapja a tudatos európai orientáció mellett az a társadalmi megrendülés, talajcsuszamlás, amely az átmeneti társadalmakat jellemzi. Az átmenetiség egyik jellemző vonása az életformák időbeli folytonosságának megszűnése. Úgyszólván egy generáció életében devalválódtak az értékek, s megszűnt az egzisztenciális biztonságérzet. Az emberi magatartás-formák fellazulása, morális megrendülés követte a társadalom szerkezetének változását. A gazdagodás és elnyomorodás mutatói egyre távolodtak egymástól, s mindkét léthelyzet számtalan új erkölcsi problémát teremtett. A jólét és szegénység megteremtette a maga új bűneit és új erőnyeit, amelyek mérhetetlenek voltak az uralkodó erkölcsi normákkal. Mérhetetlenek az új léthelyzetek a régi eszközökkel, a századvég elégtelennek, hazugnak látja az ezekkel való mérlegelést. Eljut a tagadásig, s meghirdeti az erkölcsi normáktól függetlenedett megismerést. Ez a fordított etika pontosan tükrözi, hogyan fordul el tulajdonképpen a világ saját erkölcsi normáitól.

³⁹ SZINI GYULA: *King Lear A Hét* 1905. 8. sz. (Nem tudni, hogy Szini Gyula honnan ismerte Tolsztoj cikkét? L. Tolsztoj művei 9. kötetének — Magyar Helikon 1967 — jegyzete szerint ez a cikk bevezetőnek készült Ernest Crosby amerikai író „Shakespeare és a munkásosztály” című könyvéhez. Tolsztoj 1903—4-ben írta. Oroszországban 1906-ban jelent meg az Orosz Szóban, majd 1907-ben könyvalakban oroszul és angolul. Szini Gyula cikke 1905-ben íródott, tartalma alapján vitathatatlan, hogy erre válaszol. Feltehetően a Tolsztoj cikk már korábban is megjelent esetleg angolul. Jól jellemzi *A Hét* rendkívül gyors reagálását minden jelenségre, ami a kor szellemi életében fontos és jelentős)

⁴⁰ IGNOTUS: Kóbor Tamás (Aszfalt). *A Hét* 1894. 17. sz.

Az új szemlélet számára szép az, ami közelebb visz az ember megismeréséhez, ami újat mond az emberről, szép az, ami rész-szerint igaz, a teljesség elérhetetlen, felmérhetetlen „titok”. A káosz eluralkodott, s már kimondása is a rendteremtés jele, formába öntése — rendezése — a szétesett létnek. Az önmagában vett szép az erkölcs maga, minden töle idegen erkölcsi tanítás nélkül. Öncsonkítás vagy gazdagodás a művészetnek ez a szemlélete? A kérdés ilyen vagylagos formájában eldönthetetlen, illetve vég nélkül vitatható. A századvég irodalomszemlélete tagadta az erkölcsi normákat, s ezzel látszólag tagadta az emberi kollektívumot — amelynek terméke és együttélési szabálya az erkölcs —, de érdeklődése középpontjába tette az embert; a különálló, önmagába zárt, minden lehetőséget hordozó, térben és időben (a jelenben) meghatározott individuumot. Vizsgálata tárgyául tette olyan erkölcsi komolysággal, mint a tudós a mikroszkóp alá tett sejtet, s olyan szigorral, mint a moralista a törvényt. Vívmányai az emberi önismeret tágitásában vitathatatlanok.

Az erkölcs az idő terméke is, időben alakul és alakít. A századvég térszemlélete kitér, a földön kívül — amelynek minden pontja elérhető már — más égitestekre is kezd mint realis valóságra tekinteni, időérzékelése azonban — szemben az előző korral — hangsúlyozottan a most, a jelen idő, amely gyakran csak egy felfokozott pillanat. A múlthoz felületesen kapcsolódik — leginkább még a görögség és a reneszánsz foglalkoztatja, mint az emberi létteljesség ideálja — a jövő iránt bizalmatlan és bizonytalan. S ezért nagyobb a jelentősége a régi erkölcsi normák rombolásában — éppen az önismeret segítségével —, mint újak teremtésében. Nem mond le azonban a századvég szemlélete az értékek igényéről, az új értékrend elemeinek kutatásáról és teremtéséről, csupán felismeri, hogy a normatív etika, az adott hagyomány által meghatározott spontán cselekvés helyére a szociális, eszmei és erkölcsi választás keresztútjai kerültek.

Mme F. Juhász

SUR LE CHANGEMENT QUI S'EST OPÉRÉ AU TOURNANT DU SIÈCLE DANS LA CONCEPTION LITTÉRAIRE EN HONGRIE

Dans son étude, l'auteur traite la conception littéraire et artistique de la périodique *Hét* dont la publication commença en 1890. Il étudie minutieusement les critiques publiées par le périodique *Hét* entre 1890 et 1905 et les articles de discussion d'Ignotus et arrive à la conclusion que ces articles avançaient des conclusions qui différaient de l'opinion professée par l'esthétique normative généralement acceptée au tournant des siècles à un tel degré qu'on peut à juste titre relever ces articles comme marquant le point, le changement qui annonce déjà les débuts de la nouvelle conception littéraire goût «style nouveau». Le périodique *Hét* au début du XXe siècle était le premier atelier du modernisme qui s'est développé plus tard sous la bannière du périodique *Nyugat*.

Balassi Bálint Campianus-a

A Tíz Okok felfedezése. „Mint a Fűves Kertecskét, ezt a művet is szinte elhallgatta az irodalomtörténet — írja Eckhardt Sándor 1942-ben — Pedig prózatörténet értékéről nem is szólva, érdekes tanulságokat nyújt — bár sokszor csak közvetve — Balassi szellemi fejlődésének utolsó szakaszáról.”¹ Erdélyi Pál illesztette be először Balassi műveinek sorába, de bővebb értelmezését nem adta.² Az érdeklődés hiányához nyilván hozzájárult, hogy a mű egyetlen példányban volt meg Budapesten,³ 1955 óta teljes szövegében hozzáférhető,⁴ de azóta sem történt meg alaposabb vizsgálata, szerzője kilétének tisztázása, a szerző és a mű helyének megállapítása az angol történelemben és a könyv Balassihoz való kerülésének kinyomozása. Pedig Eckhardt nyomtatékosan fölhevítette a figyelmet a mű lefordításának fordulópont-jellegére Balassi életében: „Campion könyve jellegzetes hitvédő vitairat, ahol nincs szó a belső vallásosság kérdéséről, . . . hanem csupán arról, mint tanúskodnak a szentírás, a zsinatok, az anyaszentegyház ősisége, az egyházatyák és a történelem a római egyház igazáról. Az írás hangja kiméletlenül éles az újítás apostolaival szemben . . . Balassi tehát így került bele élete utolsó éveiben a vallásharc ostromló sáncaiba. A reformáció virágkorát jelentő Fűves Kertecskével kezdő és a tridentini zsinattal megindított ellenreformáció szellemében fogant Tíz Okok-kal zárja írói pályáját.”⁵

Erre is áll azonban, amit első prózai fordításáról állapított meg Eckhardt: „A magyar próza történetében is jelentős művel van dolgunk . . . A prédikátorok könyvei között egy zseniális nyelvtelenséggel megáldott világi ember műve.”⁶

Klaniczay Tibor találgatja Balassi választásának titkát: „Végső irodalmi hagyatéka nem pástordráma, nem is szerelmes verseit magában foglaló maga kezével írt könyv, hanem a bűnbánó zsoltár és a félbemaradt Campianus-fordítás. Megtört és megtért bűnös? Sztóikus bölcs? Krisztus hadnagya? vagy az ellenreformáció hírnöke?”⁷

Az új magyar irodalomtörténet már kereken megállapítja:⁸ „Campion könyve az ellenreformáció egyik harcos, hitvédő írása”, hogy „a protestáns tévelygő jóvátételének szándéka, vagy tudós ambíció vezette-e a már katolikus és tudományos foglalatosságban mélyedő Balassit a könyv fordításakor — nem tudjuk.” A továbbiakban ezt sejteti: „A jezsuita szerző polemikus, harcias írásmodora bizonyára tetszett a belsejében istenével perlekedő, szerelmével vitakozó s a valóságot dicsőítő költőnek. A vallásos-értekező mű fordítását is átszövik saját végvári élményeinek stílisis reminiscenciái . . . A fordítás a maga egészében érett renaissance próza, az irodalom efajta ágában is a költő fölényes íráskészségét bizonyítva.”⁹

A magyar anglistika csak általánosságban foglalkozott eddig a szerzővel és művével: „Szentéletű, őszinte és bátor ember — írja róla Berg Pál —, akinek a protestáns történetírók is helyet adnak a nagy erzsébetkoriak pantheonjában.” A magyar irodalomban elfoglalt helyét azonban nagyon is lekicsinyli: „Az írók persze itt is ugyanolyan ismeretlenek az irodalomtörténet előtt, mint a német munkáknál. Shakespeare vagy Milton nevét hiába keressük, helyettük Edmund Campion, James I, William Perkins, William Ames, Lewis Bayly, William Cowper,

¹ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. 1942. 204. Az utolsó hitvallás c. fejezet, 203–207. Ismertetésem róla: Erdélyi Helikon 1942. 240–241.

² ERDÉLYI PÁL: Balassi Bálint. Bp. 1899. 221–222.

³ Az OSZK-példány száma: RMK I. köt. 405. (Horvát István könyvtárából.)

⁴ Balassi Bálint Összes Művei (ezenül BBÖM). Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. [II. köt. Prózai művek. Bp. 1955. A Tíz Okok szövege: 69–117.

⁵ ECKHARDT S.: i. m. 204. és 207.

⁶ ECKHARDT S.: A Fűves Kertecske. ItK 1954. 385.

⁷ Balassi Bálint Összes Verseit és Szép Magyar Komédiája. Sajtó alá rendezte ECKHARDT SÁNDOR. Utószó: KLANICZAY TIBOR, Bp. 1961. 239.

⁸ A Magyar Irodalom Története. Bp. 1963. I. köt. 478–479.

⁹ Uo.

Alexander Grosse, Arthur Hildersam, Daniel Dyke nevével kell megbarátkoznunk. A katolikusok számára Anglia jóval idegenebb marad" — írja.¹⁰

Ki volt Campianus? A kritikai Balassi-kiadás mindössze ennyit tud róla: „A szerző Campion Edmund oxfordi (?) születésű (1539) anglikán vallásból katolizált pap és jezsuita. Prágában és Bécsben (?) volt a retorika tanára 1580-ig. Bécsben BB. is találkozhatott vele (?). Róma ebben az évben aztán Angliába küldi térítő munkára, de 1580 decemberében elfogták és politikai váddal is illetve 1581-ben kincspadra vonták és kivégezték. 1886-ban avatták boldoggá”. (Tévedések aláhúзва, megkérdőjelezve.)

Edmundus Campianus, vagy eredeti angol nevén *Edmund Campion* 1539-től 1581-ig élt.¹¹ Egy londoni könyvkereskedő fia, tanulmányait a St. Paul's Schoolban Londonban kezdte. 13 éves korában ő üdvözölte Stuart Máriát Londonba érkezésekor. Az egyetemet Oxfordban a Christ's Hospitalban és a Saint John's College-ban végezte. 1564-ben Edward Cheyney gloucesteri püspök rábeszélésére katolikus hitelvei ellenére a legelső anglikán egyházi fokozatot vette föl. Amikor Erzsébet királyt Oxfordba látogatott, csodálatát fejezte ki a fiatalember ékes-szólása fölött. 1569-ben Írországra távozott, hogy részt vegyen a dublini egyetem újjászervezésében. Rendőri megfigyelés alá került, erre elhatározta, hogy a kontinensre menekül. A pápa és II. Fülöp védnöksége alatt alapított douai-i jezsuita szemináriumba kérte fölvetését. 1571-ben innen gyalog Rómába zárandokolt. Itt Morus Tamás unokaöccsével volt együtt. 1573-ban mint jezsuita noviciust Prágába küldték, rövid bécsi és brünni tartózkodás beiktatásával. 1574 és 1580 között egyfolytában Prágában élt. Itt 1578-ban szentelte pappá Prága érseke. A retorika és a filozófia professzora volt a Klementinumban, latin hitszónok, aki főképp gyászbeszédekkel feltette föl a városi lakosság érdeklődését. Mint gyóntatóhoz tömegek járultak hozzá, és arra is időt szakított, hogy a börtönöket és kórházakat fölkeresse.¹² Ünnepeles alkalmakra bibliai tárgyú tragédiákat írt, ezek közül híre emelkedett az *Abrahám* és a *Saul*. Az utóbbit, hat óra hosszú tartó színjátékát, Prága városa nagy költséggel mutatta be IX. Károly özvegye, Erzsébet királyné előtt, másnap pedig II. Rudolf kívánságára megismételték.¹³

Sir Philip Sidney Prágában Campionná. Prága mint a jezsuiták tevékenységének fontos központja kulcspozíciót jelentett a vallásilag erősen protestáns hitű szláv országban. II. Miksa alatt a katolikus és a huszita vallás mellett a lutheránus is kezdett megtúrt felekezett lenni. II. Rudolf uralomra jutásával azonban rövid hónapokon belül a katolizálásnak bő tere nyílt. Az angol politika, amely a Habsburg–spanyol túlsúlytól félve éber szemmel figyelte a kontinens hatalmi csoportosulásának változásait, az egyik legkiválóbb közéleti személyiséget küldte Prágába. Sir Philip Sidney volt ez, II. Fülöp keresztfia, Veronese modellje, Erzsébet királynő diplomatája Don Juanhoz, Orániai Vilmoshoz és II. Rudolf császárhoz, kitünő lírikus, „az angol Balassi”, a Robisonig a legolvasottabb angol regény szerzője, Giordano Bruno és sok más neves humanista pártfogója, a magyar költészetnek a világirodalomban első jelentős méltatója; 1573 óta szoros kapcsolatban állt osztrák, magyar, morva és lengyel humanistákkal, sőt a Habsburg-uralkodók családi körével is.¹⁴ Sidney 1577 áprilisában nyomatanakos figyelmzettette II. Rudolfot az angol kormány érdeklődésére és rokonszenvére Közép-Európa protestánsai iránt. Háromhetes prágai tartózkodása alatt talált időt, hogy a Habsburgbirodalom új fővárosának nagyhírű angol hitszónokával szót váltson. Mindketten Oxfordban végeztek, ott jóbarátságban voltak, Campion a fiatal nagykövet ajánlák, Írország kormányzójának, Sir Henry Sidney-nek pártfogoltja volt, az ő megbízásából fogott bele *Írország története* c. munkájába, amelyet 1571-ben írt. Sidney Rudolfal együtt megjelent a prágai székesegyházban Campion egyik szónoklatán.¹⁵

Sidney annak ellenére, hogy félt az utána küldött kémektől, mégis több hosszú, titkos megbeszélést folytatott hajdani oxfordi diáktársával. Ígéretet tett Campionnak, hogy sose fog részt venni az angol katolikusok üldözésében. (Campion halálos ítélete alkalmából Sidney éppen az udvar kegyein kívül élt s így esetleges közbenjárása reménytelen lett volna.) Campion pár hónappal később tótorának így írja le találkozásait: „Rudolf császár, egy okos, derék és jószívű fiatalember, az egyház hűséges fia, magára vonta a csehek és németek figyelmét, ha

¹⁰ BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Debrecen 1944. 45, 54–55.

¹¹ Dictionary of National Biography. London 1908. III. köt. 851–854. — Világirodalmi Lexikon. Bp. 1926. I. köt. 408.

¹² WAUGH, EVELYN: Edmund Campion. 4. kiadás, London 1957.

¹³ WILSON, MONA: Sir Philip Sidney. London 1931. 37.

¹⁴ WALLACE, MALCOLM WILLIAM: The life of Sir Philip Sidney. Cambridge 1915. 177–179, 262–263. — WILSON, MONA: I. m. 84–85. — BUXTON, JOHN: Sir Philip Sidney and the English Renaissance. 3. kiadás, London 1966. 85. — FÉST SÁNDOR: Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról? Magyar Shakespeare Tár 1913. 169–172. — Sidney magyar vonatkozású szövege fordításomban: Világirodalmi Antológia II. köt. Bp. é. n. 458–459.

¹⁵ WELLES, RENÉ: Bohemia in early English Literature. The Slavonic and East European Review, American Series, II. 1942–1943. 125–126. — POLIŠENSKY, JOSEF: Anglie a Bílá Hora. The Bohemian War and British policy 1618–1620. Praha 1949. 41–42. — Uő: Anglia a Čechy v době Šakespeareově. England and Bohemia in the Age of Shakespeare. Philologica Pragensia 1964. 365–375.

sokáig él, nagy dolgokat remélhetünk. Az anyakirályné, Miksa özvegye, Spanyol Fülöp nővére Prágában éledgel. Pár hónappal ezelőtt Philip Sidney nagykövetként jött Angliából Prágába, óriási pompát fejtve ki. Sok beszélgetése volt velem, — remélem, nem hiába, mert a jelek szerint rokonszenvezik velünk. Kegyeibe ajánlom őt, mert minden jó ember imádságát kérte és ugyanakkor kezembe adott egy rakás alamizsnát, hogy osszam szét a szegények között az ő nevében, amit meg is tettem . . . Ha ez a fiatal ember, akit honfitársai olyan csodálatraemlélt módon szeretnek és bámulnak, esetleg megtér, meg fogja lepni atyját, Írország nemeslelkű kormányzóját, sőt Cecit is . . . Tartsa ezt titokban.” Sidney a spanyol király, a pápa és a Habsburgok ellen szervezendő protestáns liga szószólója volt, a hugenották bizalmasa, maga is fordított egy fontos francia protestáns teológiai munkát; rokonszenve inkább Campion szellemi tehetségének, nem pedig a jezsuita ellenreformációnak szólt.¹⁶

Angliai misszióban. A jezsuita rend főnöke 1580-ban Campiont Robert Parsons rendfőnökkel együtt angliai misszióra jelölte ki. Prágából Bécsen át sietve mentek Rómába, hogy az instrukciókat átvegyék. VIII. Kelemen pápa maga látta el őket utasításokkal. Onnan tizenhatan gyalog zarándokúton indultak Angliába. Útközben tisztelegtek Néri Szent Fülöp-nél és Borromei Szent Károlynál, sőt Parsons Campionnal mint inasával Genfben beállított Bézához. A nagy reformátor csak akkor eszmélt rá, kifélékkel vitatkozik, amikor Campion inasruhájában nem tudta magába fojtani képzettségét és ékesszólását. 1580. június 18-án értek Doverbe. Akkor már vagy száz frissen képzett jezsuita tevékenykedett a szigetországban. Parsons és Campion hozták a pápa legfrissebb rendelkezéseit. Ezeket a southwarki zsinaton közölték a misszionáriusokkal. XIII. Gergely nyíltan hirdette az Erzsébet megdöntésére szükséges keresztshadjáratot és az anglikán istentiszteleten megjelenő titkos katolikusoknak kiközösítés terhe alatt tiltotta meg a részvételt. Campion angol gentlemanként öltözve szolgáló kíséretében járt be négy megyét. Hatására hónapokon belül kétszáz község tért vissza a katolikus vallásra. A birtokukból kiforgatott köznemesek és a megrettent polgárok tömegesen tódultak az általa tartott gyónásokra, misékre és szentbeszédre, bár többnyire csak pár órát tartózkodott egy-egy helységben.¹⁷

A Decem Rationes keletkezése. A jezsuita misszionárk térítő tevékenysége mellett az is feladata volt, hogy írásban is kifejtse az új hit elleni érveit. A katolikus intellektuelek börtönébe, a Marshalsea-be is eljutott Campion hittérítő tevékenységének híre. Thomas Pound, egy gazdag és befolyásos család sarja, hatodik éve volt már fogoly, de mégis sikerült kijutnia. Rábeszélte Campiont, foglalja írásba hazatérésük célját. Campion Ófelsége titkos tanácsához intézett fiktív levélben, egy röpiratban foglalta össze nézeteit. Az írásnak bombasikere volt. Az előkelő foglyok révén hamarosan London anglikán püspökének kezébe került. A fogház lakói a börtönlelkészeket a szövegéből merített érvekkel rohanták le, akik a vitaforummá alakuló megváltozott börtöni légréteget azonnal jelentették. A Pound révén készített másolatok rohamosan terjedtek az országban. Parsons további írott propagandába akart fogni saját fogalmazványával, ennek azonban semmiféle hatása nem volt. Ezzel ellentétben Campion rövid röpirata két oxfordi egyházi tekintély, Charke és Hammer, a Christ's Church teológusai részéről a Pázmányt támadó reformátorok stílusához hasonló választ kapott. Ebben hat pontban válaszoltak a jezsuita érvelésre, többek között a római egyházat az Antikrisztus egyházának írva le és hálát adva, hogy Angliában az egyház és az állam egy test.

Éjjel-nappal folyó szakadatlan vándorlása és térítő tevékenysége közben Campionnak volt ideje egy részletesebb könyv kidolgozására. Eredeti címe ez volt: *De Haeresi Desperata*, Az eretnekség reménytelenségéről. Eredetileg az anglikán teológusoknak adott válasz, az illegális nyomdában új és végleges címe már: *Decem Rationes*: „Az a tiz érv, amit Edmund Campion az igaz hit tudatában támadóinak vita céljából bizalommal elébe tár, hogy egyetemeink hírességei megvitassák.” A tiz pont a következő: 1. Minden eretnek saját érdekében arra kényszerül, hogy megváltoztassa a Szentírást. A lutheránusok és kalvinisták ezt számtalan esetben megtették. 2. Más esetekben ragaszkodnak a szöveghez, de az illető fejezet világos jelentését eltorzítják. 3. A protestánsok azzal, hogy tagadják a látható egyház létét, csupa gyakorlati célzattal tagadják bármilyen fajta egyház létezését. 4. A protestánsok azt állítják, hogy tisztelik az első négy általános zsinatot, pedig ezek számos hitelvért megtagadják. 5. és 6. A protestánsok kényszerítve vannak megtagadni a szentatyákat. 7. A katolikus egyház története összefüggő. A protestánsoknak nincs élő hagyományuk. 8. Zwingli, Luther és Kálvin művei számos súlyosan támadó állítást tartalmaznak. 9. A protestánsok kénytelenek érveléseikben számos üres trükköt alkalmazni. 10. A katolikus tanúságtétel sokfélesége és kiterjedése mélyreható.¹⁸

Ez az utolsó fejezet Erzsébet királynőhöz fordul a következő szavakkal: „Hallgass rám, Erzsébet, te leghatalmasabb királynő . . . Én mondom neked: egy és ugyanaz a mennyor-

¹⁶ SIMPSON, RICHARD: Edmund Campion, a biography. London 1869. 115—116, 178.

¹⁷ WAUGH, E.: i. m. 92—110.

¹⁸ Uo. 111—121.

szág nem adhat szállást Kálvinnak és a királyoknak, akiket főntebb felsoroltam. Azonosítsd magad ezekkel a fejedelmekkel és így tedd méltóvá magad őseidhez, méltóvá saját lelkedhez, szellemedhez, méltóvá nagy tudományodhoz, méltóvá a rólad szóló dicséretetekhez, méltóvá a sorsodhoz. Ezek elérésére munkálkodom a te személyedért és fogok is dolgozni, bármi történik is velem, még ha ellenségeim oly gyakran jósolgatják is nekem az akasztófát, mintha én a te életednek lennék ellensége. Szent Kereszt, segíts meg. El fog jönni a nap, Erzsébet, amely tisztán be fogja bizonyítani, kik szerettek téged, a jezsuiták vagy Luther fattyai”.¹⁹

A hűszerezésből álló kőnyezet öt év alatt hűsz válaszkötetet provokált. A Vatikán államtitkára, Muret, aranykönyvnek deklarálta.

Pöre és kivégzése. Az illegális nyomdában sajtóhibákkal sebtében kinyomott művet nyomban szétoztották. Az egyik oxfordi templomban a padokra helyezve 400 példányt hagytak. Megvolt a nyom, a jezsuita propaganda írott bizonyítéka. Megindult a hajsza a szerző ellen, aki műve bevezetésében nem csinált titkot abból, hogy el van szánva a mártíromságra: „Megeszmélem, az mint lehete, magamat, megemlékezvén peremről és az időkről és hogy valamiképpen le ne üténék lábomról, mindenekelőtte befelelnék és megéritek dolgomat, gyorsan írásba foglalám végzet tanácsomat, hogy miért jöttem volna, mit keresnek, kik ellen, mi hadat akarnék indítanom.” (Balassi fordításában.) A kontinensen kiképzett fiatal jezsuiták sikerére való tekintettel az angol kormány megtiltotta az angol diákoknak a kontinensre való távozását, és a legsúlyosabb börtön- és pénzbüntetést szabta ki a katolikus misén résztvevőkre.

Az általánossá vált hajszában Campion Lyfordban egy apácázárdában talált rejtekhelyet, de itt is folytatta papi tevékenységét. Ez azonnal kiszivárgott. Elfogták és megbilincselve Londonba kísérték, nyakában egy táblán a következő felírással: „Campion, a hazaáruló jezsuita.” A Towerbe került, a könyvét kinyomtató négy nyomdászt is bebörtönözték. A spanyol követtel kapcsolatot tartó Parsons erre a hirre a kontinensre menekült, ahol a következő években a három legnagyobb angolelles hatalom: a pápa, II. Fülöp és a francia király tanácsadója lett angol ügyekben. Parsons évekkel később röpiratot adott ki Erzsébet megdöntéséről és a trónutódlásról.²⁰ A különbség kettőjük között, hogy Parsons Erzsébet uralmát meg akarta dönteni, Campion pedig meggyőzéssel akarta visszatéríteni a régi egyházba. Campionnak így a vértanuság maradt. Első kihallgatását maga Erzsébet vezette. A tanúk összegyűjtését és a vallatásokat a királynő bizalmasa, a mindenható Lord Burghley irányította. A Tíz Okok mellett a fő vád az volt, hogy 30 000 aranyat hozott volna magával egy írországi felkelés megszervezésére. Szeptemberben négy ízben a Westminster Hallban nyilvános vitát rendeztek vele az oxfordi és cambridge-i egyetem teológusai, de Campion érvelésével és ékesszólásával olyan sikert aratott, hogy végül is zárt tárgyaláson ítékeztek fölőtte november közepén a Towerben.

A döntő hamistanú Anthony Mundy volt, a sokoldalú író, Shakespeare sokat vitatott Morus-dramájának társszerzője, aki a római angol kollégiumban két évig élt együtt jezsuita honfitársaival. Két könyvben lepezte le az angol jezsuiták és Campion kontinentális tevékenységét és angliai terveit. Azt állította, hogy Campion a douai-i semináriumban Erzsébet uralmának megdöntése esetére II. Fülöp angol királyságáról elmélkedett.²¹ A kihallgatás és a tárgyalás a konstruált perek minden jellegzetességét magán viselte. Campion védekezésében a Tíz Okok argumentumait használta bírásaival szemben, amikor pedig kihirdették halálos ítéletét, azt a Te Deummal fogadta. December 1-re volt kitűzve az ítélet végrehajtása Tyburnban, Morus Tamás kivégzése helyén, ahová London társadalmi elitje gyűlt össze erre az alkalomra. Utolsó megnyilatkozásaként Erzsébet királynőért mondott imádságot. Főlakasztották és négyfelé vágták.²²

Campion rehabilitációja az angol köztudatban. XIII. Leó pápa 1886-ban elrendelte Campion boldoggá avatását. Ünnepek december 1-én tartja az egyház.²³ Az újabb angol történetírás, az anglikán is, Justizmordnak minősíti kivégzését. Rowse, az Erzsébet-kor legnagyobb élő történésze, a királynőt igyekszik meentegetni azzal, hogy nagyon megindították a kivégzés körülményei. Idézi Campion egy kortársának róla szóló jellemzését: „Ritka pap volt, akinek egyenes a lelkiismerete, éles az ítélete és gazdag az ékesszólása.”²⁴ Chadwick, az angol reformáció mai történetírója, kereken megmondja: „Campion esetében téves volt a hivatalos Anglia ítélete.”²⁵ Black, az Erzsébet-kor oxfordi szakértője, így jellemzi: „A szellemi gladiátorok leg-

¹⁹ BBÖM II. köt. 115.

²⁰ Robert Parsons élt 1546–1610, WILSON, MONA: i. m. 218.

²¹ Mundy művel: Cambridge Bibliography of English Literature II. köt. 538.

²² WAUGH, E.: i. m. 130–166.

²³ Száz jezsuita arcél. Szerk. P. GYENIS ANDRÁS. Bp. 1491. II. köt.-ben: JABLONKAY GÉZA: Huszonegy angol jezsuita vértanú. 68–124. — GYENIS ANDRÁS: Jezuista ünnepek. Rákospalota 1940. 31. — MESZLÉNYI ANTAL: Az angol jezsuita vértanúk. Vigilia 1936. 96–98.

²⁴ ROWSE, A. L.: The England of Elizabeth, London 1964. 443. Richard Stanihurst-öt idézi.

²⁵ CHADWICK, OWEN: The Reformation. London 1964. 290, 315, 357, 361.

jobbja — sugárzó személyiség, akinek az életveszéllyel szemben való közömbössége hallatlan hírnevet szerzett követői között és magas rangot az Erzsébet-koriak galériájában. Az ő élet-szentsége, tündöklő őszintesége, írói retorikája és egész szolgálata volt az, amely a katolicizmust Angliában a heroizmus magaslatára emelte.²⁶ A ma legelterjedtebb angol kézikönyv, az Everyman's Encyclopedia véleménye: „A hazaárulás ellene emelt vádja a legvalószínűtlenebb bizonyítékokra épült.”²⁷ A legtekintélyesebb angol lexikon, az Encyclopaedia Britannica így dicseri: „Az összes jезuita misszionáriusok közül, akik a régi valláshoz ragaszkodtak, Campion a legkimagaslóbb.”²⁸

Hilaire Belloc, Chesterton mellett a modern angol katolikus megújulás vezető alakja, katolikus szellemű angol történetében ezt írja: „A misszionárius papokkal kapcsolatban a legnagyobb név Campioné. Tudós emberként nagy népszerűségnek örvendett, londoni polgár volt és jезuita lett; a jезuiták katonai szervezetükkel és fegyelmükkel a katolicizmus megőrzésének hősi erőfeszítésében ettől kezdve a gerincet jelentették.”²⁹ Graham Greene mellett a legnagyobbra tartott modern katolikus angol író, Evelyn Waugh, 1935-ben mint oxfordi kutató történész írta meg azóta számos kiadást megért, százezres példányszámban közkezen forgó modern életrajzát. „Campion hírneve egyedülálló forrósággal és fénnel éget; az ő igéi fejezték ki századokon át az önfeláldozásnak, a lelkesültségnek, az ártatlanságnak, a hajlíthatatlanságnak géniuszát.”³⁰

1934 óta kápolna áll Campion kivégzése helyén Tyburn-ben. Oxfordban, szeretett városában, 1935-ben külön kollégiumot emeltek tiszteletére, a Campion Hall-t.

Balassi elképzelt és valóságos angol kapcsolatai. Hogyan került Balassi kezébe az angol történelemben oly fontos szerephez jutott Campionnak ez a ragyogóan megírt, éles logikájú kézikönyve, az angol ellenreformáció valóságos kátéja? Balassi angol és skót kapcsolatairól, sőt nagybritanniai útjáról csaknem száz év óta számos téveszme és alaptalan feltételezés öröklődik.

Thaly Kálmán 1875-ben fölvetette azt a képtelen ötletet, hogy Balassi maga Angliában is járt és angolból is fordított verset. „1589 őszén úgy szállott” a danckai kikötőben hajóra, — hogy (az angol nyelvet, mint láttuk, már előbb bírta (!) átvitorlazzék a ködös Angliába. (!) Itt szerzette aztán az „Oceanum mellett” 1591-ben költ ama versét. Mindez ugyan csak combinatio de, hogy a főntebb kifejtettek után nem alaptalan, — ítélje meg maga az olvasó.” Ezt a föltesztését téves olvasatra alapította, „ex Angeriano” helyett „ex Anglicano”-t olvasva.³¹

Morvay Győző még 1925-ben is, angoloknak szánt szövegben, a következőket állítja: „A XVI. század legnagyobb lírikusa, Balassa Bálint még Skóciába (!) is eljutott a 80-as évek vége felé és VI. Jakab király is fogadta. (!) Másfelől Bécsben megismerkedett Thomas (!) Campionnal, amikor ez az osztrák fővárosban tartózkodott és Megfigyelések (!) című munkáját átültette magyarra.”³² (Felkiáltójelek tőlem)

Balassi zsolnárfordításainak kérdése sincs megnyugtatóan tisztázva. Az inkvizíció lisszaboni börtönébe vetett nagy skót reformátor, Buchanan zsolnárfordításait tartották, egyetlen utalás alapján, zsolnárpáfrázisai forrásának. Waldapfel József szerint a 27. és 51. zsolnári inkább Béza, a 84. pedig Kochanowski szövegére megy vissza.³³ Újabbán megint felmerül Buchanan neve négy zsolnárpáfrázisával kapcsolatban. Buchanan személyes ismerőse volt Zsámboki Jánosnak, latin zsolnárfordításai eléggé ismeretesek voltak nálunk, bár a svájci és lengyel protestáns fordítások hozzáférhetőbbek voltak. Buchanan Jephta tragédiájának Balassi-féle fordítása eddig még nem került elő, ezt szintén élete utolsó éveire tájolták be, bár ennek nincs kifejezetten felekezeti jellege. Legújabbán minden bizonyíték nélkül felmerült az az ötlet, hogy Balassi ezt históriás énekké írta volna át.

A kritikai kiadás Campion fordításának eredetére a következő megalapozatlan állítást kockáztatja meg: „Prágában és Bécsben volt (ti. Campion) a retorika tanára 1580-ig. Bécsben BB. is találkozhatott vele.”³⁴ Campion kétszer járt Bécsben, csak átutazóban, rendkívül rövid időre, mint tanár ott soha sem működött. 1574 augusztusában Rómából Prágába menet járt ott először, 1581 tavaszán Prágából Rómán keresztül Angliába menet másodszer. Balassi mindkét időpontban távol volt Bécsből. Eckhardt Sándor másik feltételezése: „Talan éppen a braunsbergi vagy a turóci zsolnárfordításai jезuiták adták kezébe a könyvet és bízták meg a for-

²⁶ BLACK, J. B.: The reign of Elizabeth 1558—1603. Oxford 1959. 179—183.

²⁷ Everyman's Encyclopedia 3. kiadás, 1949—50. III. köt. 170., 4. kiadás 1958. II. köt. 791.

²⁸ Encyclopaedia Britannica 1947. 4. köt. 685.

²⁹ BELLOC, HILAIRE: A short history of England. London 1939. 325—326.

³⁰ WAUGH, E.: i. m. 167.

³¹ THALY KÁLMÁN: Balassa Bálint más újon fölfedezett versei. Száz. 1875. 12—13, 23.

³² MORVAY, GYŐZŐ: The influence of the English Literature in Hungary. Külügyi Szemle 1925. 64.

³³ WALDAPFEL JÓZSEF: Adalékok Balassi istenes verseinek mintáihoz. ItK 1927. 78—83. — BERG, PAUL: George Buchanan and his influence in Hungary. Yolland Emlékkönyv — Ang. Fil. Tan. V—VI. Bp. 1944. 112. — CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967. 45—52.

³⁴ BBÖM II. köt. 119.

dítással.”³⁵ Eckhardt Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas*-ának új kiadása alkalmából az 1616-ban leírt állapotokat vetíti vissza Balassi 1590-i látogatása idejére. Ebből a Danzig melletti városból a költő egyetlen levelet írt, Rimay Jánosnak: „Kegyelmednek az új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztetére küldtem két könyvet is... Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tiszteknek módjában annyit én nem okoskodtam, mint az egymással ellenkező két auktornak írásából.”

Perjés Géza vetette fel azt az ötletet, hogy Balassinak azért támadhatott kedve a jezsuita káté fordításához, mert ilyen katonai kézikönyvek műfajához hozzá volt szokva végvári vítéz korából; pl. ő is használta Schwendi Lázár legtöbbet forgatott instrukcióját.³⁶

Campion könyve sokkal egyszerűbben, rövid úton jutott Balassihoz.

Wright, *Pázmány és Dobokay bécsi professzora*. Eddig figyelmen kívül hagyták a nagy bécsi jezsuita professor, William Wright közvetítő szerepét. Wright Pázmánynak is, Dobokaynak is tanára volt a bécsi egyetem teológiai fakultásán. Wright 1563-tól 1639-ig élt. Yorkban született és 12 éves koráig ott járt iskolába. Pap nagybátyja Reimsbe küldte, onnan 18 éves korában a római angol kollégiumba került. Jezsuita novicius lett. Tanulmányai elvégzése után a filozófia és teológia professzora a gráci jezsuita kollégiumban és Bécsben. 1606-ban rendje angliai misszióba küldte, elfogatása után a canterburyi érsek elé került, onnan pedig a Tower börtönébe. Befolyásos barátai segítségével azonban sikerült Leicestershire-ben letelepednie, onnan misszióját Derbyre és Nottinghamra is kiterjesztette. Erőteljes ellenzője volt az I. Jakab melletti hűségeskünek. Irodalmi munkássága tizennégy művet (1612–1633 között) ölel föl. Ezeket többnyire latinul vagy spanyolul írta, úgy fordították angolra.³⁷

Pázmány 1593-ban távozott Grácba, Wright csak 1606-ban hagyta el Bécsét. Dobokay 1593–94-ben végezte a bécsi egyetemet. 1592-ben Prágában, 1594-ben pedig Bécsben jelent meg Campion könyve. Az 1586-ban alapított vágsellyei jezsuita kollégium, közel Nagyszombathoz, Pozsonyhoz és Nyitrához, alkalmasabb székhelye volt a rendnek, mint Znióvárálja, a turóci prépostság előbbi székhelye. Vágsellye a jezsuiták Erdélyből való kiüldözése után magyar provinciájuk székhelye lett. Pázmány rövid otléte után Dobokay volt a kollégium igazgatója.³⁸ A budapesti Egyetemi Könyvtár fennmaradt legrégebb 16 kötetet kettejük vágsellyei könyvtárszervező tevékenységének maradványa.³⁹

Dobokay szerepe. Kézenfekvő, hogy a Wright professzorsága idején Bécsben vagy Prágában megjelent Campion-fordítást éppen az ő egyik magyar tanítványa, Dobokay vitte magával felvidéki állomahelyére; hogy a hiányzó fejezeteket ő, akitől más művet nem ismerünk, talán éppen Pázmány buzdítására, fordította le. Talán még az eredeti címlap megváltoztatása is Pázmány ötlete lehetett. Az egész művet a Pázmánnyal szoros kapcsolatot tartó Forgách Zsigmond költségén adta ki.

Dobokay pátert kell feltételezni a Balassi-féle fordítás sugalmazójának, sőt szakszerű tanácsadójának is. Klaniczay Tibor szerint: „A jezsuita Campianus hitvitázó könyvének a fordítására is elsősorban tudós érdeklődés, nem pedig hittérítői buzgóság indíthatta, ... Halálos ágyánál – Rimay mellett – egy tudós jezsuitát látunk, a Plautust, Petroniust, Ovidiust, Augustinust idéző Dobokay Sándort”. „Betegh agiában Esztergom varasaban gyakran nalla voltam és velle sokat beszéltem,” – írja Dobokay. Szerepét a mű keletkezésében és a kézirat megőrzésében többre kell becsülni, mint ahogy eddig történt. A fordításra „az ő bódogh kimúlása után akadék” – írja a kézirat megtalálásáról, de részletesebben fejti ki, hogy a költő ezt a munkáját „egész élete sokféle vétkeiért” végezte el, mintha csak az általa rászabott penitencia ellenőrzésével dicsekednék. Az eddigi kétféle felfogás egyesítésével állíthatjuk, hogy a humanista költő tudós érdeklődése vitte az ugyancsak humanista képzettségű angol jezsuita könyvéhez de valószínűleg érzelmi, vallásos indíték is szerepet játszott ebben.

Balassi sebesülése és halála között tizenegy nap telt el. Minden költői írását, költői halhatlanításának az írói öntudat legmagasabb fokán mindent apró részletéig meghagyva, tanítványára Rimay Jánosra testálta. Élete második prózai művét, a Campion-fordítást pedig nem Rimayra hagyta. Vajon nem szántázzándékkal hagyta ezt a kéziratot azok között a tárgyai között, amelyekre Dobokay halála után akadtak?

A magyar forrás sajátosságai. A *Decem Rationes* 1935-ig negyvenhét angol kiadást ért meg, a kontinensen pedig egymásután adták ki: Trierben 1581-ben, 1582-ben Rómában és

³⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint az Oceanum mellett. MKSzele 1943. 250–251.

³⁶ PERJÉS GÉZA: Balassi Bálint a katona. ItK 1953. 36–50.

³⁷ Dictionary of National Biography XIX. London 1909. 1050–1051.

³⁸ FELEGYHÁZY JÓZSEF: Bécsi és római hatások a fejlődő Pázmányra. Kat. Szele 1937. 199. — SIR SÁNDOR: Pázmány az ember és az író. Bp. 1939. 25–26. — POLGÁR, LADISLAUS: Bibliographia de historia S. J. in regnis olim corona Hungarica unitis (1560–1773). Roma 1957. 98., 35, 90–93.

³⁹ DÜMMERTH DEZSŐ: A Budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1565–1621. MKSzele 1963. 49, 56.

Antwerpenben, 1583-ban Ingolstadtban, 1588-ban Grácban, 1589-ben Trierben újra és Würzburgban, 1592-ben Prágában, 1594-ben Bécsben és Trierben.⁴⁰

Az 1592-i prágai kiadást használtam a budapesti Egyetemi Könyvtárból. Ennek címlapja:

EDMUNDI CAMPIANI SOCIETATIS JESU THEOLOGI QUI NON ITA PRIDEM PRO Catholica religione Anglia morte oppertit, oblati certaminis in causa fidei, rationes decem reddictae Academicis Angliae.

I. Petri III.

Parati semper ad satisfactionem omni poscendi vos rationem, de ea ... quae vobis est, spe et fide.

PRAGAE

Typis Michaelis Peterle. ANNO M, D, XCII.

A Balassi-fordítás címlapja:

CAMPIANV EDMONDNAC IESUS NEVE ALAT VITEZKEDET THEOLOGUS-nak és nem régen Angliában az közönséges keresztien hitért martyromsaggal koronazotnac, Tiz Magiarul irot okai: kikben azt aggia tuttokra az Angliai tudós Academic usocnak, my vitte otet arra, hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Cáluinniaknak, az Hitnec dolgaban bayt méért legien küldeni.

BALASSA BALINTTOL iratot:

1. Pet. 3 v 15.

Kézek legietek mindenkoron minden embernek a ki tölletec okát kiuannia, a bennetec lakozo remenséghről és hirtől valo elégh tételre.

Viennae, Austriae, Typis Margarethae Formicae, Viduae anno MDC VII.

Az angol címlapon nincs benne a magyar szöveg következő mondata: „*hogy egyedül az egész Angliában lakozó kálviniaknak.*” A mű szövege nyilvánvalóvá teszi, hogy Campion egyáltalán nem az *angliai kálvinisták* ellen írta könyvét, hiszen 1581-ben az ő missziós területén, Anglia déli felében a kálvinizmus nem volt elterjedve. Viszont igenis támadja, és pedig egyformán, a pre-reformáció és a reformáció nagy alakjait valamennyit Wyclifől és Husztól kezdve Lutheren, Kálvinon és Zwinglin át a kortárs anglikán hittudósokig. A kálvinisták kiemelése a címlapon az 1600-as évek elejére kialakult magyarországi protestáns front vezető hatalma, a kálvinista egyház ellen irányult.

Az angliai és a nyugati kiadásokban a *Decem Rationes* két toldalékkal, egy előszóval és egy függelékkel jelent meg. Ezek egyike a mű keletkezésekor ismertetett *Campion's Brag* (Campion kihívása) című röpirata és egy többnyire 20 oldalas életrajzi vázlat. A prágai kiadásban ezek egyike sem szerepel.

Eckhardt Sándor Balassi-monográfiájában egy érdekes bekezdést idézett a magyar költő végvári élményeinek beledolgozásáról a fordításba.⁴¹ Ennek nyomán általánosítva úgy vélik, hogy az egész művet ilyen szellemben dolgozta volna át Balassi. Erről azonban szó sincs. Egyetlen korabeli magyar kifejezés található még, a virágének szó használata a szerelmi lírára.

Van viszont Campion művének több utalása a magyar és a közép-európai történelemre. Az első magyar királyt felsorolja a katolikus egyház nagy szent uralkodói között, amikor Erzsébet királynőt saját sorsának betöltésére figyelmezteti: „Az fejedelmek, királyok, császárok és ezeknek birodalmok: kiknek ők maguknak is istenes, jámbor életek s alattok való népeknek kegyessége, és mind békességben s mind pengig hadi háborúságban szokott szép rendtartások éppenséggel ebben az mi közönséges keresztény tudományunkban fundáltattak. Itt én minemű nagy embereket számlálhatok elő: Napkelet felől Theodosiust, napenyészetről Károlyt, Angliából Edwardot, Lajost Galliából, Hermingildot Spanyolországból, Henrikot Szászországból, Venceszlaust Csehországból, Leopoldot Ausztriából, *Istvánt Magyarországról*, Josafátot Indiából: ez széles világból minemű nagy urakat, fejedelmeket állíthatok elő, kik jó példájokkal, kik vitézségekkel, kik törvényekkel, kik szorgalmatos gondviselésekkel, kik nagy költségekkel az mi keresztény gyülekezetünket egy anyaszentegyházunkat tartották, nevelték.”⁴²

Prágai tartózkodásának és küzdelmeinek emléke többszöri visszatérése Huszra: „Husz János e dögletes hitetlen ember”, írja egyhelyütt, másutt meg ezzel vádolja: „Husz Jánost az maga hertelenkedő gonoszsága csalta és vesztette.” Emlegeti Prágai Jeromost is. Zsigmond császár persze mint a hit védője tűnik fel. Ferdinándot is dicséri a „tridentomi concilium”

⁴⁰ A budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy 1585-ös és 1592-es kiadás. Pannonhalmán egy 1582-es és 1583-as kiadásról tud Berg, i. m. 55. Az Országos Széchényi Könyvtárban öt XVIII. századi magyarországi latinnyelvű kiadás van meg, négy nagyszombati, egy kolozsvári impresszummal. Ezekből a budapesti Egyetemi Könyvtárnak is van példánya.

⁴¹ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. 1942. 205.

⁴² BBÖM II. köt. 115.

pártfogásáért. Saját prágai főnökét, Anton Prus érseket, akinek idején a huszita vallás még javában virult, sőt ő maga a cseh katolikusoknak a pápától külön engedélyt szerzett a két szín alatt való áldozásra, mint „Pannonia” képviselőjét emlegeti.⁴³

Campion hatása Pázmányra. Pázmány természetesen ismerhette az angol ellenreformáció roppant hatású latin nyelvű kézikönyvét, Campion művét eredetiben is. De éppen Balassi stílusának annyira magyaros jellegzettségei még tovább növelték Campion egyébként is viharos sodrású racionális stílusát. Az antik idézetek tömege, a szentatyák zuhatagszerű felsorolása, a protestáns vezető elmék udvarias és racionális támadása mind olyan tulajdonságok, amelyek Pázmány stílusának és jellemének is sajátosságai. Nem lenne-e érdemes stíluskritikai vizsgálat alá vonni Pázmány olvasmányainak, köztük nem utolsósorban éppen Campionnak reá gyakorolt hatását? Eckhardt Sándor Balassi prózai stílusát jellemzi a következőképpen, de ez természetesen Campion stílusára is áll: „Stílusa pattog, vág, szúr, gúnya metsző . . . mondatai mindmegannyi puskalövés.” Evelyn Waugh liviusinak nevezi Campion stílusát. Sík Sándor Campion közvetlen hatását látja Pázmány *Ez a Tíz Bizonyosság az mostantámadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága* c. művében. Sík Sándor erről az 1605-ben megjelent Pázmány-műről a következőket írja: „Ez a 113 lapos kis könyvecske az esszét, illetőleg a formát angol rendtársától, Campionnak Decem Rationes című hitvédő iratától vehette.” De van Pázmánynak más munkája is, amely a Tíz Okokra vezethető vissza. Ez pedig az *Okok nem okok*.⁴⁴ Sőt, az erre adott protestáns válaszirat szintén Campion tetszetős címével operál, ez Pécsváradi Pálnak Prágában megjelent és eddig elő nem került *Kilenc Okok* című munkája. Ezek a külsőségeken túl azonban Pázmány érveket is vesz át az angol szerzőtől, így pl. Luther vétkes mivoltának hangoztatását a török veszedelem terjedésével kapcsolatban.⁴⁵ Nem vitás, hogy Pázmány mint Dobokay igazgatótársa, a magyar jezsuita rend központjában még kézirattal olvasta az 1607-i bécsi megjelenés előtt Balassi és Dobokay fordítását; Pázmány 1606-ban megjelent imádságos könyvében nyomatta Balassi egy szoltárfordítását.

Nem adták-e Campion hatásos Saul-tragédiáját a magyarországi jezsuita iskolákban? 1751-ben Komáromban és Selmecbányán, 1761-ben pedig Nagyszombatban és Ungvárott adtak elő ilyen című iskoladramát.⁴⁶

Balassi Campion-fordításának történeti fontossága. Az irodalomtörténetírás nem vette figyelembe eddig Szekfű Gyula jelentős értékelését Balassi sztoikus-keresztény haláláról és vele kapcsolatban angol fordításáról: „A katolikusok jóval azelőtt, hogy a világi hatalmat igénybe vehették volna, megkezdették a lelkek visszahódítását. Az ilyen lélektől lélekeknek írt könyvek sorában van Balassa Bálint utolsó munkája is, az anglikánoktól kivégzett jezsuita, Campianus Edmond hitvalló könyvecskéjének fordítása . . . A magyar vitézség örök mintája s a század egyik legbensőbb szelleme így múlt ki, visszatérve ősei hitéhez, megnyugodva a régi egyház kegyzereiben. A katolikus egyház újra megmutatta, hogy tud a lelkek ura és vigasztalója lenni s így lépett be a most kezdődő évszázados küzdelembe.” Szekfű így zárja a kezdődő ellenreformáció nagy alakjainak sorát *Pázmány előjuttaraiaként mutatva be Oláh Miklóst, Dudith Anrást, Telegdi Miklóst, Monoszlai Andrást, Pécsi Lukácsot és Balassi Bálintot*.⁴⁷ Nem sejtette, milyen közvetlen indítékokat kapott Balassi Pázmánytól és Pázmány Balassitól.

A magyar irodalom angol eredetű fordításai között Balassi Campion-fordításának előkelő helye van: az első angol szerzőtől származó, szövegűen fordított mű, még ha az angol szerző latinul is írta. Két előzménye van, de azok szerzői csak forrásként használták és erősen megváltoztatták az angol szöveget. Az egyik Sztárai Mihálynak a Stuart Mária idején kivégzett nagy angol reformátorról, Cranmer érsekről szóló verses históriája, a Knoxe-féle anglikán vértanú sorozat egyikének versben való önkényes tolmácsolása 1560-ból. A másik Illyefalvi István antik elemekkel és szereplőkkel elbeszélő énekké átírt változata Buchanan Jephtha-tragédiájából 1590-ből.⁴⁸

Balassi utolsó művének jelentősége: az angol ellenreformáció történelmi szerepet játszott első nagy vértanújának századokon át nagyhatású kátéját az első nagy magyar költő fordította le és ez így lett a katolikus magyar ellenreformáció egyik korai és hatásos kézikönyve; angol író első szövegű forrítása a magyar irodalomban.⁴⁹

Gál István

⁴³ Uo. II. köt. 88.

⁴⁴ SÍK SÁNDOR: I. m. 94 – 95, 165, 417 – 418, 421. – Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve. Hasonmásban közreadja és ismerteti STRIPSZKY HIADOR. Bp. 1937.

⁴⁵ VAUGHAN, DOROTHY M.: Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350 – 1700. Liverpool 1954. The Turk as the Ally of the Reformation: 135 – 141.

⁴⁶ TAKÁCS JÓZSEF: A jezsuita iskoladrama (1581 – 1793). Bp. 1937. 95 – 96, 115 – 116.

⁴⁷ SZEKFI: Magyar Történet 2. kiadás III. köt. Bp. 1935. 284 – 285. – GÁL ISTVÁN: Katolikus Anglia – katolikus Magyarország. Új Ember 1945. dec. 25.

⁴⁸ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. 2. kiadás. Bp. 1957. 69 – 70. és 442 – 445.

⁴⁹ Balassi legújabb amerikai méltatása S. H. THOMSON tollából: „Balassi a legnagyobb magyar lírai költő a modern időkig. Nyugtalan, kegyetlen és romantikus természet az övé. Lírája tele van vallásos érzéssel, de új elemet is ad hozzá a magyar költészethez, feltűnő érzékenységet a természet szépsége iránt és mindezt bűbajos ímeléssel övezi.” (Europe in Renaissance and Reformation. New York 1963. 700.)

I.

Keletközép-Európa népei a XVIII. század második felében, illetőleg a XVIII. és XIX. század fordulóján számolták fel azt a feudális patriotizmust, mely — főleg a XVI. századtól kezdve — gyarmati sorsuknak is függvénye volt, s amely nemesi felkeléseiket, szegénylegényeik harcát idézte elő a török, Bécs és más hódítókkal szemben. E harcok következtében „Triesztől keletre”, a Visztulától az Adriáig nem alakult ki a hosszú évszázadok folyamán olyan gazdasági-politikai-művelődési centrum, amely egy London, Párizs vagy éppen Weimar funkcióját betölthette volna; a kulturális, az irodalmi élet — néhány szerencsés kivételtől eltekintve — provinciális jellegű maradt, kereteit a vidéki nemesi kúriák, papiakok vagy nagyjából az egyházak irányította közép- és főiskolák adták meg.¹ Itt most még megközelítő teljességgel sem akarom bemutatni a jelenség összes következményét; máshol részletesen szóltam róla.² Már az is szóba került, hogy az irodalomnak e provinciális jellege következtében sajátos műfajai és formái alakultak ki.³ Itt most csak azt hangsúlyozom: a lassú belső fejlődést követve a nyugati: az angol, a francia, az olasz, a német példa mégiscsak eljutott hozzánk, a mi népeinkhez is; a kor lengyel, cseh, szlovák, magyar, szerb, horvát, szlovén, román stb. írójainak rá kellett ébrednie, hogy népe, nemzeti kultúrája fennmaradásához a feudális patriotizmus provinciális életformájának felszámolására, illetőleg új, polgári életforma, urbánus kultúra kialakítására kell törekednie. Kezdetben az összes felsorolt irodalomban heves küzdelem indult a megszokottat, a hagyományost őrző — s az új, az európaibb irodalomért harcoló írók között: a nyelvújítási vagy éppen a feudális (egyházi) műnyelv ellen vívott haroktól kezdve egészen „klasszicizmus” és „romanticizmus” összeütközéséig (és nemegyszer sajátos egybeötvöződéseiig) ennek a harcnak számos válfajával találkozunk. Mondanivalónk szempontjából itt csak két lényeges momentumot kell hangsúlyoznunk:

1. A konzervatív s a haladó írók, álláspontok között számos átmeneti típus, számos árnyalat van; a hagyományok népiességére támaszkodó költő, Horatius tanítványa vagy éppen az, aki az új, Nyugat-Európából ide áramló sajátos történelemszemléletet szuggérálja, egyszerre termékenyítheti meg a megszületőben levő új, modern polgári-nemzeti ideológiát, vagy húzhatja vissza olvasóit a falusi, a mezővárosi élet zártságába, a feudális múltat idillizáló konzervativizmusba. Ha volt ellentmondásokkal terhes korszak a felsorolt irodalmak — s köztük a mi irodalmunk — fejlődése folyamán, akkor éppen a modern nemzeti életért folytatott harc e kezdeti korszaka volt az. Hiszen Európának ezen a területén nem volt olyan erős, öntudatos polgári osztály, amely egyértelműen, kellő átütő erővel tudott volna diadalmaskodni a feudalizmus elévült eszmevilágán.

2. De a modern „nemzeti”, a polgári-nemzeti irodalom kibontakozását az is hátráltatta, illetőleg módosította, színezte a nyugat-európai vagy az orosz fejlődéshez képest, hogy ennek a területnek alig van tájegysége, amelyen ekkor ne két vagy több nemzetiség élt volna egymás mellett vagy együtt, egymással összekeveredve. A lengyel Mickiewicz Litvániában született s belorussz népdalokat sző egyik főművének, az *Ősők*nek a szövetébe, amikor szülőföldje népszokásait akarja bemutatni; a trocheikus lejtésű, felezős tizenkettős, amelyet nálunk „magyar alexandrinus”-nak is szokás nevezni, a szlovák népies-nemzeti felújulás költészetében legalább olyan fontos szerepet játszik, mint a magyarban; az a német polgárság pedig, amely a kereskedelem s az ipar egyik leglényegesebb meghonosítója a cseh, a szlovák, a magyar nyelvterületen és sok helyütt a Balkánon is, közvetítő szerepet játszik az egymással egyre erősebben szembeszálló kis keletközép-európai nemzetek kultúrája között.

E kiragadott példákkal akartam illusztrálni, hogy Európának olyan, az egyetemes európai fejlődésbe szervesen beilleszkedő, fejlődésével más tájegységektől mégis elütő művelődési zónájáról van szó, amelynek a sajátos problémáit két szempontból is érdekes megvizs-

* Egy készülő monográfia részlete.

¹ A XVIII. s a XIX. század fordulóján, valamint a XIX. század elején Pesten, Budán és Óbudán, a későbbi Budapest e három elődjében több kultúra élt egymás mellett. Erre a tényre már több kisebb tanulmányban igyekeztem felhívni a figyelmet. Vö.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise-littérature européenne*. Bp. 1964. 327–354. — Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: *Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1965. 139–175.; ua. szlovákul: *Mad'arské vz't'any Jána Kollára v Pešti. Dějiny a národy*. Praha 1965. 85–117. — *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südeuropäischen Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südeuropa. Struktur und Geschichte*. München 1968. 118–127. — Mindezek a kisebb tanulmányok előkészületek arra, hogy a témát egy későbbi időpontra teljes terjedelmében feldolgozzam.

² A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről (XIX. század). *Világirodalmi Figyelő*, 1962. 4. sz. 473–512. — Rövidebben németül is: *Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte. Die ungarisch-slawischen Beziehungen*. *Studia Slavica*, IX. 1963. 311–335.

³ Vö.: *VARJAS BÉLA*: *Irodalom és folklór határmegyénél*. Helikon 1967. 1. sz. 27–40.

gálnunk. Egyrészt mert a felsorolt irodalmak közös vonásainak hangsúlyozásával elősegítjük mindegyiknek (s így a magunkénak) az elmélyültebb, árnyaltabb ismeretét, de ugyanakkor ezzel teljesebbé tesszük az eddigi meglehetősen csak a nagy nyugat-európai irodalmakra vagy legfeljebb az oroszra koncentrált európai összehasonlító irodalomtörténetírást is.

A provinciális életforma felszámolása a már említett, hiányzó centrumok kiépítésével s új, európaibb, urbánusabb művészetszemlélet kialakításával volt lehetséges. Viszont éppen az előbb mondottuk, hogy az a polgári osztály, amely a maga ipari, kereskedő tevékenységével Nyugat-Európában már idejekorán kialakította a modern „urbs”-t, itt vagy teljesen hiányzott vagy nagyon gyöngye volt ahhoz, hogy egymaga ki tudja építeni a maga Párizsát vagy Firenzéjét. Az átütő erejű polgárságot az említett népeknél vagy a közép- és kismesség vagy egy vékony, az egyház szolgálatában álló értelmiségi réteg képviselte,⁴ itt-ott katonatisztek és sertéskereskedők is részt vettek a művelődési centrumért vívott harcban.⁵ Ezért e területen a fejlődés, a kulturális, az irodalmi élet mozgása épp ellenkező irányban haladt, mint nyugaton. Amíg ott előbb volt meg London, amely az angol színháznak otthont adott, s Párizsban sem a remekírók alkotásai jelentették a város életének első mozzanatait, — addig Keletközép-Európának éppen e korszakában a vidéki kúriáján számtalan levelét író nyelv-reformátor (Kazinczy) éppúgy egy erős művelődési középpont kiépítésében látja a nemzet jövő sorsának zálogát, mint a pravoszláv kolostorok babonásága, sötétsége ellen harcoló szerb Obradović vagy a cseh sajtót elindító Kramerius. Az író sajtát legbenső művészi problémáit sem tudja felvetni anélkül, hogy ugyanakkor — akarva-akaratlan — ne szóljon népe sorskérdéseiről is, s ne lássa, hogy átütő erejű nemzeti kultúra kialakításához fejlett nagyvárosra, központra van szüksége.

Pétevárt az orosz felvilágosult abszolút monarchák építették fel; harminc esztendőig Szaniszló Ágostnak köszönhette kulturális központ jellegét Varsó is. De már Prága, Pest-Buda, majd később Belgrád, Bukarest, Szófia s a többi nem részesült a nemzeti abszolút királyság vagy fejedelemség kultúrárt fejlesztő és teremtő pártfogásában; ha Pest-Budának meg is volt a maga József nádora, művelődési centrummá az írók rendje tette.⁶ A magyar irodalom kutatója számára talán ma is megdöbbentő a kérdés: igen ám, de melyik nép írói rendje? Számunkra evidensnek látszik, hogy Kármán Józseftől kezdve egészen Kisfaludy Károlyig egyedül a magyar írók, a magyar irodalmi és kulturális törekvések adták meg a három kisvárosnak (Pestnek, Budának és Óbudának) azt a lendületet, amellyel a múlt század második felére egységes világvárossá fejlődött. Viszont a maga idejében szláv központnak álmolta a szlovák Ján Kollár, aki nemcsak hogy kereken harminc évig volt itt evangélikus lelkész, hanem innen indította el a szláv kulturális kölcsönösség eszméjét hódító útjára. Itt alapították a szerbek a maguk Maticáját, innen vitte magával a románok „erdélyi iskolájának” három vezető tagja, Micu-Klein, Șincai és Maior a maga latinos műveltségét; — horvátok, görögök, örmények, zsidók tartkítják még a XIX. század elején is vegyes lakosságú három városka nemzetiségi képét. A gazdagabb, vagyonosabb polgárság pedig — német; nyelve nemcsak azért jut előnyökhöz a kereskedelmi életben, a magisztrátusban, a különböző felekezetek (főleg a katolikusok s az evangélikusok) istentiszteletein, a színházban s egyes kiadók-nál, mert Bécsnek ez így rokonszenves, hanem azért is, mert az egyre erősebb kapitalizálódással egyre több német vándorolt be az ország fővárosába. Egy röpirat még a múlt század negyvenes éveiben is Texashoz hasonlítja Pestet; a csábító konjunktúra ide épp úgy vonzza az élelmes vállalkozót, mint Észak-Amerikának ekkor nem éppen legkonszolidáltabb tartományába.⁷

Mindazt, amit a modern nemzeti öntudat, a modern nemzeti irodalom kifejlődésének ellentmondásosságáról fentebb elmondottunk, Pest-Buda többnyelvűsége, Babel-jellege csak bonyolította. Ez elkerülhetetlenül sürölődásokra vezetett ott, ahol aránylag kis területen annyiféle nép, nyelv, nemzetiség élt szinte feloldhatatlan egyvelegben. Az egykorú Pest-Budát mégsem szabad egymással élethálharcot vívó elemek hangyabolyának képzelnünk. Ahogy nálunk magának a feudális rendnek a megdöntése sem történt egyszerre, robbanásszerű hirtelenséggel, úgy vagyunk a feudális patriotizmusból a modern nemzeti öntudat felé vezető úton is számos átmeneti jelenség tanúi. Többnyelvű írók (pl. a szerb Jovan Pačić), az egymás mellett élő kul-

⁴ I. TÓTH ZOLTÁN: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. MTA II. OK. VII. 4. sz. 274 — 275.

⁵ Erre a kérdésre JOSEF MATE: Europa und die Slawen. Wiesbaden, 1964. c. munkája hívta fel a figyelmet. Vö. recenziómmal. In: Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged 1965. 155 — 174.

⁶ A magyar irodalom viszonylatában a kérdés két alapos kidolgozását ismerjük: 1) CSAHÉN KÁROLY: Pest-Buda irodalmi élete 1780 — 1830. I. — II. Bp. 1931. — 2) WALDAPPEL JÓZSEF: 50 év Buda és Pest irodalmi életéből. Bp. 1935. — Nem értünk viszont egyet Nagy Péter megjegyzésével, amely az 1. sz. jegyzetben említett francia nyelvű tanulmányunkból hiányolja a hivatkozást e két műre (ItK 1965. 716 — 717.) Sem Csatinén, sem Waldapfel nem mond semmi lényegeset a korabeli Pest-Buda többnyelvűségéről.

⁷ Die Auswanderung der Deutschen nach Texas, Nordamerika und Ungarn. Eine Mahnung an die Nation. München 1844. SZEKŰ GYULA: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. 290. alapján idézi KÓSA JÁNOS: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. 17. 40. sz. jegyzet.

túrák közt közvetítő németek (pl. Schedius, az egyetemi tanár), egyszerre két irodalom szolgálatában is álló, két irodalom felüljúlásáért is lelkesedő költők (pl. Vitkovics Mihály)⁸ jelzik ennek a vajúdo kornak nemzetiségi szempontból is átmeneti jellegét.

II.

Pest-Buda írói társulással, a saját otthonukban rendezett összejöveteleken igyekeztek kiépíteni a két kisvárosból a modern irodalmi élet centrumát. Az irodalmi szalón a polgári kulturális élet egyik fontos formája nyugaton is; Pesten viszont nem Madame de Staël vagy George Sand stílusában alakul ki. Épp Vitkovics Mihály legendás vacsorái mutatják, hogy ha Kazinczy „triásza” Pesten működött is, az írók magukkal hozták az országnak ekkor még amúgy sem nagy fővárosába provinciális életszemléletük és életmódjuk legfőbb elemeit. A nemzet, a kultúra döntő kérdéseit bőséges eszem-iszom közben tárgyalták meg, miközben éppúgy felhangzott a nóta, mint egy-egy kultúraltabb vidéki nemes kúriáján vagy egy-egy falusi, kisvárosi paplakban. Vitkovics nemcsak nemzetiségi szempontból volt „kétlaki” ember; „kétlaki” volt abból a szempontból is, hogy miközben az ország egyik legképzettebb, legismeretesebb pesti ügyvédje volt, miközben tehát a fővárosi ember rutinjával vezette életét és segítette magyar és szerb íróársait egyaránt, — amikor szíve szerint szólalt meg, amikor tehát — mint vidám társaságok kedélyes nótafája vagy mint Horatiust utánzó episztola-író — verset faragott, vagy — főleg szerbül — a hölgyek kedvére szépprózát írt, akkor Eger dombvidéke, majd szentendrei, pomázi rokonainál tett látogatásai lebegtek a szeme előtt. Nosztalgiaja a vidéki életforma után nem tettetés; említett tanulmányunkban épp azt igyekszünk kifejtetni, hogy „népies” műdalai nem a tudatos költő művei, hanem a derűs „nótafa” dalolja őket, hogy a társaságát mulattassa. A népdal s Horatius viszont épp a „vidékiesség” szempontjából nem kerül egymással elmentmondásba; amikor szabadon fordítja a latin klasszikust, az *Ad Thalliarum* (Carm. I. IX.) magyar szövegében Eged hegye, az Egerben töltött fiatalság emléke tűnik fel.

Csak akkor érthetjük meg Vitkovics Mihálynak Horvát Istvánhoz írt episztoláját, ha megértjük a kor „klasszicista” költőinél „népies”-nek és „klasszikus”-nak ezt a — megengedjük, provinciális — egybefonódását. Amire a kor költője klasszikus mintái közül a legelőkeltebbben, a legnagyobb rokonszenvvel reagál, az a *Laudatio vitae rusticae*: „Beatus ille qui procul negotiis...” Rousseau nyomán közhellyé vált: szembeállítani a csöndes, boldog falusi élet idilljét a túl fejlett civilizáció romlottságával, egészségtelen „henev gőz”-ével;⁹ ennek a tematikának az egykorú magyar irodalomban se szeri se száma. Lehet pusztá versgyakorlat Horatius nyomán, amely mindössze a klasszikus formát „gyakorolja”, így száll szembe a parlagi hagyomány „debrecenizmus”-aival. De magyarul (vagy bármelyik szomszédunk nyelvén) ebben az esetben sem tud tisztán klasszikus, klasszicista lenni; a nyelvünk számára idegen verselés eleve szokatlan benyomást kelt, a *romantikus* dikció számára készíti elő a talajt.¹⁰ Hát még ha a vidékre vágyó, Rousseau tételét egyéni problémáival átítató költő valóban ihletett horatiusi episztolát ír! Vitkovics említett költeményét — életkörülményei ismeretében — nem lehet „hazug”-nak nevezni;¹¹ elhihető, hogy jól érezte magát Tiszaróffon, hogy Horatius s a szérún szorgoskodó „pórság”, a Tisza csillogása egyaránt derűs hangulatot lopott a szívébe. A pesti fáradalmaiktól elcsigázott ügyvéd beszámolója ez nyári üdüléséről, költőietlennek egyáltalán nem mondható. Talán csak az a baj, hogy a hazai provinciát Horatius stílusában nem Vitkovics s ő sem ebben az episztolában dicséri először; közhely az, amit ír, még akkor is, ha egy-egy konkrét élménye így is megkapja a nagyváros zajából a vidék csendjébe ma is vissza-visszavágyó olvasót. Amit Kazinczy, éppen Vitkovicshoz, 1811-ben a parlagiasságról, a magyar provincializmus tragikus korlátoltságáról ír,¹² a fonákja ennek a vidéki „idill”-nek, realitás, kijózanítóbb, előbbre mutató. Vitkovics mégsem csal, mégsem játssza mindössze a divatos költő szerepét, amikor Horvát Istvánhoz írt hexamétereiben azt írja, hogy: „Így, így kívánnék én élni!”

Ennek az átmeneti kornak a Horatius-ideálja egyébként is szervesen bele tudott illeszkedni mindabba, amit e tanulmányban már eddig is érintettünk. Nemcsak azért, mert nyomai már ott vannak a hazai, kulináris latinságban, a felekezeti kollégiumok poétika óráin is; Hora-

⁸ L. Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő c. tanulmányomat, amelyet a szerkesztés alatt álló délszláv — magyar kapcsolattörténeti kötet számára írtam. Egyelőre kéziratban.

⁹ Horvát Istvánhoz. Vitkovics Mihály költeményei. Kiadja: Szvorényi József. Bp. 1879. I. 115 — 118.

¹⁰ Vö.: HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 93. — ua.: Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Berzsenyi Dániel. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 143.

¹¹ Vö.: MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 257.

¹² Vitkovicshoz c. episztolájában.

tius a vidéken pipázgató nemesúr vagy tiszteletes provinciális kultúrájához éppúgy hozzátartozik, mint a históriás ének, Gyöngyösi vagy Amadé. De „korszerűvé” válik az átmenetnek, a forrásnak ez éveiben azért is, mert hazáivá teszik. Az *Aa fontem Bandusiae* fordítása közben nemcsak Faludi Ferenc és Virág Benedek teszi át a költeményt a hazai táj idilli környezetébe, hanem például a szlovák Ján Hollý is. Nála annak a falunak a népe záródik el a forrás hús vizéhez, amely egy nemzedékkel később, a Štúr iskola költőinél (akárcsak a mi irodalmunkban Aranynál és Petőfinél) a nemzeti haladás legfőbb záloga lesz.¹³

Ne ítéljük el hát Vitkovicsot azért, hogy a vidéket dicséri a „koszorús Flaccust”, „kedveltjét” olvasva. Inkább az töltsön el csodálattal, amit erre a versre 1815-ben Berzsenyi válaszolt.

Előzményül csak annyit, amennyit a két költő viszonyáról, illetőleg Berzsenyi látogatásairól tudunk. Vitkovics két ízben számol be Kazinczynak arról, hogy a niklai remete az ország fővárosában járt: 1810-ben¹⁴ és 1813-ban;¹⁵ a szóban forgó vers nyilván e második út visszhangja. „Olly nagy ellenzetet, mint amilyen vagyon az ő külső viselete, tartása, bánásmódgya és poesisa közt, lehetetlen csak képzelni is”: — így foglalja össze Vitkovics Berzsenyi magas kultúrájának és vidékies viselkedésének a kontrasztját, s ezt Szemere is megerősíti.¹⁶ Az 1813-i látogatás alkalmával úgy kellett elcipelni az akkori pesti irodalmi élet vezetőihez, Virághoz, Kulcsárhoz, csak erőszakkal lehetett ott tartani Vitkovics vacsoráján, ahol többet hallgatott mint beszélt és: „Votsora végével sietett haza. Helmecki el akarta kísélni, de ő bezárván a hintó ajtaját, kérte, hogy ne fáradjon. Más napra kitsínáltuk, hová megyünk el. Más nap hajnalokor bútsútlan itt hagyott Bennünket. Ez az olly érdemes Barátunk, igen elszokott az emberektől, és minden gyönyörűsége, a mint szavából, viseletéből kitetszik, a Magánosság. Az ő szép munkái és külsője között Ég, föld a különbség.”

Emberkerülő, sőt embergyűlölő vadóc: a Berzsenyi pesti látogatásairól szóló beszámolókká summája. Annál nagyobb a meglepetésünk, hogy leveleiben e vadócságnak semmi nyoma nincs: „... s köszöntsé... a nyájas Vitkovicsot kedves Theodórájával együtt”, írja Helmeckinek néhány hónappal az emlékezetes pesti út után,¹⁷ majd a következő év januárjában: „Hidd, én Tirólatok mindenkor hálás szívvel emlékezem, s mindenkor örömet hallok Rólatok.”¹⁸ S hogy a fent leírt tények és az elemzésre kerülő költői levél közt levő ellentmondást még jobban kiélezzük, ismét csak az egyik Helmecki Mihályhoz írt leveléből idézzük: „Mondd meg Vitkovicsnak, hogy az ő flaccusi Epistoláját a Múzeumban igen nagy gyönyörűséggel olvastam.”¹⁹

Maga a *Vitkovics Mihályhoz* című episztola²⁰ — legalábbis az első benyomásra — első versszakával is ezt a látszatot kelti. Mintha a niklai magányában, elhagyatottságában élő költő teljes mértékben megértené a városi hajszába belefáradt ügyvédet, hogy — Horatius nyomán — a vidéki élet után vágyakozik. Nem is tagadhatjuk, az első tíz sor világosan utal rá: ennek serkentő, pozitív hatása van a falusi magányába belesavanyodott Berzsenyire; mintha — egy pillanatra — ő is szebbnek látná azt a környezetet, amelybe pedig annyira belefásult.

A második versszakban viszont — a lelkes, hízeglően baráti beszélgetés után — a költő az ellenkező végletbe csap át. Vagy nem ironikus célzást jelentenek-e a klasszicista szentimentalizmus természetrajongásának közhelyszerűségére a következő sorok:

„Igen, de minthogy minden verselők
Homér atyántól fogva ekkorig
Falut dicsértek...”

Frappánsan következik a versszak csattanója: ő Pest-Budát éneklí meg. Elhiszi ő, hogy Vitkovics valóban jól érezte magát Roffon, de korának nemcsak irodalompolitikai, hanem művészi problémáin is töprengve megérzi: más itt most a tennivaló.

S így lép elő a harmadik versszakban ő maga, a soha meg nem nyugvó, mindig belső háborgásaival küzdő költő, akinek — Vitkovicsal mégiscsak ellentétben — a falusi magány

¹³ Vö.: JÁN HOLLÝ: Na Ságelskú studenku (A szágeli forráshoz). OTAKAR JIRÁNI: Antika v selankách Jana Hollého. Šborník filologický, 1922. 272—326. — ua.: Antické vlyvy v lyrice J. Hollého. Bratislava (folyóirat) 1928. 76—126.

¹⁴ Kazinczy levelezése VII köt. 351. Vitkovics Kazinczynak Pesten, 1810. IV. 6.

¹⁵ I. m. X. köt. 444—445. Vitkovics Kazinczynak. Pesten, 1813. VI. 29.

¹⁶ I. m. VII. köt. 398—407. Szemere Pál Kazinczynak. 1810. IV. 27.

¹⁷ Berzsenyi Dániel összes művei. Bp., 1968. 434. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1813. VIII. 15.

¹⁸ I. m. 436. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1814. I. 25.

¹⁹ I. m. 442. Berzsenyi Dániel Helmecki Mihálynak. Mikla, 1814. XII. 15. — Döbrentei: Erdélyi Múzeumáról van szó.

²⁰ A MERÉNYI OSZKÁR sajtó alá rendezésében megjelent Összes műveiben található szöveg alapján dolgoztunk: 116—118. — Elemzésünket MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel, 256—257. és VARGHA BALÁZS: Berzsenyi Dániel. Bp., 1959. 193—195. fejezetéseivel vetettük össze.

jelenti a prózát, s akit a gellérthegy-i látványtól fog el a szédület; — a nagyváros, a hatalmas folyam méretei, a hídon s a házak közt hullámzó tömeg ragadztatják el. Több költőtársának (s többek között Vitkovicsnak) provinciális szemléletét támadva mindebben a „tanult kéz nagy remekjei”-t, a „dicső” ész alkotásait látja; — de — s ez Berzsenyi egész művészetére jellemző — intellektuális racionalizmusa nem merev s főleg nem rideg. Sőt: az emberi elme diadalát szinte a következő romantikus nemzedék pátozával üdvözlji; mindaz, amit az ő szemében igen nagy város forgatagából észrevesz, „— újabb meg újabb érzelmekre gyújt”-ja, az ész, amely mindezt megalkotta, „dicső”; — a romantika idillizmusára vall az a jelzője, amellyel a nagyvárosban az „élet édes bája”-ról beszél. Berzsenyi, a faluról Pestre vetődött költő a várost idealizálja úgy, ahogy Vitkovics Tiszaroff világát.

„Kívánhat-e még többfélét szemem?” A gellérthegy-i látványról úgy beszél tehát, mint olyan élményről, amely számára valami nagyot, valami beteljesülés-félét, sőt: feloldódást jelent.

A *negyedik* versszak ebbe a feloldódásba illeszti bele találkozását pesti barátaival, beleilleszkedését e baráti kör szokásaiba, tisztelgését Virágnál, részvételét Vitkovics vendéglátásán, látogatását Szemerénél. Meghökkenő az ellentmondás e sorok lelkesültsége, felszabadultsága — és a barátoknak Kazinczyhoz intézett beszámoló, tehát a valóság között. Emeljük ki ebből csak azt, hogy Berzsenyi milyen szófukar, sőt hallgatag volt pesti tisztelői társaságában, s hogy itt, az episztolában mily’ lelkesen, felszabadultan számol be arról, mint vitatták meg:

„Hol majd hazánknak ó s új dolgait,
Majd a világnak főbb történeteit. . .”

Ez a kiáltó ellentmondás csak folytatódik az *ötödik* versszakban, ahol a költő a színház, a hangverseny, a parkok szépségéért ragjong. Vitkovics és Szemere beszámolói szerint valójában sehová sem akart elmenni, mindössze Bihari zenéjére volt kíváncsi, amelyet viszont a pesti irodalmi élet emberei ekkor már nem soroltak a hozzájuk, céljaikhoz méltó „fentebb szépségek” között.

Hogyan oldódik fel mindez? Feloldódhat-e egyáltalán?

Erre a kérdésre a *hatodik* versszak felel: az élet öröme a *hasznos élet* társa, s nem a helynyelésé. De Berzsenyi számára a hasznos élet a „bölc nyugalmá”-val jár együtt, amely „háboríthatatlan”. Ezzel a sajátmagának adott, befelé irányuló elégtétellel oldja fel mindazt a *gátlást*, amelyet az eddigi életmódja s a pesti fény, — falusi magányában ismely érzés- és gondolatvilága s több, városban élő társának felületessége közt lappangó ellentét miatt érzett. Mint amikor a felserdült ifjú először kerül őt egyenrangú félnek kezelő felnőttek társaságába: ott, közöttük félszeg, de a találkozás után boldoggá teszi az a tény, hogy lehetősége nyílt az érdekes vitára; pedig *akkor* tele volt szorongással.

S az egyszeri élmény megnyugvással tölti el további élete, sorsa szempontjából is. Ennek az *utolsó hat* versszak a bizonyítéka, amelyekben — megengedve, hogy: „. . . a bölc boldog mindenütt . . .”, saját magányának, primitív környezetének és Vitkovics életmódjának az éles szembeállításával zengi az urbánus életforma fölényét a provinciálissal szemben. Így lesz epistolája a reformkor nagy törekvéseinek előkészítőjévé ugyanakkor, amikor a költő legbensőbb problémáira is megoldást keres.

Emeljük ki ebből a problematikából a legkínzóbbat: a magányt. Nem elvont „*Magánosság*” ez, amely a XVIII. század végének Közép-Európa-szerzte oly kedvelt témája volt. Berzsenyi a kor legnagyobb szellemei közül abba a környezetbe zuhan vissza, ahol:

„Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
S lesújt pipádért, hogyha nem vigyázzs.
Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
S utálja mindazt, aki boldogabb.
S mi szép multság: látni izzadását?
Mi szép nekem még: rajta szántanom,
S aszott kezéből lesni sütemet?”

Kétségtelen, hogy a nemesúr szemével méri föl környezetének embertelenségét, a művelt ember magányát a műveletlenek között. De már meglátja e helyzet fonákságát szociális szempontból is, már felvillan benne a *változtatás szükségességének* megérzése. Drámai, sőt tragikus módon döbbsen rá olvasóját földesúr és jobbágy viszonyának tarthatatlanságára a XIX. század elején.

Aminthogy az egész episztolán bizonyos drámaiság vonul végig. Mint Berzsenyi több hasonló műve, ez sem más, mint egyetlen hosszú monológ; bátran lehetne szerves része egy olyan drámai költeménynek, mely a város s a provincia tragikus ellentétéről szól a kor Magyar-

országán. Véletlen-e, hogy Berzsenyi — az általa művelt összes többi műfajtól eltérően — nem magyaros s nem kimondottan óklasszikai versformában, hanem váltakozó ötös s hatodfeles rímtelen jambusokban, ún. „blankvers”-ekben írja őket?²¹ Mintha ezzel is annak akarná tanújelét adni, hogy itt most végképp megszünteti a népies forma s az igényes mondanivaló vagy éppen a horatiusi vers s a modern látásmód közt minden egyéb költeményében meglevő feszültséget; a „blankvers” nem horatiusi jambus, hanem a modern nyugati irodalmakból jött hozzánk. Itt szerintünk az a szerepe, hogy vele a költő kiemelje: modern problémáról szól modern formában. S ez annál fejtűnőbb, mert hiszen Vitkovics hexaméterekben írta azt az episztolát, amelyre ő reagált. Feszültségei feloldásával, vagy legalábbis e feloldásra törekedve a jövőbe mutat. S valóban: az, ahogy a költő a Gellérthegy alatt elterülő nyüzsgő nagyvárost megfesti, ekkor még inkább csak víziója annak, amit a későbbi nemzedékeknek sikerült megérniök.

Jambikus sorai csaknem kifogástalanok; itt-ott cseréli fel a jambust egy-egy spondeusz-szal vagy pirriciusszal; de sohasem úgy, hogy az az emelkedő ejtést megzavarja. Az első versszak képlete alapján érdekes megállapítanunk: rendszerint a harmadik ütemben van hosszú szótag a rövid helyén, de úgy, hogy deklamáció közben rövid ejtésének semmi akadálya sincs.²²

Vajon az ötös és a hatodfeles jambusok szabályosan váltják-e egymást? Ha mechanikus „verstani” szempontból nézzük, — nem. Így például az első, tízoros versszakban az ötödik s a nyolcadik; a második négy sorosban a negyedik; a harmadik tízennégy sorosban az első két, a tizennegyedik s a tizenkettedik; a negyedik húsz sorosban az első két, a negyedik, a hetedik, a tizenkettedik, a tizenhatodik, a tizennyolcadik s a tizenkilencedik verssor tizenegy szótagú és í. t. Ezzel a mechanikus számolással nehéz az ötös s a hatodfeles jambusok váltakozásában bármilyen szabályosságot is felfedezni. Ha viszont egymás alá írjuk a költemény valamennyi tizenegy szótagú verssorát, érdekes eredményre jutunk:

1. vssz.: S annak szelíden bájoló nyugalmát,
Kertem virági szebben illatoznak,
2. vssz. Hogy én Budáról s Pestről énekeljek
3. vssz. Midőn Budának roppant bércfokáról
Szédülve Pestnek tornyait tekintem
Az élet édes bájait mutatják,
S mindazt előttem testesülve látom,
4. vssz. Hát amidőn majd véled s Helmezcinkkel
Virághoz együtt ballagunk karöltve,
Onnét tehozzád s nyájas asztalodhoz
Onnét Palinkhoz, Pécel dalosához
Száguldjunk által és mustrára intjük
És a világok systemáit oldjuk
Platónkkal újabb s szebb respublikákat
Alkotva, Solont s a dicső Lykurgust
5. vssz. Szemünk legelhet Thespis bájvilágán
Szívünk örömré olvadozva repdez
6. vssz. Mi kell tehát több? Élni és örülni
S használni célunk, nem pedig heverni,
S a bölcs nyugalma háboríthatatlan

²¹ Érdekes, hogy mind Horváth János, mind Merényi Oszkár csak *kétféle* verselésről beszél Berzsenyivel kapcsolatban: a hagyományos „magyaros”-ról és az óklasszikairól. (A 10. és 20. sz. alatt említett művekben). Egyedül Vargha Balázs emeli ki egy helyen, külön a költő jambusait (l. a 20. sz. alatt i. m., 186.)

²² Az első versszak képlete:

u - /u - /²-/u - /uü//
u - /u - /u - /u - /u - //
u - /u - /²-/u - //
u - /u - /²-/u - /u - //
u - /u - /²-/u - /u - // - > //
u - /u - /²-/u - /u - //
-²/u - /²-/u - /uü//
u - /u - /u - /u - /u - /u > //
u - /u - /u - /u - /uü//
u - /u - /u - /u - /u - //

7. vssz. Nyugodni, enni, inni és alunni
Léhet mezőn is; oh, de mint örüljek
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
Szívemnek ember és rokon kebel kell,
8. vssz. Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
S mi szép mulatság: látni izzadását?
Werbőczi hajló nyelvén, és merészen
A szent igazság mellett harcra kelni?
9. vssz. De boldogabb ott mégis, hol körülte
Mint hol magába zárva él magának,
10. vssz. Rendeltetésünk nem magányos élet
S nem a világi jókat megtagadni
De józan ésszel vélek élni tudni
11. vssz. Maradj s perelj te Pesten, s élj vidáman
12. vssz. Ha van mit ennünk, innunk és szereznünk
Kívánhatunk-e s lehetünk-e több jót
S adhatnak-é mást a királyi kincsek?
Így ír, így érez, így él most barátod

Hatodfeles jambus a költeménynek minden egyes sora, amely a költő mondanivalójának lényegét emeli ki: — így, összeolvasva csaknem teljesen, mindenesetre félreérthetetlenül adja vissza azt, amit Berzsényi az egész verssel mondani akar. Ennek igazolására vizsgáljuk meg pl. a harmadik versszakot: hatodfeles jambusai a költő szédületét s a nagyvárosi élet vonzását hangsúlyozzák — a tízszótagú versek e szédületnek s vonzásnak mintegy csak illusztrálására szolgálhatnak. De még feltűnőbb ez ott, ahol a költő életfilozófiáját fejt ki, s ahol a sorok többsége hatodfeles jambus (az alapigazságok: pl. a hatodik, a tizedik, a tizenkettedik versszakban). Az ötös jambusok ezekben mintegy csak igazolják vagy éppen kiegészítik a mondanivalót. Ezt azzal erősítjük meg, hogy elismételjük a hatodik versszakot:

Mi kell tehát több? Élni és örülni
S használni célunk, nem pedig heverni,
S a bölcs nyugalma háboríthatatlan
A pesti bálban s csörtetés között,
Mint a magányos rejtek árnyain.

A költemény egészében a hatodfeles jambusok száma jóval kisebb mint az ötösöké: — ez a versszak kivétel. Itt a három első vers tizenegy szótagú, s csak a két utolsó tízes. Nyilvánvalóan azért, mert erre a szakaszra esik az egész költemény mondanivalójának súlypontja: itt kísérli meg feloldani a már bemutatott feszültségeket. Lényeges elvi megállapításai után már „csak” ötös jambusokban következik a városi s a falusi életforma vagylagossága.

A költemény verselésének e rövid vizsgálatával csak megerősíteni akartuk azt, amit a következőkben összegezhetünk: a *Vitkovics Mihályhoz* a feudális Magyarországból a kapitalista Magyarországra, a felvilágosult klasszicizmusból a romantikába való átmenet idején új témát vet fel: *urbanitás* és *provincializmus* ellentétének és ellentmondásának problémáját. Ezért előképe számos fontos magyar lírai műnek Vörösmarty IV. és X. ódájától kezdve²³ *A merengőhöz*-ön, Czuczor: *A falusi kislány Pesten-en*, Madách számos jelenetén, során, Juhász Gyulán (*Térzene, A végeken, északon, Falusi állomás* stb.) keresztül — *A Hortobágy poétájáig*. Meghökkenő, mennyi Ady e verse s Berzsényinek paraszti környezetéről írt sorai között a rokonság: a provincián élni kényszerülő nagy szellem tragikus szituációja szinte azonos a két költeményben, csak — természetesen — más és más társadalmi viszonyok között.

²³ Vö.: HORVÁTH KÁROLY: A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében). Bp. 1968. 109 — 110.

Sejtette-e Berzsenyi, hogy amikor elfogta a szédület a Gellérthegy fokán, jövendő olvasói hosszú nemzedékei számára voltaképpen nem is a jelent, hanem a jövőt éneklie meg? Sejtette-e, hogy amikor perbeszállt Vitkovicssal, s a provincia idilljének ellentmondva az urbanitásba látta meg a magyar jövő útját, olyan problémát vetett fel, a magyar kultúra s a magyar művészetek olyan kettősségére hívta fel a figyelmet, amely — ne áltassuk magunkat — még ma, szocializmust építő világunkban is megvan s felszámolásán a mi nemzedékünknek kell fáradoznia?

Köztudomású, e tanulmányban is céloztam rá, hogy az a Vitkovics Mihály, akivel Berzsenyi e versében vitába szállt, szerb származású volt, irodalmi ténykedését is megosztotta a magyar és a szerb nyelv művelése között. Vajon amikor a niklai magányából kiszabadult Berzsenyi Dániel fellépett a Gellérthegy legmagasabb pontjára, s meglátta maga előtt a számára akkor is csodát jelentő kettős fővárost, gondolt-e arra, egyáltalán: tudott-e arról, hogy akkor még több nyelv, több kultúra igyekezett belőle centrumot építeni a maga számára? Ezt a kissé talán meghökkentő kérdést tesszük fel, mielőtt a jelzett téma feldolgozásába fogunk; azzal igyekszünk rá felelni, hogy bemutatjuk: hogyan élt itt több nép, több nyelv kultúrája egymás mellett, s hogy ez a tény milyen rokonná tette őket. Provincializmus és urbanitás, hazai hagyomány és európaiság: — e problémák nemcsak a magyar írókat készítették vitára, töprengésre a XVIII. század közepétől kezdve az egész romantikus korszakon keresztül. A magyar, a német, a szlovák, a szerb, a horvát, a román, a görög stb. irodalomtörténetírás számára egyaránt tanulsággal szolgálhat majd mindaz, amit — Vitkovics és Berzsenyi e levélváltására állandóan figyelve — a következő fejezetekben akarunk elmondani.

Végeztül még csak annyit: a XIX. század negyvenes éveitől kezdve, de főleg a forradalom bukása és 1867 után a főváros egyre kevésbé poliglott, egyre magyarabbá lesz. A történelmi Magyarország volt nemzetiségei visszahúzódnak oda, arra a területre, ahol nagy többségük élt. A századvégén s főleg századunk elején Janko Jesenský, a kor egyik legjelentősebb szlovák költője már *ellenszenvvel* dalol Budapestről:

E vad zsvajból el, haza vágyom,
hol víg madárdal csattog az ágon,
hol gyöngy csengéssel kis patak csobog
s égne az arcon meleg mosolyok.

Ei innen! Itt a lég is szín-mocsok!

(Sziklay Ferenc fordítása)²⁴

Vitkovics Mihály ártatlan, preromantikus vidékre vágyását erre a korszakra a kiélezett nemzetiségi kérdés mérgezte meg; a szlovák polgári realizmus írója Budapestben már csak elnyomói fellegetarát tudta meglátni. A két háború közti időszak szocialista szlovák költője, Ján Rob Poničan *Budapešť* című versében ugyan egy kissé keserű szájjal gondol arra, hogy fővárosunk palotáit a szlovák dolgozók izzadságával is építették, — de aztán kimegy a külvárosokba, s ott megtalálja az 1919 dicső emlékét idéző proletariátust, amellyel kezét tud fogni.²⁵

Mintha párhuzamos jelenség volna város és falu ellentétének a magyar irodalom jelenében tapasztalható feloldódásával: — a mai szlovák költők (egy Štítnický, egy Lajóciak) — akár csak többi szomszédunk költői — a felszabadulás után vesztik el a keserű szájját s érzik meg a múlt egymást összekötő jellegét, közösségét, ha Budapestről írnak. Ez a város elvesztette ugyan többnyelvű jellegét, — de a szimbiózis nyomai változatlanul megmaradtak benne.²⁶

Sziklay László

²⁴ Teljes magyarra fordított szövegét közli SZIKLAY LÁSZLÓ: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. 638–639.

²⁵ I. m. 701.

²⁶ E közlemény két utolsó bekezdését a készülő monográfiának nem a bevezetésébe szánom; a zárószó summáját igyekszem bennük megírni.

Kitől vásárolt földbirtokot Arany János?

Cikkem az Arany-filológia egy esetleges téves személyazonosítása lehetőségének elhárítását célozza.

Debreczeni István nem régiben három Arany-levelet közölt.¹ Bennük a költő földszeretéből és függetlenségvágyából sarjadó birtokszerzésének gazdasági vonatkozásai, földvélteli szerződéskötésének körülményei s ezzel kapcsolatban aggályai, pénzügyi problémái tárulnak fel. Arany régi vágya teljesült, amikor 1864-ben birtokossá lehetett. Debreczeni így sűríti egy mondatba a költő életsorának fordulóját: „Végre sikerült Szalontához közel egy 200 holdnyi földbirtokot vásárolnia egy Fleischl Dávid nevű gazdag kereskedőtől az eladott szalontai háza árából, időközben szerzett írói díjaiból, kis földjei jövedelméből nagy takarékossgal összekuporgatott tőkájével.”²

Debreczeni István nem sokkal később megjelentetett gazdag tartalmú könyvében részletesebben is tájékoztat a földvásárlás mozzanatairól, s több ponton érinti az eladó földtulajdonos személyével összefüggő részleteket.³ A birtokvásárlás kezdeti eseményét meghatározóbb adatokkal egészíti ki: „Szalontától nem nagyon messze – Ant és Tamásda község határában – eladó lett Fleischl Dávidtól egy gazdag budapesti kereskedő földbirtoka, miről sógora azonnal értesítette.”⁴ Arany tele van aggodalmakkal. Szeretne mindent tisztán látni a birtok tárgyi és pénzügyi viszonylataiban. Majd amikor értesülései biztató feltételeket teremtettek, sor kerül a birtokvásárlás ügyleti lebonyolítására. „A kérdésekre megnyugtató feleleteket kaphattak, mert a szerződést 1864. szeptember 14-én megkötötték. Arany János és felesége Ercsey Julianna megvette a Fleischl Dávid és felesége Horgos Zsuzsanna tulajdonát képezett 197 katasztrális hold 919 négyszögöl földet 18000 forintért.”⁵ Megállapodásuk szerint a vételár második részletét a költőnek november 1-én kellett lefizetnie. Fleischl azonban leánya közeli esküvőjére hivatozva, néhány nappal korábban kéri az esedékes összeget. Arany október 30-án átadja a 4400 forintot. És Ercsey Sándornak írt levelében mintegy mentegeti Fleischl magatartását: „A Fleischl úr leánya pedig csakugyan férjhez megy, november 1-én lesz az esküvője (s ez elég ok, hogy a fizetés napját előre rugtassa), melyre minket is meghívott. De mivel mi nehezen mehetünk el, a meghívójeget idezárva, szintén küldöm, talán neked kedved cosszan feljöni és egyet táncolni.”⁶ A meghívás arra mutat, hogy a rideg adásvételi ügyben a költő nemcsak közvetve, a földbirtok bérlője és a tulajdonos ügyvédje útján érintkezett szerződő partnerével, hanem személyesen is ismerte. Egyik levelében idézi is Fleischl szemléletes kijelentését annak a gondolatnak érzékeltetésére, hogy idegen adósság nem maradhat a tiszta birtokon: „Lásza az úr, ez a kabát enyém, újonnan vettem, de ha én új kabátot veszek (végigsimította a posztóját), nem szabad azon foltnak lenni.”⁷ E közvetlen ismeretség okán is érdemes hitelt érdemlően tudnunk, ki adta el birtokát Arany Jánosnak.

Debreczeni István közlései nyomán önként kínálkozik és egyben tetszetősnek is mutatkoznék a feltevés, hogy a „gazdag budapesti kereskedő”-ként említett birtokeladó személyét azzal a Fleischl Dáviddal azonosítsuk, akinek létezéséről némi irodalmi nyomok is megemlékeznek. Fleischl Dávid már 1848-ban háztulajdonos Pesten.⁸ Egy osztrák bank leszámítoló fiókintézetének igazgatója. Dohány utca 1. sz. házában nagykereskedése és váltótüzlete van.⁹ Szelestey László folyóirata jótékonyágáról ad hírt.¹⁰ A pesti zsidó hitközség elnöke.¹¹ Elnöksége idején, 1859-ben avatják fel a Dohány utcai zsinagógát. Vereby Soma ügyvéd, a forradalmi és szabadságharc százados-hadbíró, aki szenvedélyesen gyártotta az örmriadókat és üdvözöket az aranygyapjas vitézek és aranymisés papok tiszteletére, költeményt ír a pesti zsidó templom felavatási ünnepére is.¹² Alkalmi versét szinte barokkos áramlású bevezető sorokkal Fleischl Dávid „Pesten jelentékeny szellemű és anyagi befolyású, erkölcsi hatáskörrel bíró, polgári, emberbaráti, vallásos érzelmekkel tündöklő egyéniségének, . . .” ajánlja.¹³

Arany János azonban nem Fleischl Dáviddal kötött földvásárlási szerződést, hanem testvéröccsével Fleischl Dániellel. Bizonyító eljárásunk első lépésül meg kell állapítanunk,

¹ ItK 1967. 645–651.

² I. m. 647.

³ DEBRECZENI ISTVÁN: Arany János hétköznapijai. Bp. 1968. 57–74.

⁴ DEBRECZENI ISTVÁN: I. m. 59.

⁵ I. m. 65.

⁶ I. m. 69.

⁷ Uo.

⁸ Pest szab. kir. város házjegyzéke. 1848. 68.

⁹ Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859. Pest 1859. Handels- und Gewerbe-Adressenbuch von Pest, Ofen und Alt-Ofen 40.

¹⁰ Szépirodalmi Közlöny 1858. 841.

¹¹ GROSZMANN ZSIGMOND: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. Hevesi Simon – Emlékkönyv. Bp. 1934. 157.

¹² SZINYEI: Magyar írók XIV. 1085.

¹³ Dalemény a pesti úr. új imaház ünnepélyes fölszentelésére. Pest, szept. 6. 1859. Esztergom 1859.

hogy a költő csak vezetéknevén említi birtokos elődjét, a teljes név csak Debreczeni István szövegében fordul elő. A névtévesztés hibás olvasat eredménye. A Dániel aláírás betűképének el végződése vagy a két betű összetapadása következtében a latin, vagy az *l* felfelé elnyúlt vonalvezetése miatt a német *d*-t tűkrözte, s ez esetben a mindkét névből azonos Da. i. hangsor közbülső jegye szinte önmagától kínálta a *v* betű olvasatát. E feltevésünket egy másik névelírás is támogatja. A szerződésben mindkét fél házastársának neve is szerepel. Csakhogy a családfa-táblázat szerint Fleischl Adolf feleségének neve Katharine Adler volt, és Dániel nejét hívták Susanna Porges-nek.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy az elvetteten olvasott *Porges* név módosult magyar *Horgossá*. Az a ténykörülmeny pedig, hogy Arany Jánost Fleischl Dániel hívta meg leánya esküvőjére, bizonyossá teszi az előbb még csak feltételezett névcserét. 1864. november 1-én ugyanis Fleischl Dániel leánya, Marie Fleisch mint elvált asszony kötött házasságot 27 éves korában Jaques Berdach bécsi kereskedővel.¹⁵

Ki volt tehát végül is a „gazdag budapesti kereskedő”? A „Daniel Fleischl & Comp.” cég senior főnöke. Gyapjú-, ágytoll-, lószőr- és takarmánykereskedésük, valamint szállítási és bizományi vállalatuk az Ország út 9. sz. alatt működött. Fleischl fia, József, mint az üzlet egyik beltagja cégjegyzői hatáskörrel is rendelkezett.¹⁷ Ezért kívánhatta egy alkalommal Arany János, hogy a távollevő Fleisch helyett fia írjon alá egy részlet-megállapodást.¹⁸ Fleischl Dániel 1878. október 31-én halt meg 84. életévében.¹⁹

Zsoldos Jenő

Gró Lajos, a szocialista kritika egyik előfutára

(1901–1943)

„Az ember nem lehet a szocializmusban absztrakció, hiszen egész lényünkkel ezért tiltakozunk a mai rend ellen”...

„Nem törtető, halk szavú, gondolkodó és meggondolkozott ember volt. Sok minden érdekelté és sokat dolgozott, áldatlanul rossz viszonyok között. Naponta találkoztunk és közös programokat dolgoztunk ki. Jártunk kirándulni a hegyekbe, a vízpartokra . . . gyűlésekre, műsoros estekre . . . jártunk horgászni, így töltöttük el szabad időnk legszebb óráit a hullámzó víz felett, a ragyogó ég alatt, aztán megint dolgoztunk, dolgoztunk” — emlékezik rá, talán leghűbb munkatársára Kassák¹: a két világháború közötti marxista kritikánk egyik jelentős s méltatlanul elfeledett egyéniségére.²

1.

Munkácsaládból jött. Budapesten 1901. február 20-án született; a hat testvér közül ő a legidősebb. Szellemi érése idején rokon hatások érték: tanítványa volt Fogarasi Bélának és Somogyi Bélának, Varjas Sándornak, Varga Gyulának, tagja a Galilei-körnek, résztvevője a magyar forradalmaknak. A felsőkereskedelmi iskola elvégzése után az Est lapoknál dolgozott adminisztrátorként. Ezt az állását 1919 után elveszti. 1922–26-ban az Angol–Magyar Bank tisztviselője, ezután magánhivatalnok. Első írásai 1922-ben jelentek meg a *Népszavában*, a *Magyar Írásban* majd a *Nőmunkás* és a *Typographia* c. szakszervezeti lapokban, illetve a *Fáklyában*, a *Szocializmusban*. Többnyire novellák. Am írójuk hamarosan belátta, hogy nem ez a terület az, ahol legtöbbet adhat.

Érdeklődése a film felé fordult. A művész és szocialista nyugtalan felelősségérzete — melynek tudatossá válásában nem kis szerepe lehetett Balázs Béla és Hevesy Iván filmesztétikai munkásságának — fűti Grót: felismeri, hogy a film „nagyon komoly művészet”

¹⁴ Szíves felvilágosításaikért ezúton is köszönetet mondok Fleischl Dániel dédunokáinak, Purjesz Jolán tanárnőnek és Fleischl Gyula főmérnöknek.

¹⁵ Trauungs Protokoll B” (1851–1866) 163. l. 184. sorszám. A budapesti izr. hitközség anyakönyvi hivatalában.

¹⁶ A Terézvárosban, Ország út 45. sz. a. lakott (Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alf-Ofen für das Jahr 1867. Herausgegeben von Gebrüder Pollak, Pest 1866. 182.

¹⁷ Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859. l. h. 40.

¹⁸ DEBRECZENI ISTVÁN: Arany János hétköznapjai 71.

¹⁹ Kerepesi zsidó temető: Sírköfelirat (Jobb oldal) 9. sor. 2. sír).

¹ KASSÁK LAJOS: Előszó Gró Lajos A felemelkedés útján c. művéhez. Kéziratban.

² Gró Lajos életművének elemzésére eddig egyetlen próbálkozás történt: KISS AURÉL: Gró Lajos. Szakdolgozat. Szeged 1966. Kéziratban.; KISS AURÉL: Vázlatok egy elfelejtett marxista kritikus arcképéhez. Tiszatáj 1965. l. 60–63.; l. még: NEMESKÜRTY ISTVÁN: A mozgóképtől a filmművészetig. Bp. 1961. 241–243., 277–279.; NEMESKÜRTY ISTVÁN: A meseautó utasai. Bp. 1965. 91–98.

(sőt erősen túlozva „a ma és méginkább a holnap egyetlen lehetséges művészetének” tartja), s adottságainál — „képszerűségénél”, „internacionalizmusánál”, „tömegművészet jellegénél” — fogva tudatformáló hatása révén az osztályharc s a népművelés egyik legfontosabb fegyvere lehet ám a közvélemény fejletlen ízlése és a profitra kacsintó kalmárszellem miatt, független filmkritika híján pusztá árucikké válhat a kapitalizmus kezében. Ezért a filmkészítésre szeretne „nyomást gyakorolni” a közvélemény megváltoztatása révén, filmkritikusként.

A „megfizetett kommunikékkal” szemben „független és becületes kritikát” akar adni: 1925-ben filmkritikai rovatot indít a Népszavában, melyet a filmforgalmazó cégek zsarolására a szerkesztőség csakhamar beszüntet. Szinte egyidőben, 1926-tól a *Korunknak* és a *Nyugatnak*, 1928-tól a *Munkának* lesz munkatársa s továbbra is a *Szocializmusé*. 1927-ben megjelenik *A film útja* c. könyve saját kiadásában. „A filmkritikának — vallja ebben³ — ma még nem pusztán a kritika a célja . . . ma még tanítói hivatása van . . .” Írásai — akár Hevesy Ivánéi — egy egész részei: alapvető tételek, fontos tanulságok sűrűn vissza-visszatérnek; egy-egy film ürügyén mindig a filmművészet fontos kérdéseiről esik szó bátor következetességgel, szenvedélyes nevelőszándékkal. Gró gondolkodásának két sarkpontja a film két általános érvényű tulajdonsága: az autonómia és a törvényszerűségeket kifejező valóságábrázolás. Gyakorlatban való elfogadtatásuktól függően a továbbfejlődés, sőt az önálló lét is. „A filmművészet szakítást jelent minden eddigi formával”, meg kell szabadulnia a rokon színpadművészet nyomasztó hatásától, kifejeznie saját eszközeivel, öntörvényei szerint: „képszerűen”, „filmszerűen”. A „filmszerűsége” Gró nem pusztán formát értett, hanem tartalmat is. A film, akár a színpad, jellegénél fogva „kollektív” művészet, így csak tömegérzést fejezhet ki, vágyat a „felszabadulás”, a „konstruktív egység” iránt.

Ez a filmeszmény a burleszk és az orosz film hatására született, s bennük lelt megvalósulásra; tartalmazza Hevesy eredményeit is. A film marxista módon való elemzésének megkísérlése — írja Nemeskürty István⁴ — egyedülálló a korban idehaza, Gró 48 lapnyi könyvecskéje „a magyar némafilm korszak fontos dokumentuma”. Hibái — a beszélő filmet pl. zsákutcának, a színpadhoz való visszatérésnek tartja — nem pusztán az övéi, hanem részben Chaplinéi, vagy éppen Eizensteintől, Pudovkintól valók, a filmművészet akkori állapotának következményei.

Az orosz film maradandó nagy élmény, berlini utazáshoz fűződik a 20-as évek vége felé. A *Munkában* csaknem két tucatnyi cikke jelent meg Eizenstein, Pudovkin, Vertov, Dovcsenko, Tarkszib alkotásairól s még számos másutt. Ismét összefoglalás, könyv születik: 1931-ben *Az orosz film* címmel a Munka kiadásában, Kassák fotomontázsával a címlapon. Korábban nem egy film kapcsán a helyes esztétikai szemlélet és a kapitalista érdekektől független gyártásmechanizmus hiányáról szólhatott, most az orosz filmről, mint ezek megvalósulása révén valóra vált diadalmas beteljesülésről. „Az orosz film — írja — a jelenségeknek olyan kompozíciója, amely eredendően képekben elgondolt, és az azokban spontán kirobbanó történéseken keresztül mutatja be a társadalommal vagy az osztállyal küzdő egyént, tömeget”.⁵ Pozitív példákkal, új oldalról lehetett bizonyítani a filmművészet társadalmi kapcsolatait. Az esztétikában nem sok újat produkált (de mindig a lehető legjobb forrásokból merített), annál többet elemzés közben. Biztos érzékkel, szinte máig érvényesen tudott summázni korántsem lezárt életműveket, szólni a pillanatnyi állapotról, esetleg bajokról, a jövődő feladatokról. Például arról, hogy „a helyzet változott . . . szükséges lenne az építő munkának, a proletariátus új mentalitásának ábrázolása”⁶, s hogy a formai vívmányokon kívül kollektív szelleme és humanizmusa révén termékenyítheti meg az orosz film az európai és az amerikai. Gró könyve nem pusztán „szakmú”, hanem tájékoztatás és világos értelmű vallomás is a Szovjetunióról. Világviszonylatban is jelentős írás a filmről és bátor politikai-mozgalmi tett egyszerre. Mindez — az alcím tanúsága szerint — „rövid kivonata” volt, vagy talán lett volna *A tömeg és a film* c. nagy filmesztétikai munkájának, melyből a fentiekén kívül csupán egyetlen töredék maradt fenn.⁷

Ha meglették volna a lehetőségek, Gró gyakorlati munkát is végzett volna, s talán eredményeset, a szándék élt benne. 1926-ban hatfelvonásos antimilitarista „filmregényt” ír *Elvált utak* címmel, legalább a tervét elkészítve egy olyan filmnek, melyre az orosz filmművészet megismerése előtt hasztalanul vágyakozott.⁸

³ GRÓ LAJOS: *Filmesztétikai tanulmányok*. Bp. 1967. 92.

⁴ NEMESKÜRTY ISTVÁN: *A mozgóképtől a filmművészetig*. 277.

⁵ GRÓ LAJOS: i. m. 139.

⁶ I. m. 219.

⁷ GRÓ LAJOS: *A film dialektikája*. Munka (=M), 1930. 15. 442–443.

⁸ GRÓ LAJOS: *Filmesztétikai tanulmányok*. 291–295.

1928 óta a *Munka kör* dolgozótársa, szellemi, gyakorlati vezetői közül való. Tagja a *Munka* szerkesztő bizottságának s szerkesztője az 1931-ben indult, de a rendőrségi üldözések miatt csak egy számot megért *Munka Kultúrstúdiójának*⁹, ugyanakkor Kassák oldalán részt vesz a *Munka-kör* és a 100% közötti áldatlan ellenségeskedésben.

„A szocializmus nem más, mint az alkotók és dolgozók küzdelme egymásért s az igaz életért.” Az alkotó — folytatódik Gró közvetett önvallomása¹⁰, mely lehetne József Attiláé is — „rendet, szintézist hoz létre a zürzavarban”, megtalálja az összefüggéseket. A burzsoázia uralmát biztosító, a kizsákmányolással kapcsolatos pszichológiai és kulturális tényezők leküzdésén fáradozik, visszaadja a világnak az „elvesztett valóságot”.

Szinte mindenről ír, amiről a mozgalom érdekében akkortájt halaszthatatlanul kellett. Már a dimitrovi elemzés, sőt a tragikus németországi fordulat előtt nagy, leleplező szenvedéllyel, a szabadon gondolkodó elme éleslátásával szól a fasizmusról: a válság miatt uralmát féltő nagytőke és a jobbfelől radikalizálódott kispolgárság alapvető szerepéről, az antiszemitizmus nagyon is osztályérdekeket szolgáló demagóg jellegéről.¹¹ Egyik szervezője lesz és teoretikusa a *Munka-kör* kitűnő fotóművész csoportjának, de szívügye a munkáspart is.¹²

Mindenekelőtt film- és irodalomkritikus, filozófus. Minden írása céltudatos tett egy gondolatrendszer szellemében, melynek nagy meghatározó ereje és benső lényege a kassáki példa szenvedélyes átírására mutat. *Élet és társadalom* címmel könyvbe kezd — nem tudni, elkészült-e —, melyben a publikálás révén fennmaradt „előszó”¹³ és „jegyzetek”¹⁴ tanúsága szerint a *Munka* programjának korszerűségét, fontosságát igazolja a marxista filozófia és a tömegléktan segítségével: a tudatformálás égető szükségességét. Kitérően meglátja a mozgalmon belüli konfliktusok lényegét, s akaratlanul rátalál József Attila és a párt kapcsolatának problematikájára. Súlyos hibának, az eszmétől idegen tendenciának tartja az egyéniségnek a kollektivitás jelszavával való háttérbe szorítását, a „személytelenítést”. Az egyén és közösség harmónikus egységét szeretné, tulajdonképp a kassáki kollektív individuum megvalósulását. Szerinte az „antihumanista tárgyasodással és az egyéniségellenes tendenciákkal” való szembe fordulás, az egyéniség, az ember védelme szükséges most leginkább.¹⁵ Ez a nagyon is világos eszmeiségű emberközpontúság, mai kifejezéssel szocialista humanizmus, melyet az adott helyzetben az antifasizista szellemi magatartás igénye is inspirált, érdeklődésének és itéleteinek legmeghatározóbb szempontja.

„A szocializmusnak foglalkoznia kell a pszichológiai kérdésekkel”; a „személyi problémák” megoldását várja ettől, de legalább ilyen fontosnak tekinti — az egyén-közösség viszony dialektikus értelmezésének bizonyítékaként — a tömegléktan alkalmazását is, a marxi szociológia „humanizálását”, továbbfejlesztését.¹⁶ Magától értetődő, hogy nagy szellemi élmenye és problémája a freudizmus. Látja túlzásait, egyoldalúságait, de rokonszenves számára Freud emberszeretete, az emberhez való visszatérés szenvedélyes gesztusa. Jelentőségét a mozgalom, illetve a kassáki program szempontjából méri fel, igen tárgyilagosan és találóan. A pszichoanalízis — írja *A freudizmus szociális jelentősége* c. tanulmányában,¹⁷ szinte összefoglalva József Attila kísérletének végső értelmét — „a harmonikus emberi élet kialakulását akadályozó ellentétek egy részének”, valamint a lelki megnyilvánulások tudatosítás útján történő társadalmi befolyásolhatóságának felfedésével „jelentős munkát végzett a pedagógia, ezen keresztül az emberalkítás érdekében”.

Irodalomkritikai tevékenysége 1924-ben kezdődik a *Népszavában* megjelent néhány írással, majd a *Korunk* és méginkább a *Munka* kötetlekeiben bontakozik ki 1929-től, különösen 1931 után. „A szocialista író nem kiszolgálója, hanem építő ereje a szocializmusnak” — írja egyik bírálatában,¹⁸ jelmondattá sűrítve esztétikai nézeteinek lényegét. A kultúrának és a politikai mozgalomnak „egymás mellett, egy időben, egysíkon” kell haladnia, az előbbi „erőforrása”, „kiegészítője” az utóbbinak. Feladata — a napi és pártpolitikánál messzebbre tekintve — az egyén formálása, az új (szocialista) embertípus kialakítása, megteremtve ezáltal a politikai mozgalom nagyona is lényeges subjektív feltételeit, segítve halaszthatatlanul belső megerősödését.

⁹ L. MARKOVITS GYÖRGYI: Üldözött költészet. Bp. 1964. 116–117.

¹⁰ GRÓ LAJOS: Alkotók, dolgozók, pénzkeresők. M 1938. 58. 1968.

¹¹ GRÓ LAJOS: Ipari forradalom és társadalmi munkamegosztás. M, 1934. 34. 988–993.; Levél az antiszemitizmusról. M 1937. 55. 1731–1733.; A kispolgár. M 1932. 21. 574–576.

¹² GRÓ LAJOS: Munkásfényképész. M 1930. 14. 425.; A mi életünkben. Magyar Fotográfia 1932. 7. 13–14. — A munkáskultúra kialakulása és a munkáspart. Korunk 1929. 7. 553.

¹³ GRÓ LAJOS: Élet és társadalom. M 1933. 29. 826–830.

¹⁴ GRÓ LAJOS: Kultúra, világszemlélet, társadalmi tudat. M 1933. 31. 886–889.

¹⁵ GRÓ LAJOS: Jegyzetek az élröppönék madárról. M 1937. 53. 1648.

¹⁶ GRÓ LAJOS: Levelek egy halott árnyékában. M 1935. 41. 1225–1229., 42. 1242–1247.

¹⁷ GRÓ LAJOS: A freudizmus szociális jelentősége. M 1936. 50. 1523.

¹⁸ GRÓ LAJOS: Kassák Lajos: Egy ember élete. M 1935. 40. 1199.

A korábbi viták tanulságait, valamint ismét a *Munka-kör* programját tartalmazza e koncepció. Az irodalom csak úgy lehet tudatformáló, ha az író „az emberi mélységekig nyúl le” (a személyhez kötött sorsot éli át minden meghatározójával, a környezetben, a társadalmi rendszeren kívül „az egyéni adottságokkal”, öröklött tulajdonságokkal”, mert úgymond „a proletárnak a polgárságtól különböző látásmódját származásának sorsszerűsége befolyásolja, a szocializmus csak tudatosítja), nem jelképeket teremt, hanem az élet teljes gazdagságában meglátott élő figurákat, hús-vér embereket. Szocialista világnézete „az emberlátásban, a mondanivaló formájában, az élmények csoportosításában, a hangban, a színben” mutatkozik meg.¹⁹ „Az egyetlen felállítható követelmény a realizmus és a szocialista világszemlélet”.²⁰

„A szocializmus nemcsak új tartalom, hanem új forma is” – vallja.²¹ Már filmkritikusi tevékenysége kezdetétől híve és propagálója az itthon oly sokáig száműzött „új művészi törekvéseknek”, még a személyes találkozás előtt védelmére kel Kassák költészetének. 1927-ben lelkesen üdvözli Kassák hazai avantgard folyóiratát, a *Dokumentumot*, maga is munkatársa lesz. Nem kritikátlan rajongásból fakadt mindez. Grónak sikerült az avantgardizmust, történelmi szerepét, jelentőségét higgadtan és találozón értékelnie a szocialista művészeti törekvések szempontjából. Látta a formai öncélúság felé mutató tendenciákat, ám méginkább a lehetőségeket s értékeket: „az izmusok romboló munkát végeztek az új kultúra érdekében”, „lehiggadásuk megtisztulásuk után fennmaradt értékeket fel lehet használni.”²² Az „új formai szintézis” megvalósulását először az orosz filmben lelta meg és ünnepelte, sürgette az irodalom terén, leginkább a költészetben.

Gró – és ebben foglalható össze kritikai munkásságának legfőbb jelentősége – a szinte szinoním fogalmaknak tekintett realizmus és humanizmus, valamint a korszerű, valóban művészi forma szenvedélyes számonkérésével az akkori szocialista irodalom legfontosabb problémáit ragadta meg, akár pszichológiai tárgyú írásaiban a mozgalomét. A proletkult, a sematizmus, illetve a dogmatizmus ellen támadott, eszményrendszere – jól látható a hangsúlyelhelyezésből – az ellenük való küzdelem hevében, ellenhatásként született.

A *munkáskultúra és a munkássport* c. már idézett írásában²³ – 1929-ben – foglalkozik először a proletkulttal, ahogy ő nevezte, a „propaganda művészettel”, „tendenckultúrával”. Higgadtan elismeri, hogy „bizonyos helyeken, bizonyos körülmények között még ma is megvan a maga nagy jelentősége”, ám látja a hátrányokat. Közülük itt és most elsősorban azt emeli ki, hogy a proletkult közvetlenül a politika szolgálatába állt, hiányzik belőle a szocialista világszemlélet, formája avult. „Tiszta proletárkultúra helyett szocialista kultúrát kell csinálni” – a szembeállítás Gró e programmondatában így nem helyes, végső soron azonban aktuális gondolatot akar kifejezni, a proletkulttól való továbblépés szükségességét.

A *moszkvai írókongresszus* c. írásában²⁴ – 1934-ben – a proletkultot bírálva leginkább a humanizmusért perel, a munkásmozgalomban bekövetkezett tragikus fordulat hatására. A kudarcosorozat döntő okát abban látja, hogy hiányoztak a subjektív feltételek: az emberformálás elhanyagolása következett. Az európai proletariátust „kétségek gyötrik”, a szovjet pedig az új körülmények között önmaga is változóban van, mindkettővel „csak mint emberrel” lehet beszélni, nem a „tegnapi hangon”. A szocialista regényről szólva (egyik legjobb írása ez)²⁵ a „forradalmi frázisok” és a dogmatikus, szektás irodalompolitika ellen érvel a magasabbrendű agitáció, a „szocialista szellemű művészi emberábrázolással” való emberformálás és az írói egyéniség (végső soron tehát ismét az ember) érdekében.

Felfigyel Gró a másik oldalról fenyegető tendenciákra is.¹⁶ A szocialista eszmeiség, ember- és világlátás következetes számonkérése is szembefordulás volt a polgári irodalommal, közelebből a *Nyugat* jobbszárnyával, mely nem utolsósorban a dogmatizmus és sematizmus hibáira hivatkozva a művészetet el akarta választani a realitástól, tagadta elkötelezettségét a „szellem szabadsága” nevében. Az „új szellemiség” híveinek a szocialista irodalom ellen hangzott vádjait csak a proletkulton túllépve lehetett kivédeni. Ebből a szempontból is fontosak és aktuálisak voltak Grónak a szocialista irodalommal kapcsolatos aggódó, szenvedélyesen bíráló intelmei.

A kritikusai gyakorlatban az egyes alkotások, életművek megítélésekor a pusztá bírálaton túl jó érzékkel és fáradhatatlanul az aktuális tanulságokat keresi. Végezetül mindig eljut a szocialista irodalom problémáihoz.

Sokat mond a kritikai elemzés szempontjairól már a címe is két tanulmányának: *Az aktuális Tolsztoj probléma, A zolai örökség*. A Tolsztoj műből leginkább a használható értékekre

¹⁹ Gró LAJOS: A moszkvai írókongresszus. Száz 1934. 10. 405., Kassák Lajos: Egy ember élete. M 1935. 40. 1197–1200.; Upton Sinclair: A pénz irodalma. Szocializmus 1931. 3. 97–98.

²⁰ Gró LAJOS: A szocialista regény. A másik út. 1931. 3. 142.

²¹ Gró LAJOS: A munkáskultúra kialakulása és a munkássport. 551.

²² I. m. 552.

²³ I. m. 550–553.

²⁴ Gró LAJOS: A moszkvai írókongresszus. 405–409.

²⁵ Gró LAJOS: A szocialista regény. 140–145.

²⁶ Gró LAJOS: Új szellemiség. M 1933. 27. 744–747.

hívja fel a figyelmet. A mély realizmusra, emberszeretetre s különösen az önmegismerésre, önnevelésre (tehát az emberformálásra) való intelmekre. Annak az állításnak, hogy a társadalmi átalakulás nem képzelhető el az egyén szellemi értékeinek kifejlesztése nélkül, nem a Tolsztoj által hangzottatott gyakorlati irányát, hanem szempontjait tartja fontosnak „a szocialista társadalmi törekvések időleges csődjekor”: az emberhez való visszatérést.²⁷

Hasonlóképp és hasonló eredménnyel veszi számba a „zalai örökséget”.²⁸ A jelen gond-
jain töprengve ismét „az élet gazdag szövevényességének” kifejezéséről esik szó s az ember-
tökéletesebb megismeréséről. Nem „vak utánzást” sürget a múlt nagy alkotásával kapcsolatban,
hanem „a törvényszerűségek új megfogalmazásával” való továbbfejlesztést, közelebből —
ismét figyelmeztetőn — a szocialista irodalomban elterjedt naturalisztikus jelenségek ellen.
A naturalizmus materializmusának a pszichológiai, érzelmi vonatkozásoktól elválasztottan
történő, a különöst elvető mechanikus, metafizikus átvétele, „közgazdasági materializmussá”
való egyszerűsítése az írói gyakorlatban szükségszerűen sematizmushoz vezet. Jól látja másutt,²⁹
hogy ez a tendencia érvényesül a szocialista irodalom berkeiben teret hódító riportregényben.
A tipikus jelleg, a társadalmi mondanivaló „mechanikus túlhangsúlyozása” miatt a szubjektív-
nak csak „alárendelt szerep” jut, nincs köztük igazi kapcsolat, az utóbbi csak illusztrálja az
előbbit. Gró végül is a „szocialista irodalom gyermekbetegségének” tartja a riportázst, a szép-
irodalom szempontjából „csak pótléknak”. A realizmus igényével messzebbre tekintett. A szoc-
ialista irodalom akkori állapotja miatti jogos aggodalmában a negatív jelenségekre figyel, a
riportázs az adott helyzetben való lehetőségeire kevésbé. Fejtegetéseiben burkolt szembefordu-
lás rejtezik a 100% és a *Korunk* által propagált dokumentumirodalommal, ám saját órhelye, a
Munka szerkesztési elveivel és Kassák ez idő szerinti írói gyakorlatával is.

Mint kritikust a korabeli világirodalomból a szocialista gondolatig eljutott írók érdeklők,
Dos Passos, Upton Sinclair, Jack London, Franz Werfel, Wells, ám elsősorban a szovjet iro-
dalom: Ehrenburg, Gladkov, Babel s mindenekelőtt Gorkij. Az utóbbiak és Kassák munkássá-
gából teremthette meg a művészi normákat önmaga és mások számára, s ünnepelhette a még
ritka beteljesedést. Kassák és Gorkij jellemzőiből — „humanizmus jellemzi szocializmusukat,”
„rajonganak a művészetért”, nem ismerik el „a napi politika mindenhatóságát”³⁰ — összeáll
Gró szocialista irodalom ideálja, és fordítva, ennek minden lényeges eleme Gorkij és Kassák
művészetéből ered. A két életmű közös lényegéhez sikerül eljutnia s kimondatlanul jeleznie is a
közöttük levő rokonságot, Gorkij Kassákra gyakorolt hatását. Alkalmadtán — az új, építő
ember ábrázolásáról való elmélkedés közben — sommásan definiálva felfigyel Gorkij művé-
szetének más alapvető, nem éppen ellentmondás nélküli ismérvére, jórészt forradalom előtti,
vagy egyenesen XIX. századi jellegére,³¹ az *Artamonovok*at azonban teljesen félreérti.³² A honi
kritikusok között az elsők egyikeként ismerte fel és méltatta Ehrenburg s különösen a később
évtizedekig elfeledett Babel jelentőségét.³³

A Kassák életműből az *Egy ember élete* vált minden fenntartás nélkül példává és igazolá-
lássá számára, az a Gorkij művészetéhez, mindenekelőtt önéletrajzi trilógiájához oly erős
szálakkal kötődő regény, melynek már egyszerű s mégis mindent magába fogó címe is szimboli-
kus értelmű lehet Gró törekvéseivel kapcsolatban. Első Kassákról szóló írása a *Népszavában*
jelent meg, még 1925-ben.³⁴ Megvédi Kassákat a *Munkásmozgalom és művészet* c. cikksorozat
nyomán kirobbant vitában, az írókat és a művészt, de elhatárolja magát a teoretikustól. Kassák
szuggesztív egyénisége, a szoros baráti, munkatársi kapcsolat következtében kialakult elfogult-
ságon nem mindig tudott úrrá lenni. Telibe talál, amikor a kassáki próza az ember viszonylatába
helyezett dokumentumjellegére (tehát az „egy ember élete” megisméltetésére), lírai elemeire
hívja fel a figyelmet, de nem mutat rá a 30-as években született „mozgalmi regényeinek” a
szocialista regényeszménnyel ellentétes vonásaira, a gyakori riportos kidolgozatlanságra, tézis-
szerűségeire.

József Attila megítélésénél is szerepet játszottak személyes mozzanatok, a költő és a
Munka-kör (pontosabban Kassák) közötti ellenséges viszony. Gró az egész életét a szocialista
irodalom ügyének szentelő kritikus József Attila egyetlen kőtetét sem méltatja bírálatra. Sőt,
a *Másik Útban* Kassákat védelmezve csak úgy mellékesen, néhány, a *Munkából* vett fordulat-
tal durván megtámadja a magyar avantgard atyamesterét a *Korunkban* fiatalos hévvvel kispol-
gárnak, zavarosnak minősítő költőt.³⁵ A feszültség később egyre csökkent, de ahhoz mindig
elengedő maradt, hogy a — talán végül is baráti jellegű — személyes találkozások alkalmával

²⁷ Gró LAJOS: Az aktuális Tolsztoj probléma. M 1936. 49. 1490—1500.

²⁸ Gró LAJOS: A zalai örökség. M 1935. 45. 1362—1370.

²⁹ A szocialista regény. 140.

³⁰ Gró LAJOS: Makszim Gorkij. M 1936. 51. 1576—1577.

³¹ Gró LAJOS: A moszkvai írókongresszus. 408.

³² Gró LAJOS: Makszim Gorkij: Artamonovok. *Korunk* 1927. 1. 68—70.

³³ Gró LAJOS: Ehrenburg: Az autó élete. M 1931. 18. 495.; Babel: Die drei Welten. M 1931. 19. 527.

³⁴ Gró LAJOS: Disputa. *Népszava* (=Nsz) 1925. szept. 12.

³⁵ Gró LAJOS: A szocialista regény. 144.

szenvedélyes vitákhoz vezessen. Csak Balatonszárszó után, részben a tragédia mindent feloldó hatására született meg az első írás, a *József Attila olvasása közben c. szép esszé*.³⁶ Gró sokat meglát, ám, mint annyi más kortársa, végül is nem tudja felismerni József Attila igazi jelentőségét. Egyoldalúan csak a tragikus vonásokat emeli ki. Nemcsak a személyes sors jelenik meg végzetes kudarcként, hanem bizonyos mértékig a költészet is, átmenetinek, az új mondanivalókat kimondani nem tudóknak, beteljesületlennek, beteljesülhetetlennek, csak a bizonytalanságban, ellentmondásokban való vergődést, a bizonyosságért való heroikus küzdelmet, a magányos maga-útján-járást mutatja, alig a bizonyosság megelégsének, a valóság költői meghódításának, harmóniába rendezésének nagy diádalait, a közösséghez tartozás biztonságérzetét. Inkább az ígretességet, kevésbé a megvalósulást. De talál mindenütt keresett és óhajtott dolgokra is: „kollektív individuumba” az életmű bizonyos darabjaiban, új, korszerű szocializmusra, a „szociális közösség” és „a lélek tudat alatti rétegeiben megbúvó én” összekapcsolásának kísérleteire.

Kitűnő érzékkel alkalmat lel, hogy a kortárs irodalom legfontosabb mozgalmairól, csoportosulásairól véleményt nyilvánítson. Egy-egy alkotás vagy életmű elemzése többnyire csak bevezető fejtegetés vagy éppen indoklás az általános érvényű, de ugyanakkor meghatározott irányba címzett ítélet, üzenet előtt. A Berzsenyi-évfordulón a *Nyugat* harmadik nemzedékének „neoklasszicizmusát” értékeli, műlthafordulásukat, Berzsenyiével ellentétben, menekülésnek, időszerűtlennek, sőt reakciónak látja.³⁷ A népi irodalom eszméi, művészi problémái foglalkoztatják tulajdonképp Veres Péter *Számadásának* bírálatakor.³⁸ Gró itt mereven, a maga módján dogmatikusan ítélkezik. A riportázs iránti ellenszenvé miatt nem ismeri fel a népi írók tényfeltáró munkájának vitathatatlan jelentőségét, emellett ő is a népiesek és az urbanusok közötti bizalmatlanság, sőt ellenségesség hatása alá kerül, mintha cserbenhagyta volna az értékeket, pozitív tendenciákat látó képessége. Sommásan „a népies irányzatok haladásellenes célkitűzéseiről”, „fasiszta hatásokról” beszél, a *Számadásról*, e művészileg nem hibátlan, ám értékes műről csak elmarasztaló szava van. Pedig a lényegét jól látta: „a városi és falusi proletárokat nem választjuk el egymástól”, s annak idején a munkásság írói közül Kassák mellett egyedül ő szólt erősen méltatva a „magyar őstehetségek” éles vitát hozó kiállításáról.³⁹

Műfordításra is vállalkozik néhányszor, többek között Ernst Toller és Ehrenburg egy-egy rövidebb írását ülteti át.⁴⁰

A 30-as évek végén, évtizednyi szünet utánfeltör benne a szépiró. Drámát ír Semmelweisről. Csak az első felvonás maradt fenn⁴¹; tanúsága szerint a mű több puszta kegyelet-adásnál. A nagy orvos tettei, a dogmák elleni lázadása „a gondolat szabad szárnyalásáért”, az ifjúság nevelése iránti felelősségérzet, a napi küzdelemből az alkotó munkára („önigazolásra”) való visszavonulás Gró mozgalmi, kritikusi programjának irányába mutatnak. Szimbolikus formában fogalmazódott meg mindaz, ami korábban annyiszor, oly sokféleképp, de eddig mindenestre egzaktt módon.

3.

Az őrhely és menedék, a Munka megszűnése után 1939-től a napi szerkesztési és szervezési gondoktól szabadulva új tervekkel foglalkozik. A magyar szocialista irodalom valamint a *Nyugat* irodalmának történetét készüli megírni. Utóbbival kapcsolatos előtanulmányai, alkalomra írt, életművet elemző cikkei egymás után jelennek meg a *Népszavában*, ahová tucat év után visszatért, s ahonnan a *Munka-kör* és a szociáldemokrata párt közötti viszályok kezdetén távozott.

Elemző módszerét — melynek esztétikai alapjait általános formában külön is kifejti⁴² — most is céltudatos értékkeresés jellemzi. A szép — úgymond — elválaszthatatlan vágyainktól, a művészi szép is „társadalmi”, „szociális” jellegű. Csak az lehet szép — különösen „embertelenségre oly hajlamos napjainkban” —, ami „mélyen emberi”. A műben mindez közvetve, az írói szemléletmód („magatartás”) által valósul meg, az elemzés irányú tahát az „írói magatartástól” a társadalmi élményközegig, végül a jelenig. Többnyire sikerül megragadnia a legjellemzőbbet genezisével együtt, ugyanakkor a maradandót, vagy ha úgy tetszik, az aktuálisat is, közelebbről: a fasiszmu szellemével szembeállítható. Karinthynál azt, hogy a racionalizmus nyugvó emberi magatartás — bárha nem vezethetett el a „végő magyarozatig” — társadalmi állásfoglalás az ésszerűtlen és természetellenes életben⁴³. Krúdy művészete pedig — minden lát-

³⁶ GRÓ LAJOS: *József Attila olvasása közben*. M 1938. 62. 2147 — 2149.

³⁷ GRÓ LAJOS: *Jegyzetek a retusált Berzsenyihez*. M 1936. 48. 1455 — 1456.

³⁸ GRÓ LAJOS: *Veres Péter: Számadás*. M 1937. 56. 1806 — 1808.

³⁹ GRÓ LAJOS: *A „magyar őstehetségek” kiállításához*. M 1934. 37. 1088 — 1093.

⁴⁰ Ernst Toller: *Gyermekkor*. M 1933. 32. 918 — 923.; Ehrenburg: *Heiligste Güter*. M 1931. 19. 516 — 518.

⁴¹ GRÓ LAJOS: *Semmelweis*. (A dráma első felvonása) M 1939. 64. 2199 — 2209.

⁴² GRÓ LAJOS: *Az író emberi magatartása*. Nsz 1939. jan. 29.; *A művészi szépség társadalmi jellege*. Nsz 1940. dec. 25.

⁴³ GRÓ LAJOS: *A tragikus Karinthy*. Nsz 1938. szept. 11.

szat ellenére „a valóság költészete”, úttörés az európai irodalomban is, az emlékek és emléképek „lebegés érzetét keltő” világa a biztonságérzetében megrendült emberé.⁴⁴ Kaffka oly jellemző érzékenysége nem vezethetett el „törvényszerűségek megfogalmazásáig”, de mögötte „kultúra, embermértőtség tudata”, „felszabadulás utáni vágy” húzódott meg.⁴⁵ Ady a „szabadság költője”; látszólag irracionális versei „életvágyról”, „az élet teljességéről” szólnak, valójában azonban a szabadságról”, mely nem „filozófiai kategóriát”, hanem „szociális fogalmat”, „társadalmi problémát” jelentett, azonos volt „a magyarság és annak városi és falusi nincstenlenjei” vágyaival.⁴⁶ Móricz műveinek drámaisága a kor társadalmi és az író személyes, egymással sokszor összefonódó konfliktusait fejezi ki, általánosabb értelemben „két életforma határmeggyéjén való viaskodást”, végső soron „népi problémát”.⁴⁷

Az első négy portré az adott keretek között időtálló. Móriczban akad merev (vagy éppen kevesebb lényeglátásról tanúskodó) ítélet. A jól induló, találó részletekben gazdag Babits-tanulmányban⁴⁸ a vizsgálati módszer egyik alapelve, az írói egyéniség fontos szerepének elismerése mértékértévesztés következtében feltűnő félreértés forrásává vált. Babits a világgal való „feloldatlan ellentéteinek” gyökereit — úgymond — a költő erotikájában kell keresni. A korszerű megragadása ennek ellenére sikerült, e költészetben „a közösségtől eltávolodott, de a távlatok után vágyó ember sorsa és érzései” vannak.

A fenti írások alapján egy *Nyugalmonográfia* mindenképp érdekes és úttörő műnek ígérkezett.

Másik — megvalósult — tervét sokkal régebb óta dédelgette magában. 1943 februárjára készült el *A felemelkedés útján* címmel a mintegy 16 ívnyi mű, melyben — így a szerző⁴⁹ — „a magyar munkásság íróinak és költőinek félévszázados irodalmi tevékenységét igyekeztünk egységes folyamataiban összefoglalni”, s mely összefoglalása volt csaknem két évtizedig tartó áldozatos munkája eredményeinek.

Az első fejezet esztétikai. Gró emlékezetes polémiát idéz elhatárolva magát Szabó Ervin azóta oly sokat vitatott tanulmányának egyik alaptételétől, az osztályok feletti művészet elvétől. Megpróbálkozik ismét — részben Gorkij nyomán — a szocialista irodalom definiálásával. Értelmezése a hasznos kritikusai erényekről és szemléletről tanúskodik, ma is korszerű. Meghatározása „alapeszmékre” szorítkozik csupán — a riportázon túllépő realizmus, szocialista emberség és világlátás —, valóban a legfontosabbakra, s figyelmeztet a kor, az egyéniség és az adott helyzet meghatározó szerepére az egyes műalkotások esetében. Kítűnő érzékkel talál rá arra a mozzanatra is, amely később annyi félreértés és belső harc forrása lett, arra, hogy „Szabó Ervin bizonyos tekintetben túllépte a célon, a pártművészettel hadakozott ott, ahol a türelmetlenek eszközzé akarták átalakítani az irodalmat”.⁵⁰ Ez szinte önbírálat is lehetett volna a korábbiakra nézve, mindenesetre egy alapján véve helyes álláspont árnyaltabb újrafogalmazása.

Érdekes eredményekhez jut a „munkásság irodalmának” jellemzésekor. A „jellegzetességek” bizonyos egyáltalán nem véletlen motívumok domináns szerepében látja. Ezek: a szerelem háttérbe szorítása, az anyag és anyaság „felmagasztalása”, a „munka átélése”, „a föld élménye”.

A történeti fejlődés lényegét tekintve nem téved. Óriási anyagot dolgoz fel; a számba vett írók (a „lettárbavétel” gondos s első a maga nemében): Abet Ádám, Udvardy Géza, Setét Ignác, Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Gyagyovszky Emil, Peterdi Andor, Várnai Zseni, Hajdú Henrik, Szakasits Árpád, Naszodi Zsigmond, Marton István, Gárdos Mária, Várnai Dániel, Gergely Győző, Révész Mihály, Ormos Éde, Bacsó Béla, Barta Lajos, Révész Béla, Ady, Juhász Gyula, Palotás Imre, Barabás Gyula, Kassák, Lantos Béla, Gereblyés László, Pákozdy Ferenc, Barta Sándor, Komját Aladár, Tamás Aladár, Rozványi Vilmos, Déry Tibor, Gelléri Andor Endre, Reményik Zsigmond, Mária Béla, Zelk Zoltán, Hercz György, József Attila, Veres Péter, Hollós Korvin Lajos, Gergely Márta, Vészi Endre, Palotai Boris, Darvas József, Nagy István, Kis Ferenc, Hárs László, Havas Endre, Fodor József, Földeák János, Benjámin László, a legfiatalabbak közül Vaád Ferenc, László Gyula, Szüdi György, Keszthelyi Zoltán, Rajcsányi Károly, Lukács László, Vető Miklós, Lukács Imre, Pásztor Béla, Hegedűs Bite Dániel). Három életművet emel ki. Csizmadiaét, ő az „elindító”, a „negyedik rend sorsának, vágyainak” első megfogalmazója. Kassákét, aki „Ady felszabadító hatására” az új embertípust már „nemcsak a gazdasági és társadalmi események függvényeként” ábrázolja, hanem „emberi mivoltában”, „egy új életforma alakítójaként”. Végül József Attiláét, aki „a második világháború

⁴⁴ Gró LAJOS: A valóság költészete. Nsz 1941. febr. 2.

⁴⁵ Gró LAJOS: Kaffka Margit öröksége. Nsz 1938. nov. 27.

⁴⁶ Gró LAJOS: Ady Endre, a szabadság költője. Nsz 1941. dec. 21.

⁴⁷ Gró LAJOS: Móricz Zsigmond problémája. Nsz 1942. szept. 20.

⁴⁸ Gró LAJOS: Babits, a korszerű költő. Nsz 1941. aug. 10.

⁴⁹ Gró LAJOS: A felemelkedés útján. Előszó.

⁵⁰ I. m. 7.

előtti kort kifejezte". Az övékén kívül „másodsorban” Révész Béla, Ady, Veres Péter, Darvas József és Nagy István munkásságát méltatja. A többieknél néhány mozzanatról esik csak szó, arányosan, leginkább a fejlődésvonal megrajzolása, illetve helyük és szerepük kijelölése végett.

Csizmadia kiemelése Kassák nyomán történhetett, a némi jóindulattal és szertelenséggel megrajzolt portré a renegáttá lett íróról szóló kevés jellemzés közül máig is az egyik legalaposabb, a maga korában reveláció.

A Kassák fejezet monográfia vázlata is lehetne, értékes teljesítmény. A periodizáció — „proletár”, „munkás”, „a szocializmus értelmében társadalmasodott, etikai” szakasz — a versmodellel, az életmű egészével, irodalomtörténeti jelentőségével kapcsolatos fejtegetések jó része komoly hozadék, örökség a Kassák-kutatás számára. Néhány mai eredmény mellett csupán újrafelfedezésnek tűnik. Akadnak vitathatatlan tévedések, mint például a *Máglyák énekelnek* kategorikus elvetése, vagy éppen a bíráló kedv magyarázható lanyhulása miatt szorulnak kiegészítésre ítéletek, elsősorban Kassák tevékenységéről, prózájáról.

Gró módszere, a műcentrikusságra épülő dinamikus lélekrajz szabja meg a József Attila fejezet irányát és jellegét is. A portré nagy átéléssel készült, lényegében találó, ám a költészet minősítésekor ismét jelentkeznek a régi fenntartások. Ugyanakkor fenntartásainak ellenére felismeri, hogy „József Attila fellépése fordulópontot jelentett az egész magyar irodalomban is”, és ezzel kimondatlanul is világossá tette szemléletének hibás értékrendjét, miszerint Kassák jelentősebb József Attilánál. Igaztalan lenne ezért Grónak szemrehányást tennünk, hisz végül is azok közül való volt, akik — nem sokan — hirdették és igényesen bizonyítani próbálták József Attila költői nagyságát, korszakalkotó szerepét.

Enyhül szigora a népi írók irányában. A tanulmány koncepcióján belül feloldódik a népies-urbánus ellentét (korrigálja a korábban Veres Péterről mondottakat is), de hiányolja ismét a népiesek tevékenységéből a szépirodalmi, bírálatra ingerli az irodalmat közvetlen eszköznek tekintő szemléletük és gyakorlatuk. Ma már egyre szembetűnőbb aggodalmának jogossága.

Gró nagyszabású, legigazibb értelemben úttörő, szándékát tekintve tulajdonképp mai napig egyedül álló műve sajnos nem tölthette be hivatását: Kassák előszavával és címlapjával hamarosan nyomdába került, a cenzúra ellenőrzésén is átjutott, azonban — írja Kiss Aurél⁵¹ — „a világháború eseményei, majd később bizonyos irodalompolitikai erők meggátolták nyilvánosság elé kerülését”.

Ezt már Gró nem érthette meg. Régóta érszükületben szenvedett. „Éjjel tizenkettőkor — emlékezik Kassák az esetre⁵² — megszokott társaságával még ott ült az asztalnál, beszélgetve a háború eshetőségeiről, reménykedve, hogy holnap vagy holnapután minden jóra fordulhat... az éjszakába nyúló vita után kidőlt, egy-két óra múlva halott volt.” 1943. december 18-án.

Talán leginkább Bálint Györgynek volt nem pusztán kortársa. A teljesítmény értékét, jelentőségét illetően is.

Csaplár Ferenc

⁵¹ KISS AURÉL: i. m. 150.

⁵² KASSÁK LAJOS: Előszó Gró Lajos A felemelkedés útján c. művéhez.

Benda Kálmán

RIMAY JÁNOS LEVELE ILLÉSHÁZY ISTVÁNHOZ

Ipolyi Arnold (*Rimay János államiratai és levelezése*. Budapest 1887), majd az ő nyomán Eckhardt Sándor (*Rimay János összes művei*. Budapest 1953) a költő több levelét közölte Illésházy Istvánnak a Batthyány család levéltárában őrzött iratai közül. Ezek az Illésházyhoz szülő levelek zömükben Bocskai István nevében íródtak, de van köztük magánlevél is. Mind Ipolyinak, mind Eckhardtnek a figyelmét elkerülte azonban Rimaynak Illésházyhoz írt 1606. szeptember 7-i levele, mely pedig tartalmánál fogva is rendkívül érdekes. A fejedelem betegsé- gével foglalkozik, és értékesen egészíti ki mindazt, amit ugyanezen a napon Bocskainak Illésházyhoz írt leveléből tudunk. (Történelmi Tár 1878. 324–27. l.) Adatai, Bocskai személyén túlmenőleg, általános művelődés- és orvostörténeti szempontból is fontosak, különösen amit a beteghez hívott javasasszonyról és a működésébe vetett bizalomról mond. A levélíró személyét nézve pedig elsősorban Justus Lipsius művének megküldésére vonatkozó kérése jellemző.

A levél, melynek szövegét az alábbiakban közlöm, a következő jelzet alatt található: Magyar Országos Levéltár. Batthyány család hercegi levéltára. Az Illésházy család iratai. P-1341, Lad. 1. Fasc. 19. A végig sajátkezű levél elég rongált állapotban van: a hajtásnál kitört, s ahol Rimay a pennát erősebben megnyomta, ott a papír utólag kilukadt. Az olvasást még megnehe- zíti, hogy az elmállott papirosan erősen átút a másik oldal írása.

A levelet betűhíven közlöm, a szokványos rövidítéseket azonban minden jelzés nélkül feloldottam, az amúgy sem igen látható központosítást pedig az értelemnek megfelelően alkal- maztam. A hiányzó részekből, amit tudtam, pótoltam és szögletes zárójelbe raktam; a hiányt egyébként szögletes zárójelben három vízszintes vonallal jeleztem.

[Címzés a levél külzetén:] Spectabilj et Magnifico domino, domino Stephano de Illieshaza, Regni Hungariae inferioris gubernatori, Sereniss[im]i Hungariae Transylvaniaeque Princip[is] etc. intimo Consiliario et Comitatum Trinchiniensis et Liptoviensis Comiti etc., Domino et patrono suo confidentissimo.

Spectabilis et Magnifice domine ac patrone mihi confidentissime. Post seruf[iti]or]um meorum paratissimorum devinctissimam [mei] commendationem.

Az Vr Istentől Nagisagodnak kiwansaga szerint valo egészseges életet es sok bodogh szerencheketis kiwanok. Nem [lehe]te egieb az dologhba, hanem az Vrunck eő felséghe beteges állapa[tianak — — —] kw[il] [— — —] es circumstantiay kételen megh fogattaták Cancellarius Vramot,¹ ma harmad napia vetteték őrizet ala. Az [— — —] jczó tartomannyából walo Asszony allattal tsak tegnap dél wtán 5 [— — —] ora közöt iutának be, kiuel ő Felségét ez estue iuttattam szemben s-annyt efficialt mingiart, hagi ez elöt keét heetint valo álmána[] is m]ind többet niu- godot s-alut ez elmutt eczaka ő felséghe. Mely aalma es Niugodalma wtan ighen recreatatot, vgi annira, hagi [nemts]jak tenuiter, de vgian solide minden taghiayba nagi viul[aa]st érjet ő felséghe. Azt mongia az Asszony, hagi ha ez elöt őtt [hétte] hozhatták volna ötet ide, Most mint a Madaar, oillian egesseges volna, de mind azon állall az doctorokis ne szwnnienek megh, az giomrara visellienek gondot, s-enis az dagadas ellen az en tudom[ani]om szerint gondot viselek ő felségére, ugi mond. A hol e[z] elöt megh induit vala az lábán valo foliaas és az wtan meghrekedet vala, Most meghinten manáál, es az maas labannis tetzenek immar valami liuida puncturák, kik felöl az Aszoni [azt] mongia, hogy azok aperialtatnak, s-beu foliast botsatna[k] magokbool, somma szerint nagi bizodalma vagon az Aszonnak, hagi ő felségéet restitualhattya s-épségre hozhattya. A mint irom Nagisagodnak, eddig ezt efficialta, hagi immar alhatik ő felsége, de ma kezdi es szombat² dérék képpen oruoslany; azt mongia penighlen, hagi az ő

¹ Kátai Mihály, akit a fejedelem megmérgezésével gyanúsítottak (L. Bocskai ugyanezen a napon: Illésházyhoz írt levelének utóiratát: Történelmi Tár 1878. 326.)

² 1606. szeptember 9.-én

oruoossaga sem kenéés, sem ital adas nem leszen, hanem chak oluásás³ es valamý fúueknek applicalása.

Ezekről azert iro[k] Nagisagod[nak], hogi érthesse az Aszoniállatnak ide valo iowetelet, vrun[k felő] walo iteleteth es remensegetis giogiuulasa felől, kine[k i]öwendöben valo effectussayrolis bizoniossa [teszem] Nagi[sagod]ot.

Elwegezte wala [ö felsége, hogy engem]et fel botsasson Nagiasagodhoz, de illien [va]ltozas tört[énvén] Cancellarius Vramon, s-öregbeduen az Niauoliays ez n[apo]k[ban] ö felségén, el halaszta fel botsatasomot, hanem [Niari]⁴ Vramot botsátá fel Nagisagodhoz. Mi minniaian [itt] az Nagisagod dexteritassaban, sollicitudoiaban es oko[ssag]jaban helylyeztettuk Isten vtan fő remensegunketh, Eö [zent] felsege algya meg az Nagisagod munkaiat, hogi Nagisagod altal minden turbooktol es fremitussoktól meg szaba[dulhasson] patriank, reuiuiscalhasson szabad állapatra s-az [Iste]n Neuenek fel magasztalására. A mint e]z e]löt valo irasomban, kérem ebbenis Nagiasagodat, Nagiasagod az Iustus Lipsius Epistolainak ad Belgas irattaknak⁵ tegie s[zer]jit s-kwlgye az en szolgalatomert megh ennekem. Az Vr [Is]ten sokaig ioo egessegbe eltesse Nagisagodat. Irtam C[as]jan, 7. Septembris 1606.

Nagisagod szolgaya

Rimay Janos etc.

Hetyéssy István

ADALÉKOK ÉS DOKUMENTUMOK BERZSENYI DÁNIEL ÉLETRAJÁHOZ

Berzsenyi családjának eredete

Vargha Balázs kitűnő monográfiájában arról ír, hogy Berzsenyi Dániel valamelyik irat szerint „a Nádasdyak atyafiságával dicsekedett” volna. Ezt Vargha valószínűleg tévesen olvashatta. Ugyanis Berzsenyi öse, Beorseony Mihály 1610-ben *familiáris* volt a kiskorú Nádasdy Lászlónak, sőt még ennek atyját is hűségesen kiszolgálta, ezért jutalmul 1610-ben özv. Nádasdy Kristófné (Chóron Margit) 200 Forint értékben inscriptioba adott neki Kys Pirith prediális községben (Veszprém m.) abból a birtokból, melyet még ezen Margit asszonynak a nagyatya, devecseri Chóron András szerzett magának.¹ Minthogy pedig Nádasdy Lászlónak Zrínyi Zsuzsanna volt a neje, ezért joggal hivatkozhatott e két családdal fennállott kötelekére a „*familiaris*”, mely szóról ma már tudjuk, hogy nem jelentett együttal atyafiságot is.

Az említett Berzsenyi Mihálynak *répceszemerei* Szemerei Magdolna volt a neje, kitől már 1610-ben Gáspár, Tamás, Mihály, Zsuzsanna, Mária nevű gyermekei éltek. Ez a körülmény világosan bizonyítja, hogy miként kerültek a török által állandóan rettegésben tartott Kemenes vidékéről (Várpalota, Veszprém eleste után) a Répce mellékre: Répceszemére, Nemesládonyba és Bükre, mert ez a vidék — ellentétben a Rábaközszel — a Nádasdyak védelme alatt a török portyázásoktól mentes maradt.

Ezen a vidéken, így a Vas megyei Urai Újfalú községben² valamint Mesterházán³ a költő maga is gyakorta megfordult. Sőt, mint alább látni fogjuk, minden valószínűség szerint az e vidéken fekvő Bükre kell tennünk a költő iskoláztatásának kezdetét is.

Berzsenyi iskoláztatásainak kezdetei Bük községben

Tudjuk, hogy a költő anyja beteges teremtés volt, talán gutaütés érte (1794-ben már meg is halt), és ezért is kényszerült költőnk édesatyja a Niklán levő birtokát is zálogba adni, mert elég gondot okozott neki a hetyei jószágá is, minthogy Hetyén prókatori paciensei sem

¹ Értsd: ráolvasás

² Nyáry Pál nevét Bocskainak már idézett leveléből tudtuk pótolni (I. h. 326.)

³ Justus Lipsius: *Epistolarum selectarum centuria* . . . ad Belgas. Antverpiae 1605. — Rimay és Justus Lipsius kapcsolatára l. VARGHA ANNA: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942. főleg 46—50.

⁴ Vasvári káptalan hiteles helyi protocol. 1610. év Nr. 109.

⁵ A Vas megyei Urai-Ujfalú községben dukai Takács Sára utáni örökségének pénzkelölője, mesterházi Nagy József élt, a költő anyagi érdekei miatt ott gyakran megfordult, hogy tőle a kamatokat idejében kézhez vehesse (l. a Berzsenyi peré felsége rokonaival c. fejezetet). E községben találkozott Döbrentey Gábor atyjával, mint azt költőnk hozzá írott leveléből is tudjuk.

⁶ Mesterházán gyakran felkereste nagyhalásnyi Barcza Sámuel, aki ugyan 1808-ban elhunyt, de özege, Káldy Júlia megindító gyengédséggel fogadta és magasztalta verseit. Mesterházán (Sopron m.) ma is megvan a „lassan cseregedező csermely” (*A csermelyhez*), amely melletti ligetben (Suskos volt a neve) andalogva figyelték a csillagokat egész hajnalhasadásig. A ligetet azóta kiirtották és csak kb. egy holdnyi gyümölcsös van meg belőle, a többi részén pedig szépen kultivált modern kertészeti, de e sorok írója még látta a liget régi fának jó részét. Ide szólhatott a *Vigasztalás*, amikor Káldy Júlia 1808-ban „árva szívű kedves felét hant alá zárta.” Káldy Júlia fia, Barcza Károly (szül. 1790-ben) 1828-ban már Halimbán él házasságban a költő egyetlen leányával, Lidiával. (Ez utóbbi adat Balogh Ferenc nagygeresi ev. lelkesz szíves közlése alapján.)

kerültek. Akkoriban is divatozott, hogy a beteges anya terhének könnyítése céljából egy jószívű rokon veszi magához a gyermeket. Ismeretes Berzsényi nyilatkozata, amikor Thulmon Jánostól Nikláról hazatérőben édesatyjáról írja: „Ő engemet nem ismert s az én szilajságomat nem mérsékelni, zabolázni akarta.” Ilyen szilajkodásra, csintalankodásra neki sem a kis Hetye, sem Thulmon János szinte néptelen puszta nem adhatott alkalmat, csak olyan helység, ahol különböző társadalmi osztályból való síhederek hada lepte el az utcákat. Ilyen község volt Bük, hol a költő nagyatyja, dédatyja, de fiatal korában saját atyja is prókátorkodott, kiknek emlékét fenntartotta a hagyomány, és főként az ottmaradt Györkei család, vagy még inkább Horváth István táblabíró uram. Ez utóbbinak felesége: Enesey Zsuzsanna vehette magához a „gyenge” Dánielt, hiszen Enesey Rosinát keresztanyjaként írták be Celldömölkön az anyakönyvbe.⁴

A Sopron megyei Bük nagyközség nemesi közt sok táblabíró és prókátor lakott (ezeket felsőbüki Nagy István nagyhatalmú ítélő mester vonzotta ide)⁵ de voltak nyugalmazott katonatisztek is. Eluralkodott köztük az a felfogás, hogy gyermekeiket a soproni liceumban való iskoláztatás után visszatérítik a gazdálkodáshoz, mely a korlátlan szabadságot látszott biztosítani. Ez a felfogás Berzsényi életpályáján és felfogásában is érvényesült. Ezen felül a bükiek nagyon szerették a verseket, mint ez Payr Sándor történeti munkáiból kiderül.⁶ Még Gyurác Ferenc evangélikus püspök diákkorában történt (élt: 1841–1925), hogy egy vendégszónok verses előfohász nélkül prédikált Bükön. Gyurácz nagynénje erre azt mondotta: „Dejszen öcsém uram vers nélkül prédikáció nem ér semmit.”

Ugyancsak Bükön volt tanító Kovácsics Márton preceptor is (meghalt 75 éves korában, 1799-ben), akit Kovácsics János követett 1796-ban az itteni tanítóságban, akinek Salzman *Erkölcsei Anekdótái*-ból magyarra lefordított tíz verse maradt fenn egy földműves kéziratos másolatában, aki ezzel egy füzetben írta össze 1843-ban péteri Takáts Józsefnek *Erkölcsei oktatásait* szintén versekben, továbbá Csepreg pusztlulásáról, Czeglédi István kassai pap haláláról, gályarabokról stb. szóló régi hosszú verseket. Salzman nyomán készült s korához képest elég gördülékeny verseivel mértékletességre, takarékoságra, a szülők iránt való tiszteletre és egyéb erényekre igyekezett tanítványait nevelni. Több, mint 150 évesek ezek a versek, az ódontság zamata s bizonyos kántorhumor is érződik bennük.

Szokás volt még akkoriban Bükön, hogy a tanító temetésekre ún. „áriákat” készített, melyek a búcsúztatóknál jóval rövidebb és szebb gyászversek voltak, s ezeket ő maga énekelte el, mint jó hangú szólóénekes.

Ime, mennyi vers ebben a kulturált községben! Habár minőségileg kezdetlegesek is voltak, de arra mindenestre alkalmasak, hogy a fiatalúr lelke mélyén szunnyadó tehetséget felvillanyozza és próbálkozásra indítsa. Berzsényi 1809. márc. 12-én Kazinczyhoz írott levelében maga tesz erről is bizonyosságot, amikor ezt írja: „Az én gyermekeim, Lydia, Farkas, Antal, Salzmann javallatának becsületére váltak, minden egykorbelieket szembetünöképen felmúltak” stb.

Abban az időben a Répcemelléről (így Mesterházáról és Bükéről is) a soproni hetipiacra télen-nyáron át kigyóztak az országutakon az eladni szánt holmikkal megrakott szekerek, amelyek egyben hozták is az ott tanuló diákok részére a híreket, leveleiket hazulról, visszafelé menet pedig vitték is fölük a híreket az ismerősökhöz, avagy éppen magukat a diákokat, ha valami okból kiruccanni akartak. Bük, Mesterháza stb. közelsége ilyen formán Berzsényinek is nagyon megkönnyítette kirándulásait pajtásaihoz és szerelmeihez. Ezekről ottani tanárja: mesterházi Nagy János 1794 táján panaszlóan értesítette is a költő édesatyját.⁷

⁴ BALOGH GYULA: Emlékkönyv Berzsényi Dániel szül. évford. Szombathely 1876.

⁵ Meghalt 84 éves korában 1737. márc. 18-án.

⁶ PAYR SÁNDOR: Régi tanítóink verses hagyatéka. Harangszó 1929. 9. sz.

⁷ Bükön a költő családjára utaló tárgyi emlékek: egy félelemesre készült masszív kőház ma is áll. Ezt a költő nagyatyja és testvérei 1752-ben adták el a Hetyéssy családnak. A házat később egy cukorgyári tisztviselő vette meg, ezért a lakosság „Czigler-ház” néven ismeri. Az Alsó- és Közép-Bük határára levő utca-kanyarban fekszik, az országot mellett nagy kertjével. Alsó-Bükön van az úgynevezett „Horváth kastély”, mely ma is megvan épességben, a díszfák és bokrok azonban csaknem eltakarják. Ez a ház 1813 és 1888 közt a Berzsényi család egyik ágának birtoka volt, akkor eladták a Hetyéssyeknek. A temetőben ma is megvan a Berzsényi-kripta, de belepte a fű, a bokrok. Vasajtájának a kulcsa is elveszett.

A répcemelléki ifjúkori iskoláztatásnak látszólag ellene mond Polgár István tanítónak 1788-ban Hegyes Kis-Somlyón költőnk részére kiállított bizonyítványa. Ez azonban több oknál fogva sem cáfolhatja meg feltevéssünket. 1) Abban az időben megszokott dolog volt tanítók, lelkészek átköltözése más községekbe, miként a már említett verscsináló Kovácsics János büki tanító is elment 1804-ben Tétre, de 1810-ben visszatért újból Bükre, és ott tanított 1839. ápr. 17-én bekövetkezett haláláig. 2) A büki anyakönyvekben igen sok Polgár névre találunk az 1760–1830 stb. években, s tüzetesebb átvizsgálás során bizonyára ráakadunk az említett Polgár István tanítóra is. (Ezt későbbi kutatás Kis-Somlyón is kideríthetné.) 3) Az ilyen igazolványokat nem abban az időben szökték a tanítók kiállítani, amikor a gyermek befejezte náluk tanulmányait, hanem akkor, amikor a szülők elhatározták fiuk felsőbb iskolákra való küldését és a szülő — lefizetvén a megfelelő obulust a mesternek — kérte annak írásbeli kiadását. Minthogy pedig az igazolványból hiányzik az, hogy melyik évtől meddig volt Polgár tanítványa, azért az elemi iskoláztatás szempontjából sem tekinthetjük teljes értékű forrásnak.

Ismeretesek Berzsenyi nagy ódái a Répcemellék híres szülőtteihez: Felsőbüki Nagy Pálhoz és Felsőbüki Nagy Benedekhez. Ismeretes, hogy Berzsenyi pesti látogatása alkalmával — Kazinczy barátainak megrökönyödésére — otthagytta az író-társaságot, hogy Bihari János hegedűjátékát hallgassa. Nos, ez a Bihari János is Büktről szakadt el a Herényi és mankóbüki Balogh család leányágából (megh. 1827. ápr. 27.).

A későbbi tárgyalandó Polatsek Pál elleni pörében Berzsenyi Dániel büki prókátort kért fel ügyének képviselőjére 1830-ban: Gyurácz Adámot. (L. később.)

Még jelentősebb azonban a szintén répcemelléki Perlaky családdal való kapcsolata.

A Bük közelében fekvő Nemeskéren 1780-tól 1783-ig Perlaky Dávid volt az evangélikus lelkész. Az 1681-i soproni országgyűlés ezt úgynevezett „artikuláris” hely gyanánt jelölte ki, és a Répce-mellékén élő evangélikus hívők csakis itten tarthattak istentiszteleteket. Ide avatta fel lelkésznek testvérbátyja: Perlaky Gábor superintendens 1780. június 11-én Perlaky Dávidot⁹. Büktről Nemeskérre egész szekértáborokon érkeztek a hívek istentiszteletre. Ide járt ebben az időben Berzsenyi Dániel is (akár Büktről, akár Mesterházáról, akár a Nagygeresden lakó Káldyaktól) nemcsak istentiszteletre, hanem Perlaky Juditnak a tiszteletére is, akinek atya itten már Trestyánszky Katalint bírta feleségül. Mindhárman összejártak a nemeskéri tanítóval, rádóczy Gyarmathy Györggyel és valószínűleg ennek az ismeretségnek alapján lett a költőnk fiának, Farkasnak éppen rádóczy Gyarmathy Mária a felesége.

A Perlaky család foglalta le az életvidám fiatal Berzsenyinek érzelmvilágát. Ez a család vérmes reményekkel nézett azon perének kimenetelére, melyet a néhai Dömölki Pál hatalmas birtok-komplexumából reá háramló rész elnyerése céljából indított. A per azonban rájuk nézve káros következményekkel járt⁹, ami a szép tervekett keresztelte és azt eredményezte, hogy végzettszerűen sodródott költőnk az egyik pernyertes, a dukai Takács család felé. Végzettszerűnek kell mondanunk, mert az a hatalmas szorgalmú költő, aki a birtokgazdálkodással járó természetszerű nehézségeket le tudta győzni, még a táblabírói képzettsége ellenére sem bírta legyűrni a házassága révén kibontakozott „peres” ellenfeleit, akiket viszont a költőnk felesége által szított ellenkezés taszított ebbe az áldatlan macacsságba. (L. erről a köv. fejezetünket.)

Berzsenyi Dániel elköltözése Kemenesaljáról

Ismeretes, hogy a régebbi életrajzírók 1808-ra tették Berzsenyi Dániel Sömjénből Niklára való átköltözését. Merényi Oszkár bebizonyította, hogy ez az átköltözés jóval előbb megtörtént, mint Berzsenyi Dániel 1803-ban Thulmon Annától már megvette a niklai határban levő rétjét és szántóföldjét,¹⁰ melyet 1805. okt. 6-án újabb szerződésekkel gyarapított, és ezekben gyermekei számára kiépítendő fundusról tárgyalt. Téves azonban az az állítás, hogy a költő Antal nevű fiának keresztelője 1805-ben történt. Ezt a gyermekét ugyanis 1806. aug. 9-én keresztelték (anyakönyvezték) Marcaliban, mely mind Szőkedencshez, mind Niklához alig 8–10 km-re fekszik. Ez egyébként érv amellett is, hogy Berzsenyi akkor már biztosan Niklán lakott. Képtelenség lenne feltételezni, hogy Kemenes-Sömjénből a messzi Marcaliba vitték volna a csecsemőt, még hozzá római katolikus paphoz. Aligha kerülték volna ki, ha Sömjénen laknak a közeli celledömölki evangélikus lelkész asszisztálását. Hiszen Berzsenyinek minden rokonsága régtől fogva erősen hithű evangélikus vallású volt, sőt Vadosfán (Sopron m.) a közelben volt Berzsenyi Lajos ev. lelkész is, aki 1813. máj. 14-én halt meg 52 éves korában.¹¹ Niklán természetesen kénytelen volt a római katolikus papot igénybe venni, mert akkor még nem volt a közelben evangélikus.

A niklai átköltözés idejének közelebbi megállapítása érdekében figyelmet érdemel az a tény is, hogy 1804-ben, amikor elhalt anyósának örökgyásáról volt szó, költőnk a kapornaki (Zalavár) konvent előtt jelent meg ügyvédet bevallani.¹² Ennek csak egyik oka lehetett az, hogy sógoranjének, dukai Takács Sárának reá nézve káros végrendelete miatt összezördült sógoraival (erről később szólunk), akik 1804-ben a közeli szombathelyi székeskáptalan hiteles helyen jelentek meg. Nem valószínű, hogy pusztán emiatt kivételesen olyan hosszú útra vállalkozott volna, mint amilyen nagy távolságra van Kapornak (Zalavár) Kemenes-Sömjéntől. Sokkal kézenfekvőbb, hogy ezt utóbbi 1804-ben már elhagyta, és akkor már Kapornak közelségében lakhatott. De vajon hol?

⁹ Nemeskéri ág. hitv. ev. egyházközség anyakönyve 1700–1790.

¹⁰ Országos Levéltár. Bírósági lt. Pest advocat. Nr 102/118.

¹¹ MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 135.

¹² Sümeghy József vadosfai lelkész szíves közlése alapján.

¹³ Országos Levéltár Bírósági lt. Pest advocat. Nr 46/55.

Tudjuk, hogy anyósának, Wittnyédi Teréziának 1804-ben bekövetkezett halála után a sőmjéni gazdaságot átadta sógorának, Ajkay Jánosnak, ezért neki olyan helyre kellett mennie, ahol — egyebek mellett — egyrészt fiatal felesége az elhalt anyja helyett másik Wittnyédi anyát kapott, másrészt 4 éves kislánya és kb. fél éves Farkas fia „pótanyát” is kapott, mert Berzsényinek szülői házában — Hetyén — ilyet már különben sem találhattak.

Adattal ugyan nem bizonyítható, de valószínűsíthető, hogy Wittnyédi Judit (Véssey Ferencné) nyújthatott ilyen segítséget nekik, aki egyúttal a dukai Takácsok anyagiasságával szemben is gyengéden vizsgálhatta a gyászoló Berzsényinét. A Véssey család főbirtoka Szökedenccsen volt, mely község kb. 26 km-re van Zalavárhoz (a kapornaki apátság hiteles helyi székhelyéhez) és kb. 20 km-re Niklához, míg Marcali csak feleúton fekszik Szökedenccs és Nikla között. Ebben a családban nem lüktetett a vagyon utáni éhség, és Berzsényi könnyen kivárhatta családjával azt az időt, míg jogos örökségéből annyi készpénzhez jutott, hogy Niklát kiválthatta nagybátyjától. Ebben a családi körben és Thulmon Jánoséknál ismerte meg közelebről Polatsek Pált is, aki fiatal feleségével Véssey Katalinnal együtt, a költő Antal nevű fiának egyik keresztszülője lett (a fiúnak tiz keresztszülője volt). Ezzel a Polatsek Pállal később, 1830-ban hosszú perbe keveredett az akkor már öregedő Berzsényi Dániel.

Mindezekből világos, hogy 1804-ben már nyilván elköltözött a sőmjéni gyümölcsösben állott cseresznyefája alól, amely szentánúja volt költői gazdagsága kiteljesedésének. A falu közelében állott kúriája, szülője pedig pár száz méterre feküdt a kertje végétől, itt állott borháza is. Jelenleg a kúria helyén szénapajta áll, melynek falai még a régi házból valók. A pajta ma is padlós falain látszanak a régi kúria nyomai és a falba épített szekrények helye, de a gerendákon 1745-ből való vérsészt találtak. Az elpusztult cseresznyefa helyén hatalmas, kőbe faragott márványtábla hirdeti a költő emlékét: „E helyen állott vén cseresznyefa árnyékában írta halhatatlan ódáit Berzsényi Dániel 1799—1808.”¹³

Berzsényi pere felesége rokonaival

Váczy János Berzsényi-életrajzában olvassuk: „Gyermektelen sógorasszonya szép összeget (15 000 Ft-ot) hagyott ugyan reá, de oly feltétel alatt, hogy a pénz fel ne vehesse, csupán kamatját élvezhesse.” E záradék miatt, melynek következménye volt, hogy Berzsényi Dániel nem juthatott annyi pénzhez, hogy visszatérhessen a szeretett Kemenesaljára, a költő egyik sógorának rosszindulatú befolyására gyanakodott, és az egész ügyet — mint Kazinczy-nak írta 1812. febr. 5-én — „imposztor sógora” intrikájának tulajdonította. Nos, Váczye sógorban Thulmon Pált gondolja, az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy az „imposztor sógor” Takács Ferenc főszolgabíró volt. Az erre vonatkozó iratokat Merényi Oszkár és e sorok írója egymástól függetlenül és kb. egyidőben találták meg, Merényi cikke azonban a vidéki folyóiratok gyorsabb publikációja révén előbb jelent meg, a *Somogyi Szemlében* és a *Vasi Szemlében*.¹⁴

Bár az erre vonatkozó dokumentumaink lényegében megegyeznek a Merényi által már publikáltakkal, mégis visszatérünk erre a perre, mert e sorok szerzője némileg más indokát látja Takács Ferenc és a dukai Takácsok magatartásának, mint Merényi. Ez pedig a per menetének ismertetése nélkül nem állhatna világosan az olvasó előtt.

Berzsényi feleségének atyja: dukai Takács Ferenc jómódú nemesember volt, mert az eredeti Dukai vagyonhoz 1743-ban apja, akit szintén Ferencnek hívtak, nádori donációba kapta Alsó Söjtör és Kis Göcsej nevű tanyákat is Veszprém megyében, melyek megszakadás folytán a koronára szálltak. Takács Ferencnek két fia volt: Ferenc, a későbbi szolgabíró, akivel Berzsényi összetűzött, és Márton, valamint öt leánya Sára, Lídia, Anna, Eszter és Zsuzsanna a legfiatalabb, később a költő felesége. A legidősebb Takács nővér, Sára kétszer is férjhez ment: előbb Németh Mihályhoz, utóbb Pruzsinszky Józsefhez, de gyermeke egyik házasságból sem volt. Pruzsinszkyné Takács Sára 1803. máj. 18-án Répcelakon kelt végrendeletében vagyonának hat testvére közt való elosztásáról rendelkezett.¹⁵ A végrendelet szerint Takács Sárának a végrendelete azon alapult, hogy ami a testvérek közti egyenlő elosztást illeti „arra nézve elegendő okaim voltak”. Berzsényi Dániel nejeére vonatkozólag azonban a végrendelet 1805. évi

¹³ Az emléktáblától pár lépésnyire odébb most is cseresznyefa áll. Ez arra mutat, hogy dr. Berzsényi Adám ítélete helyes volt, amikor a birtokában álló területen az emlékmű helyét kijelölte. Valószínűnek látszik, hogy a cseresznyefa a Berzsényi fájától hullott magokból nőtt ki. Az emléktábla dátuma ma már tévesnek mondható, de a felállítás korában az volt még a köztudat, hogy Berzsényi egészen 1808-ig Sőmjénben tartózkodott.

¹⁴ MERÉNYI OSZKÁR: Berzsényi végzetes pere. *Somogyi Szemle* 1967. 2. sz. 99—108. — MERÉNYI OSZKÁR: Adalékok Berzsényi Dániel életének és műveinek történetéhez. *Vasi Szemle* 1968. 2—4. sz. 1. rész Berzsényi végzetes pere. *Vasi Szemle* 1968. 2. sz. 299—304.; II. rész Mi történt 1803 és 1805 között Berzsényi és a Dukai Takácsok viszonyában. *Vasi Szemle* 1968. 3. sz. 465—475.

¹⁵ Országos Levéltár. Bírósági Levéltár. Kőszegi Ker. Táblaí per. Nr. 3498. A végrendelet és a módosítás közölve Merényi mindkét irásait cikkében is. *Vasi Szemle* 1968. 2. sz. 300—303.

módosított változata tartalmaz egy sérelmes kikötést: „Minek utána tapasztaltam és által látom, hogy Zsuzsi öcsém és házasa társa Berzsényi Dániel Sógor Ur megegyezett akarattal osztályában jutott ingatlan javaikat is eladni kezdték, mellyből elgondolhatom, hogy az én hagyománybeli csekélyiséget is könnyen elkölték, ily képpen tőlük származott és származandó gyermekeik abban még csak nem is részesülének, ezért változhatatlanul rendelem; hogy valamit az én szerzeményemből Zsuzsi öcsémnek rendeltem, mindazok halálom után pénzre fordítottassanak Licitatio által és az egész összeg mesterházi Nagy József sógor uram, vagy ha az netalán meghalna, akármellyik testvérem vagy vérszerint való atyámfia által biztos helyre obligatoria mellett kiadassék kamatra és az obligatoria Nagy József sógor uram vagy más atyafi keze alatt és Zsuzsi öcsém és férje Berzsényi Dániel – valamiglen gyermekeik különös magok gazdálkodására nem jutnak –, azon összegnek csupán kamatait vehesse és gyermekei tartására fordítsa, hogy oly képpen szándékomban és rendelésemben ne tsalatozzam.”

Ezt a sérelmes záradékot Berzsényi Dániel a dukai Takácsok és elsősorban Takács Ferenc főszolgabíró hatásának tulajdonította, és pedig nem ok nélkül, mert a költőnek és feleségének egy előző eladási ügye elsősorban Takács Ferencet érintette. Merényi Takács Ferenc és a dukai Takácsok „imposztorságát” hangsúlyozza a költő indulatának megfelelően, az alábbiakban azonban rámutatunk arra, hogy a dukai Takácsok kétségtelenül Berzsényi Dánielre nézve sértő és sérelmes eljárásának bizonyos okai is voltak, és mikor a költő Takács Ferencre az „imposztor sógor” jelzőt akasztotta, akkor nem járt el teljesen igazságosan, mert ő is hibát követett el felesége családjával szemben.

Berzsényi Dánielnél ugyanis néminemű ellenszenvet keltett testvéreiben azáltal, hogy a neki osztályában jutott ősi jóságát Hetyén (= Egyházas-Hetye, Vas m.) férje akaratával egyezően *vériuegnek* adta el, amely abban az időben szinte árulás, vérmegtagadás számba ment. A legtöbb nemesi családnál a férfi-ági leszármazottak régtől fogva szinte elvárták, hogy a női ág kezére jutott ősi földeket elővételi joggal nekik kínálják fel megvételre. (Ősisi törvény!) Mindezt nagyon jól tudhatta a fiatal Berzsényi is és a még fiatalabb felesége is (hiszen akkoriban az ilyesmi köztudott dolog volt).

Egymagában talán ez a fiatalos elhirtelenkedés még megbocsátható is lett volna a Takács familia részéről, de az már jövátéhetetlen hiba volt, hogy eddig azt a kérdéses részt – mely Takács Ferenc saját részirtoka szomszédságában feküdt – zálogban birta tőlük sógoruk, aki azt a saját részével együttesen gazdaságosan tudta hasznosítani. Minthogy Zsuzsánna most ezt eladta, azért Ferenc testvére az ott megmaradt kisebb jóságát is eladni kényszerült, mert a kicsinnyé vált területen nem volt érdemes gazdálkodnia, minthogy az ottani gazdálkodása ráfizetéssel járt volna.¹⁶

Takács Ferenc az atyai örökség folytán gazdag birtokos volt, lényegesen jobban élt a Berzsényieknél, kastélyban lakott és főszolgabírói hivatala után évi 200 Ft fizetést húzott. Minthogy gyermekei nem maradtak, igen tekintélyes emberbarátí alapítványt hagyott maga után, innen eredt „ember barátí” híre. Takács Ferenc ellenszenvéről, valamint Takács Sára végrendeletének hátrányos voltáról hamar értesülhetett a költő, mert már 1804-ben összezőrdült sógoraival. Nagyon valószínű, hogy Berzsényi Dániel a Takács Ferencel való összezőrdülése folytán hagyta ott a neki később oly gyönyörűnek tetsző Ság vidékét, mert ezzel kivonhatta magát főszolgabírájának nehezítéséből.

A nagy per a dukai Takácsokkal természetesen Takács Sára 1811 novemberében bekövetkezett halála után indult meg. 1812 decemberében indította el a költő az évekig tartó pereskedés lavináját sajátkezűleg írott intó levelével. A levélben Berzsényi „bíróiképpen inteti” Pruzsinszkyné Takács Sára asszony végrendeletének végrehajtóit, nevezetesen Ajkay János, Káldy János és Ajkay Pál táblabírókat, hogy sem neki, sem feleségének „sem a testamentum felbontásának idejét annak rendje és módja szerint tudtára nem adták, sem- és annyival inkább az ingatlan javaknak már megtörtént felosztására rendesen meg nem hívták, sőt azon javaknak összeírásait is, úgy testamentum végrehajtásával ki adni szükséges bizonyító levelet és a tisztelt néhai asszonyságnak testamentumát hitelesperében köteleességek szerint mind eddig néki – ajánlott költségére is – ki nem adták és jó módjával kiadni nem is akarják”, azon ürügy alatt, hogy a végrendeletet Ajkay János visszatartotta. Berzsényi felszólítja Ajkayt, a többi megbízott táblabírókat, hogy egyenesen válaszoljanak: hajlandók-e az eredeti végrendeletet és az egyéb iratokat hozzá eljuttatni.¹⁷ A továbbiakban Berzsényi közli, hogy saját magát az említett urak esetleges „Törvénytelen tettei” elől már a törvény

¹⁶ Merényi az un. „dukai egyezséget” is tárgyalja mint a családi viszály egyik okát. Vasi Szemle 1968. 3. sz. 466.

¹⁷ Berzsényi Takács Sára temetésénél a végrendelet felbontásánál és az elrendelt örökösödési osztokozásnál nem jelent meg.

vonatkozó paragrafusainak oltalma alá helyezte, és választ követel. (Az intő levél teljes egészében közölve Merényi cikkeiben).¹⁸

Ezt a korabeli cikornyás hangon megírt s jogi dolgokkal túlzottan tömörített intő levelét előre megfogalmazottan küldte el Berzsenyi Vas megye szolgabírája és egyik esküdtje útján az érdekelteknek. Ez a levele egymagában is sajátosan tükrözi azt a felháborodott lelki állapotot, mellyel a törvényes jogaiban többszörösen kisémmizettnek vélt ember célzatos kijátszással gyanúsítja az egész rokonságot, habár „becsületből” meghívták Takács Sára temetésére is, melyen azonban nem jelent meg. Ajkay János arról is értesítette, hogy a családi iratok a legidősebb atyafinál őriztetnek és a végrendeletet a lakásukon ő is lemaszolhatja magának, ha „vetélkedni nem akar”, de azt kezükből ki nem adhatják. Ajkay Jánosnak udvarias de csípős hangnemben megírt leveléből az is kiviláglik, hogy a jogi formaságokhoz félszegen ragaszkodó költő az élet a maga realitásával túlhaladta, mert tétovázás nélkül kellett Sára halála után a gazdátlanná vált élő és holt dolgokról gondoskodni, és nem várhattak vele addig míg „annak rendje és módja szerint” — az akkor is csiga-lábakon járó hivatalos úton a távoli Niklán minden lépésükről értesíthetnék.

Az intésre adott választ a költő nem vélte kielégítőnek, ezért 1813-ban, jún. 15-én megindult a per a Kőszegi Kerületi Táblánál a 7 alperessel szemben:

1. Ajkay Pál pössei lakos,
2. alsókáldi Káldy János káldi-, majd nagygeresdi
3. Takács Ferenc vas megyei főszolgabíró, celdömölki
4. Ajkay János répcelaki
5. Takács Márton dukai
6. mesterházi Nagy József urai-újfalusi és
7. Domonkos Mihály kapolcsi lakosok ellen.

Ezek közül az első és a második a végrendelet végrehajtói, míg a 3—7. alattiak feleségeinek testvérei és testvéreinek férjei voltak. Mindezek jogait a Kőszegtől 8 km-re lakó Ajkay Pál eredményesen képviselte a Tábla előtt. Ezekkel a rokonokkal személyesen tárgyalnia s e végett Nikláról elutaznia a nagy távolság miatt nagyon körülményes volt, ezért a levelezés útját kellett választania. Erről azonban azt írja, hogy „levélben sem osztozni, sem osztályt rektifikálni nem lehet kettő között sem s annyival inkább 7 között!”

Ezzel szemben a Takács familia nagyjában egy szűkebbre szabott, zárt földrajzi területen élt, s ennek potenciális előnyeit élvezte egyrészt azzal, hogy minden felmerülő kérdésben személyesen egységes álláspontban tudtak megegyezni, másrészt pedig a perben vitatható tényeket alkalmazzottjainak személyes tapasztalatai alapján saját hasznukra tudták érvényesíteni azok tanuvallomásai alapján. Hiába voltak tehát Berzsenyinek ideális jogi elgondolásai, neki mindenképpen alul kellett maradnia a perben, ami fokozatosan „kisébbségi érzést” váltott ki. Az 1813. május 6-án benyújtott per ugyanis nagyon hosszú ideig elhúzódott.

1813. jún. 25—26-án volt az első tárgyalás, majd szept. 28-án, december 1-én és 20-án folytatták, amikor a bíróság elhatározta, hogy a szükséges dokumentumok beszerzése végett elhalasztja a tárgyalást a jövő évi febr. 18-ra, majd márc. 26., jún. 25-re, később szept. 28. és december 20-ára, mely napokon a felek minden előzetes írásos idézés mellőzésével tartoznak megjelenni. Ugyanezen hónapoknak ugyanezen napjain folyt tovább a per 1814, 1815, 1816, 1817, 1818 években is, míg végül is a pert a Tábla 1819. jan. 26-án törölte.¹⁹

Aki egy ilyen hosszan tartó pernek szenvedő alanya volt életében, az jól tudja, hogy a várakozás, az izgalom stb. mennyire aláássa az idegeket még akkor is, ha győztesként került ki belőle. Berzsenyiné perében azonban a bíróság azt szűrte ki, hogy Berzsenyiné felesleges, aggodalmaskodása okozta a pereskedést, s ennek folytán táblabíró férje hét éves hosszú idegfeszültséggel jár, felduzzasztott peréből elégületlenül — az ellenfelei által mintegy lekicsinyítve — került ki! Nem csoda tehát, hogy ez áldatlan pere közepette így panaszkodik már 1817. jan. 17-én Kazinczynak: „Nagy a testem bágyadtsága, de nagyobb lelkemé, úgy hogy nem írni, de olvasni sem tudok.”

1817 szeptemberében pedig ráadásul még kézbe kapja Kölcseynek „goromba” recenzióját, melytől lelkileg teljesen megrokkann, elveszti az emberekbe vetett hitét is, kiábrándulttá, életunttá válik.

1819-ben aztán a megrokkant lelkű költő már Sopronban, „éltető anyjánál” — ifjúkora városában keres vigasztalást sajtó sebeire, gyermekeinél és az itt élő Artner Jánosnál, aki mindvégig hűségesen igyekezett Berzsenyi igazát megvédeni az említett hét éves perében.

¹⁸ I. m. Somogyi Szemle 1967. 2. sz.; Vasi Szemle 1968. 3. sz. 467—468.

¹⁹ Országos Levéltár. Bírósági It. Kőszegi Ker. Táblai per. Nr. 1882.

A pereskedés eredete az a szerződés volt, amelyet Polatsek Pál özvegy édesanyja, Kiss Borbála kötött második házassága alkalmával. Kiss Borbálat ugyanis 1796. nov. 16-án feleségül vette Thulmon János. Ez alkalommal Thulmon az özvegynek és az annak első házasságából származó gyermekeknek: Polatsek Pálnak és Gömbös Antalnén Polatsek Juliannának 1000 forintot móríngolt az ún. „hit-bére” fejében. Sajátkezű aláírásával ellátott kötelezvényben biztosította leendő feleségét, hogy ezt az összeget ő és két gyermeke bárhol található vagyonából megvehessék, mégpedig akár az általa szerzetekből, akár az őseitől reá nézendő vagyonból „mode selective successorium” — vagyis az örökösei közül „kiszemelteken” megvehessék és magukat kielégíthessék.²⁰

A sajtószertő megfogalmazással készült kötelezvénynek birtokában Polatsek Pál indított először 1830-ban eljárást a „kiszemelt” örökösök, köztük Berzsényi Dániel ellen.

Hogy a per menetét megértsük, két tényezőzt kell figyelembe vennünk. Először is a „bankó cédula” kérdését. Polatsek ugyanis időt engedett — mint ez majd a közlendő levelekből kiténik — az atyafiaknak, hogy egymás között békésen alkudhassanak meg a kielégítés tárgyában. Ezek legnagyobb része vállalkozott volna is a követelés teljesítésére, de ők is csak „bankó cédulában” óhajtottak annak eleget tenni, pedig köztudott dolog volt, hogy az 1811. évi márc. 15-i pátenis alapján az 1796. évihez képest a pénz csak egyötöd értékűvé vált. Hiszen magának Berzsényinek 1811. jún. 5-én Kazinczyhoz írott leveléből tudjuk, hogy Vas megyei jószágocskáját visszaváltani akarván, csaknem minden marháját pénzzé tette, s már indulóba volt e célból, midőn ez a pátenis kijött, és életének legforróbb kívánságát dugába döntötte.

A másik tényező, amire fel kell figyelnünk, az akkori közlekedési viszonyok körülményes volta. A dukai Takácsokkal való pereskedés keserves és idegtépő elhúzódásának is egyik oka lehetett a Somogy és Vas megye közti utazgatás nehézsége. Nikláról Dukára vagy Sopronba menni az akkori időkben (1776–1836) öt-hat napi fázasztó kocsizással járt. Idősb Berzsényi István Somogy megyei táblabíró (neje Bíró Anna, néhai Stephais Gáspárnak özvegye) például Nikláról Nagykanizsán át ment Sopronba, ottan tanuló két lányának meglátogatására 1820. júl. 30-án, majd 1823. márc. 1-én, de útközben nagyon átfázott és „egy heti keserves utazás után fekve hoztak házamhoz”.²¹ Bár anyagilag is felkészült az útra, amennyiben 200 holdból álló földjét 15 000 Forintért eladta, mielőtt elindult volna, mégis borsózott a háta amikor bizonyos peres ügyeinek elintézése végett a Kőszegi Kerületi Táblához személyes megjelenésre utasította Somogy Vármegye hatósága.²² A nagy földrajzi távolság a Somogy megyei „remete-barlangot” (Niklát) valósággal kirekesztette a társadalomból, és így a különböző vármegyékbe szétszórt Berzsényi-rokonságot még sürgős családi ügyben is bajos volt együvé kovácsolni. Ez együttal magyarázatát adja azoknak a szinte hihetetlen nehezteléseknek is, amelyekkel 1804 után Berzsényi feleségét: dukai Takács Zsuzsannát majdnem minden családi összejövetelen sajnálattal kellett nélkülözniük a többi dukai Takácsoknak. A közlekedési nehézségek így szerepet játszhattak a költő számára az olyan fontos dukai Takács Sára öröksége körül lefolyt pereskedésben is (l. az előző fejezetet), de szerepe lehetett a Polatsek-perben is: a reumájával kínlódó 55 éves költő vonakodott személyesen elmenni Nikláról az egyébként közeli Dencsre is. Dencs (ma Szökeden) pedig mindössze 17–18 km-re esik Niklától, ma is csak kisközség, bár a területe nagy: 2847 kh-nyi. Akkor csak tanyaszerű pusztá (praedium) volt.²³

Még annyit a periratok közlése előtt, hogy Polatsek Pálnak 1815. máj. 31-én született egyetlen leánya, Julianna, bizonyára ennek a hozományát próbálta biztosítani az anyjának juttatott mórírg perlésével.

Lássuk tehát a per lefolyását.

A Kőszegi, vagy másként Dunántúli Kerületi Tábla útján idéztette meg 1830. febr. 4-én Spectabilis ac Generosus Polatsek Pál — több vármegyék ítélő táblái ülnöke Tabulae Judiciae Assessor a Niklán Lakó Berzsényi Dánielt, Somogy vármegye törvényszéki ülnökét és Galovits Ádámot ugyanonnan. Király Lajos somogyi esküdt ezen a napon kézbesítette az iratot, melyben a peres ügyük tárgyalását Kőszegen 1830. márc. 24-re tűzték ki. Mindkét alperes Gyurácz Ádám ügyvédet bízta meg védelmével,²⁴ de hogy maguk is személyesen megjelentek volna a tárgyaláson, arról nem szól a perirat, ellenben abban a következő levelek hiteles másolatát olvashatjuk (melyek mindgyikének címzettje Polatsek uram)

²⁰ Országos Levéltár. Bfrosági lt. Kőszegi Ker. Táblai per. Nr. 3064.

²¹ Országos Levéltár. Bfrosági lt. Kőszegi Ker. Táblai per. Nr. 2203.

²² Ez a Berzsényi egyébként feleségével együtt keresztstülője volt a költő Antal nevű fiának, amint ez a marcalli plébánia keresztelési anyakönyvének 1806. aug. 9-i bejegyzésében olvasható. NOSZLOPI TIVADAR: Berzsényi Dániel és családja.

²³ NAGY LAJOS: Geográfiai szótára.

²⁴ Országos Levéltár. Bfrosági lt. Kőszegi Ker. Táblai per. Nr. 3064.

KEDVES KOMÁM URAM!

Együtt lévén e napokban Niklán Cointerressatusaimmal (érdektársaimmal), abban egyeztünk meg, hogy részünkről a móríngnak Bankóban leendő lefizetésével kedves komám uramat megkínáljuk s ha úgy tetszeni fog kedves komám uramnak a pénzét felvenni, azt minél előbb elfogjuk (így!) készíteni és lefizetni, ámbar több cointerressatusok még perben sincsenek idézve. Kérem tehát kedves komám uramat méltóztasson ebbéli szándékát előttünk kinyilatkoztatni, s ha Kovács Pál úr házában nem találná kedves komám uramat, akaratját levélben tudtunkra adni.

Melly bizodalmas jelentésem mellett magamat *kedves komám uramnak régi és igert nagyra betsült barátságában* ajánlván s egyszersmind *kedves asszony hugomat* alázatosan tisztelven, a legszívesebb szeretettel és tisztelettel maradok kedves komám uramnak alázatos szolgálója.

Nikla, május 5.-én 831.

Bersenyi Dániel m. p.

A következő két levelet ugyan maga a költő írta, de ugyancsak az ő megbízásából íródott szintén Polatsek Pálhoz ugyanezen tárgyban és periratban.

Tellyes Bizodalmű T. Tábla Bíró Úr!

Azon alkalmatossággal, hogy szerencsém volt tisztelni a T. Urat, méltóztatott határnapul tenni 29. és 30. napját májusnak Dentsre, mely helyen és napon hogy mi is megjelenvén tudósítsuk T. Tábla bíró urat arról: vajlon szükséges lesz-e a többi cointerressatus atyafiaknak azon praetendált hitbér-nek megfizetése végett perbe idéztetések és vajlon a már idéztettek kívánnák-e azon adósságoknak a per lefolyta előtt barátságosan eleget tenni? Mi a határnapokat megtartani kívánván *Bersenyi Dániel*, Galavits Ádám és Kovács Pál úr részéről meg is jelentünk, de az T. úrhoz mind ekkoráig szerencsénk nem lehetett, annak okáért ezen néhány rendeinckel kívántuk ismét újonnan megbizonyítani, hogy mi igenis à proportions (= egyenként, fejenként) V. cédulában (V. = váltó) ezen tartozásnak készen vagyunk barátságosan eleget tenni; Kovács Pál részéről pedig protestálunk minden okozandó lehetséges költségek ellen, offerálván a pénznek fel. Egyéberánt 13-án júniusnak ismét cum sufficientibus (= elegendő készpénzzel) ugyan itt Dents-en meg fogunk jelenni, addig is magunkat szíves jóvoltában ajánlván,

maradunk Tellyes Bizodalmű T. Tábla Bíró úrnak köteles szolgálói:

[dátum nélküli]

Kovács József m. p.
(Kívül: T. Nemes Nemzetes és vitézlő Polátsek Pál úrnak T. N. Vas vm. egyik Tábla Bírájának a Tiszt. Úrnak illendő tisztelettel a Dentsen.)

Tehát ők hárman mindenkor készek voltak megfizetni a hitbérből (móríng-ból) rájuk eső azon köteles részt, amely az összes érdekelték számarányának tekintetbe vételével esik rájuk, Polatsek azonban csak ezen három tehetősebb atyáfra felosztva követeli a teljes járandóságát. Erre utal a következő levél:

T. Tábla Bíró Úr!

Hozzánk küldött becses úri levelében tett kinyilatkoztatása következtében ezennel vagyon *részemről és Bersenyi Dániel úr részéről is válaszolni*. Méltóztatott írni, hogy először az egész móríngot tsak in Summa tetszik felvenni,

2.-szor hétfőn egynéhány Pengő Forint processuális költség (= perköltség) megfizetését kívánnya, már pedig mi az elsőt illeti, arrul a Curialis Decisiókba (= kúriai döntvényekben) élő törvényen vagyon, hogy illyes esetekben a költségek nem mennek. Ezeknél fogvást minekutánna méltóztatott Úri levelében declarálni, hogy különben nem méltóztatik a mi reánk eső summát is felvenni, szükségtelen Dentsre menetelünk, hanem mindenesetre *kettőnk részéről* ezen levelünkben declaráljuk: ha a költségek térítettése nélkül e reánk háramló kétszáz azaz 475. Ft. 19 pengéket felvenni méltóztatik, méltóztasson bennünket tudóséttani, tüstént megvisszük, vagy pedig — *ha magát hozzánk megalázni méltóztatna* — kész fizetők leszünk, különben kéntelenek leszünk T. Distr. Táblának (= Kertületi Tábla.) végső Itéletét bevárni. — Melly ebbéli kinyilatkoztatásunk után magunkat becses Úri favoriban ajánlott egész tisztelettel maradok T. Tábla Bíró Úrnak alázatos szolgálója:

Galavits Ádám m. p.

Külcím: T. Nemzetes és Vitézlő Polátsek Pál Úrnak, több T. N. Vármegyék Tábla Bírájának tellyes tisztelettel Dentsen. (L. S.)

Ime e sorokban jelentkezik — a levélíró mögött szerényen rejtőző — jogtudós, táblabíró Bersenyink, amikor a kúriai döntvényekre hivatkozva megtagadja udvariasan — komájára való tekintetből — a perköltség fizetést, s inkább megvárja erre nézve a bíróság végső dön-

tését. Hasonlóképpen könnyű felismerni a soron következő levélben — melyet ugyanazon a napon, de másik név alatt íratott komájának — a gyötrelmes önharcban vívódó „morusus” költőt, amikor egyrészt fizetési készségét megismétli (más pennájával), másrészt fájjalja, hogy a sok megyében szétszórt atyafiakat semmiképpen sem tudja jobb belátásra bírni és felkéri Polatseket, nehogy „morositas” címén még újabb perköltségbe keverje őket, mert önféjtség, dacosság (morositas) súlyosbítaná az ítéletet.

Ez a levél azért is ide kívánczok, mert ebből derül fény arra, hogy az atyafiak közül — Berzsenyi elgondolása szerint — kik jöhettek volna számításba a kívánt 1000 forintnyi összegű teljes adósság részarányos megfizetésében.

Telleyes Bizodalmas Tekintetes Tábla Bíró Úr!

Nem sajnáltam volna Dentsen még egyszer megjelenni s azon köztünk fent forgó Tárgyát részünkről vég-képen elvigezni, ha hogy nem méltóztatott volna T. Tábla Bíró Úr betses Úri levelében olly elhatározólag bennünket értesíttetni, hogy a követő (igy) summát fel nem veendí. Ezen oknál fogva nem akarván hiába fáradni, elégségesnek gondoltam levelemben készségünket a morositást követhető nehézségek elkerülése végett ismét újonnan declarálni az eránt, hogy azon részünkre esendő adósságot — amikor tetszik — mindenkor minden idéztetés és más szükségtelen Birói tétele nélkül tsak egy barátságosan tett terminusra is le fogjuk fizetni; ha tehát ezen Tárgy (= pénz) mások miatt addig halasztódnék, hogy a többi interessatus atyafiaknak (= érdekelt atyafiaknak) is idéztetése szükséges lenne, méltóztasson bennünket azon felesleges idéztetésül megkímélneni, kik nem rossz lelkiességű, vagy ex morositate, hanem tisztelt Tábla bíró ur akarataból kénytelenítettünk azt bevárni, ellenben minden költségek ellen protestálunk, mint máshol is.

Részemrűl óhajtanám a Tábla bíró úrnak kívánságát telleyesíteni abban is, hogy az egész praetensiót (= kiterjesztés) egyszerre tenénk le, ha az olly könnyen meglehetne, mint nem, minek utánna azon cointeressatusok (= érdekelték) több vármegyékben volnának szórva, úgy hogy még szükségesebb és sürgetősebb familia dolgokban sem jöhetünk össze, annál kevésebbé hogy megegyezhetnék valamiben. Következésképz ezt meg nem ígérjük s azon contradictio (ellentmondás) is, melyet tetszik említeni, tsak onnét eredt, hogy én atóliányosan beszélvén, hármunk alatt valamennyit tetszett érteni.

Mentsen fel azért bennünket T. Tábla bíró Úr ezen nehézség alúl, mely az én csekély véleményem szerint annál is inkább megeshetne, hogy Barcza úr is ajánlotta: amikor tetszeni fog az elégtételt Philippovits és Németh úr is szinte, egyedül Takáts István és Laipzig urakrúl nem tudhatok semmit, minthogy ezek más vármegyékben lagnak. Méltóztasson azért — ha úgy tetszik — egy bizonyos határnapot tenni s azon határ napra hozzánk megalázni tudtára adásával a többieknek is, kiket érdekel. Bizonyára meg fognak ők is jelenni s köteleességünknek úgy akkor egyszerre mi is eleget fogunk tenni.

Ajánlván addig is szíveségiben magamat, maradok Telleyes Bizodalmű Tábla Bíró Úrnak alázatos szolgálja:

Nikla 831. jún. 1.

Kivül a levél címzése: Tettes N. Nemzetes és Vitézlobb Polátsek Pál Úrnak T. N. Vass vármegye érdemes Tábla Bírójának a Tiszt. Úrnak illendő tisztelettel az Dentsen. (L. S.) Kováts József m. p.

A peres ügynek minél előbbi sikeres befejezését mindenki nagy örömmel fogadta volna, de e végett Nikláról elutazni máshová a többi alperesek sem kívántak, még kevésbé ment volna el a reumájával kínlódó 55 éves költőnk, azért bájos szerénységgel kéri Polatseket, hogy a „nehézség alól” mentse fel őket: egy kitűzött határnapon „magát megalázva” látogasson el hozzájuk e célból.

A táblabíró felperes nemcsak a valutaromlásból eredő előnyöket használta fel ellenük, hanem magának a hitbérenek azon jellegzetes vonását is, mely szerint a „Dos semmiképpen sem kissebbedhet meg.” Ezen az alapon 1826-ban újból pert indít az általa megjelölt felelős személy ellen; nevezetesen Berzsenyi Dániel, özvegy Gömbös Ádámné, született Thulmon Krisztina és Galavits Ádám ellen.

Ebből az alkalomból — csúfondáros módon — éppen nagy költőnknek hozzá intézett „bizalmas” jellegű fenti leveleit használta fel ellenük fegyverül, és a bíróság ezek alapján (tanúkihallgatások mellőzésével) az említett három alperest kötelezte 1833. febr. 14-én kelt ítéletével az adósságnak bécsi valutában leendő megfizetésére, és a perköltségekben is őket marasztalta el.

Ez a Polatsek-féle perújítás nagyon megkeseríthette a költő életének utolsó évét. Már az előző évben nagyon lesújtotta Thulmon Zsigmondnak 1835. febr. 24-én bekövetkezett halála. Hogy Berzsenyi aránylag korai elmúlását vajon siettette-e Polatseknek („kedves komájának”) 1836. évi perújítása, avagy megfordítva, éppen Berzsenyinek súlyosbodó betegsége kényszerítette őt a per felújítására, arra nézve nem ad felvilágosítást a perirat. Tény

azonban az, hogy 1836. január 23-án a 60 éves költő Nikláról könyvért ment Kaposvárra, az ott levő könyvtári napló tanúsága szerint, pedig Nikla 120 km-re van Kaposvártól, tehát e dátum után fellépett valamiféle káros behatás, hirtelen betegség okozhatta halálát.²⁵

Sáfrán Györgyi

ARANY JÁNOS ISMERETLEN ÍRÁSAI AZ 1847-I SZALONTAI TÜZVÉSZRŐL ÉS EGY LAPPANGÓ ARANY-LEVÉL

Arany két segélykérő felhívása

Ismeretes, hogy a költő másodjegyzői éveinek legmegrendítőbb élménye az 1847. április 17-i tűzvész, mely szülővárosának jelentékeny részét elpusztította. Erről — eddig elsőnek hitt híradása — *április 21-én* Petőfinek írott levele.¹ Két nap múlva, *április 23-án*, mint másodjegyző, megrendítő jegyzőkönyvben örökítette meg a szerencsétlenséget.² *Április 29.* a kelte annak a nyomtatott segélykérő felhívásnak, melyet az uradalomhoz intézett.³ *Május 16-án* fordult a váradi püspökhöz⁴ segítségért s másnap, *17-én* a királyhoz kincstári kölcsönért.⁵

Érdekes e dátumok egymásutánjára is figyelni. Az április 21-i Petőfinek írott levél és a 23-i jegyzőkönyv a döbbenet mély íületéből fakadt: plasztikus, filmszerű képekben vetíti elénk a város tragédiáját. E napokban íródott a nyomtatott felhívás is. Ezután azonban fél hónap telt el, míg végre a püspökhöz és a királyhoz intézett sorok is megszülettek.

Mindeddig azonban nem tartottuk számon Aranyt az azt a két felhívását, melyet a fentieket megelőzően, közvetlenül a tűzvészt követő napon, 1847. április 18-án intézett a közvéleményhez. Mindkettőt az első benyomások rettenete, a segíteni akarás sürgető kénysze iratta vele. Első felhívását a *Pesti Hírlap* szerkesztőjéhez intézte.

1.

Arany János—Csengery Antalnak, mint a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének.

Szalontán, ápril' 18-án 1847.

Tekintetes Szerkesztő úr!

Nagy-Szalonta, egyike Biharmegye' legnépeseb mezővárosainak, romokban hever. Tegnapi, folyó hó' 17-én, délelőtt, egy bélyeges életű személynek a' város szélén fekvő vaskőjából röpitte a' lángokat egy irtózatoss déliszél, mellyek villámgyorsan tűzborították az egész várost; ugy, hogy kevesebb, mint két óra alatt, több ezer háznál — ide nem érve a' számtalan gazdasági épületeket — lett a' pusztító elem' áldozatává; azok közt több cserépfedélű épület is. Leégett templomunk, tornyostul, harangjaink leolvadtak, részint lehullva szétföredeztek, leégett városházánk, minden okleveleinkkel, számadási és egyéb irományainkkal, jegyzőkönyveinkkel egyetemben, az egyik lelkészi lak, a' megyei raktár, a' raktár biztosi lakkal együtt. Veszteségünk felszámíthatatlan, inségünk kimondhatatlan.

Melly szomorú tudósítást becses lapjában közhírré tenni' s ezt által a' segélyezésre minden emberbarátot felhíni, egytársamind a' begyüendő adományokat elfogadni ne terheltecsék. Ki, midőn, hivatalos megbízásomnál fogva is, erre tisztelettel felkérném, maradtam aláztatos szolgája

Arany János,

Szalonta város' másodjegyzője.

U. I. Kéretnek a többi t. cz. lapszerkesztő urak e' tudósításnak lapjaikba leendő átvételre 's a begyüendő segedelem' elfogadására. — A.

Arany felhívása a *Pesti Hírlap* 1847. április 25-i vasárnapi számában jelent meg, a lapján a következő jegyzettel: „Az adakozási ívet saját aláírásunkkal megnyitottuk. — Szerkesztő.” — A május 14-i szám már közli az első három adakozó nevét. Ezek közül ketten

²⁵ KANYARÓ JÓZSEF: Emlékezzünk régiekről. Rádióelőadás 1964. aug. 6.

¹ Petőfi Sándor Összes Művei (kritikai kiadás) VII. köt. Petőfi Sándor levelezése. Sajtó alá rendezte KISS JÓZSEF, V. NYILASZ VILMA. Bp. 1964. 57—59.

² Arany János Összes Művei (kritikai kiadás) XIII. köt. Nagyszalontai iratok. Sajtó alá rendezte DÁNIELISZ ENDRE. Bp. 1966. 24—28. (Továbbiakban: AJkk. XIII. köt.)

³ AJkk. XIII. köt. 28.

⁴ AJkk. XIII. köt. 32—33.

⁵ AJkk. XIII. köt. 33—34.

később kapcsolatba is kerültek a költővel. Fényes Elek (1807–1876), a statisztikus, 1849-ben szintén Szemere Bertalan minisztériumának keretébe tartozott, míg Kajdacsy István (1812–1873) orvosdoktor és „szemész mester”, a pesti években Arany kezelő orvosa volt.

2.

Arany második hírlapi felszólítása a közelebbi pátria hivatalos lapjában, a *Debrecen – Nagyvárad Értesítőben*⁶ jelent meg, ugyancsak április 25-én:

„Szörnyű tűzvész.

Szalonta városa romokban hever. Folyó hó 17-én délben a város egyik szélén tűz ütött ki, mely nem több mint két óra alatt az irtózatosan dühöngött szelek szárnyain az egész városon keresztül száguldozván, annak többet négy ötöd részénél, tehát mintegy ezer házat, ide nem számílván az udvarokon volt mindenféle gazdasági épületeket elhamvasztott. Leégett templomunk, tornyunk, harangjaink részint leolvadtak, részint lehullva széttörtöredtek, leégett egyik lelkészi lakunk, tanítóink lakai közül többen, városházunk minden irományokkal együtt. Népünk insége és nyomora leírhatatlan. —

Ugyanezért a szűkölködő emberiség nevében, mély tisztelettel kéretik minden emberbarát, hogy számtalan éhenhaló szerencsétlen lakostársaink felségelésére valamely segedelmet adni, gyűjteni, s a begyűlendő összeveget helybeli kereskedő Rozvány József⁷ úrhoz, mint a segélyadományoknak a végre bizottmányilag kinevezett elfogadjához és vezetőjéhez, mielőbb elküldeni kegyeskedjék.

Kelt Szalontán, ápril. 18-án 1847.

Arany János
mint a segély gyűjtő
bizottmány jegyzője.”

Az „Értesítő”, szerkesztőjétől, vagy valamelyik munkatársától — minden valószínűség szerint szemtanútól — közöl egy, Arany felhívását támogató külön cikket is:

„Felszólítás az emberszerető nagylelkűeknek

Szalonta városában folyó hó 17-én a tűzvész leírhatatlan inséget, borzasztó veszélyt és nyomorúságot okozott, úgy annyira, hogy a szegénységnek kevés darócból alig a rajtalevő ruha darabjai maradván, a mostani szűk időben szörnyű a nyomorúság; pénz, élelem, épületifa, és több megkívántatók nélkül, ez pedig csak az irgalom kezeiből nyújthatatik a számtalan szegények szívrepező sorsának enyhítésére. A szerencsétlen kárvallottakon segíteni ebben kötelességünknek ösmerjük, ugyan ezekből bátorkodunk mi is mindkét-városbani e lapok szerkesztői, az inségben szenvedők számára t. olvasóinkat felszólítani, s a boldogabb sorsban létező nagylelkű közönségnél esedezni, hogy mit bővelkedő birtokaikból a jóltevőség oltárára áldozhatik, méltóztatassék az általunk köröztető aláirati ívet kegyesen fogadni s a szerencsétlenek felségelésére pénz vagy más segedelmet nagylelkűen beírni. —

Hallásból említjük, hogy a városi t. műkedvelő társulat, valamint ez előtt is több ízben illy alkalomkor szép példáját adá nemeslelkű szívességének, legközelebbi napokban is készül a szerencsétlenek számára egy pár szindarabot előadni, mellynek a fentebbi kérelmükkel együtt mentől előbbi sikerülését óhajtjuk.

Mind két városbani
szerkesztőség.”

Egy feltételezhető Arany-levél

Aranynak e két — az irodalmi köztudatban eddig ismeretlen hírlapi felszólítása — eredménnyel járt. A *Pesti Hírlap* 1847. aug. 1-i számában Kenyeres János, akkori szalontai főbíró és tanácsa több mint egy hasábon keresztül sorolja az adományokat, melyek a szalontai tűzkárosultak segélyezésére érkeztek. E felsorolások szerint a szűkebb pátria két nagy városa: az akkor még Biharhoz tartozó Debrecen 1929 ft 53 kr-t, míg Nagyvárad 1015 ft-t gyűjtött. A *Debrecen – Nagyvárad Értesítő* előbb közölt értesüléseit igazolják az alábbi sorok: „Nem mellőzhetjük megemlíteni a debreczeni s nagyváradai műkedvelők buzgóságát, kiknek színi előadása, a debreczenie 200 ft, a nagyváradie 368 ft 48 krcal gyarapítá a pénztárt.”

⁶ A debreceni Egyetemi Könyvtár tulajdonában. Ezúttal köszönöm, hogy betekinthessem a tudtommal csak ott meglévő folyóiratba!

⁷ Rozvány József nagyszalontai görög származású kereskedő, apja Rozvány Györgynek, Nagyszalonta történetírójának és Arany kedves tanítványának: Rozvány Erzsébetnek. L. SÁFRÁN GYÖRGYI: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 12.

Arany a debreceniek segítségét 1847. június 4-én külön levélben is megköszönte. Ez a levél — mint a közlő Hegyaljai Kiss Géza említi⁸ — megírása után csak száz esztendővel került elő Debrecen városának „régiratai közül”.

Ha tehát Arany Debrecen városának külön levélben is megköszönte a segítséget, *bizvási lehet, hogy hasonló köszönő levelet intézett* Nagyvárad „Nemes Tanácsához” is. Ez esetben valószínű, hogy a debrecenihez hasonlóan, ez is még ott lappang a város „régiratai” között.

Felhívjuk tehát erre az egykor minden valószínűség szerint 1847. június 4. körül megírt levélre a romániai Arany-kutatók figyelmét, s kívánjuk, hogy hamarosan közkinccsé tehessek ezt az eddig ismeretlen Arany-levelet. —

Iffj. Bonnyai Sándor

ARANY KÖSZÖNŐ KÖZLEMÉNYE

Ismeretes, hogy a tűzvész pusztította Nagyszalonta támogatására a hivatalos kormányzat — mint királyi biztost — Vay Miklós bárót küldte Szalontára. Vay Miklós magával hozta azt az összeget, melyet Apponyi Györgyné Sztáray Júlia gyűjtött és egészített ki 1000 ezüst forintra.

Arany Vay Miklós és Apponyi Györgyné segítségét nyilvánosan köszönte meg a *Pesti Hírlap* 1847. június 8-i számában.

Ez tehát Aranyak — Debrecen Tanácsához intézett levele mellett — a *második*, az irodalmi köztudatban *eddig ismeretlen* köszönő irata a tűzvészt követő adakozásokkal kapcsolatban. Külön érdekessége, hogy írásakor — a levél keltezése szerint — Petőfi is Szalontán tartózkodott.*

„Szalonta, jún. 3-án 1847.

Alig hangzának el jajszavaink, mellyekkel tűzvész-okozta iszonyú romlásunkat a' hazánknak tudtára adtuk, már is mindenfelől nyilatkozott irántunk a' részvét, jóltevő harmatként újítva meg csüggedt kebleinket. De mindennél örvendetesebben hatott lelkünkre koronaóbr báró Vay Miklós ő nmlgának, mint az inséggel küzdő felsőmagyarországi vidékek' felsegélésére legfelsőbb helyről kegyelmesen kinevezett királyi biztosnak azon kegyessége, miszerint megértve szerencsétlenségünket, Debreczenből hozzánk máj. 12-ére személyesen leutazni 's rombadőlő városunkat — ennek nagy részét maga is gyalog bejárván — megtekinteni méltóztatott. Ez alkalommal ő nmlga, a' beérkezendő segélyadományok czélszerű kezelése végett kinevezett megyei küldöttségnek városunkban épen az nap tartott ülésében 's tanácskozásában is szíves részt vevén, a' küldöttség elnökének, táblabíró Klobusiczky János úrnak 1000 váltó forintot adott át a' szalontaiak felsegélésére fordítandót; melly segedelem, mint később kijelenté ő nmlga, egy lelkes magyar főrangú hölgy, főkancellár gróf Apponyi György ő excja' erénydús nejeének áldott kezeiből jött, a ki ezen nagylelkűen adott — részint gyűjtött — segélyösszeget újabban ezer ezüst forintra kegyeskedett kipótolni. Fogadja el a' nemes keblű grófnő e helyen is szívünk' mélyéről fakadt halálandulatunk' nyilatkozását, királyi biztos ő nagyméltósága pedig több rendű közben járásaiért 's a' buzgalomért, mellyek nyomorunk' enyhítésében még most is oly szívesen fáradoz, legforróbb köszönetünket; kegyességének emléke soha sem lesz kitorólva szíveinkből, sőt, ha e' szívek elhamvadtak is, azon utczá, melly a' mostani rendezés' alkalmával létet és Vay-utczá nevet nyer városunkban, unokáinknak is hirdetendi azt. —

Tanácsi megbízásból —

Arany János

[Szalonta] város másodjegyzője.”

⁸ Magyar Nemzet. 1848. okt. 3-i számában: „Egy újabb Arany-levél” c. közlemény — Újból közölve Ajkk. XIII. köt. 35–36.

* Aranyt mindig mélyen érintették a szegénységet ért csapások. Jókaira ismeretségük első idejében megnehezített, mert éret faragott az árvíz áldozatairól. S még Petőfinék is szemrehányást tett, mert az, szerinte, nem reagált a szalontai tűzvész hírére. Lapjaiban is sokszor buzdított segítségére, l. pl. A. J. Művei XII. köt. (Prózai Művei 3.) (Sajtó alá rendezte: NÉMETH G. BELA) 119., 120., 129.

DIENES ANDRÁS: A FIATAL PETŐFI

(A költő származása és életútja 1838 nyaráig.) Az előszót és a Függelék összekötő szövegét írta: H. Törő Györgyi. Bp. 1968. Tankönyvkiadó V. 352 l.

„Ifjúkor! Hozzá az utazó nem lett hűtlen soha: hűen őriztem meg a vágyat, az olthatatlant az ismeretlen iránt. Régi vízimalom... emlékezz reám, emlékezzetek ti is füzek, szigetek, parti nádasok, hogyan hasaltam a tűző nyári napon a sáskévéken, Scott kapitány könyvét olvasva, a sarki naplót, amit halott társak között, utolsó percéig írt a sátrában. Hogy bámultam akkor sötétén a Marosra: Talán így kell élni, így kell halni, így kell írni. A pólus már nem lesz a miénk — igaz, kapitány? — utat is vétettünk. de kukoricagóré vagy sarki sátor tövében, a fülöp-szállási határban vagy az Antarktiszon, az utolsó percig, életünk kudarcával mit sem törődve, végezzük dolgunkat, míg a ceruza ki nem hullik a kezünkől.” Ez a szép írói hitvallás, Dienes egy korábbi könyve (*A legendák Petőfi*e. Bp. 1957) előszavának záróbekezdése jut eszünkbe, amikor megilletődve lapozunk az Irodalomtörténeti Intézet hét éve elhunyt munkatársának utolsó, posztumusz művében. Sosem könnyű belenyugodni abba, ha egy jeles tudóst alkotóereje teljében ragad el a hirtelen halál; Dienst pedig nem is egyszerűen a további kutatómunka lehetőségétől fosztotta meg, hanem attól, hogy az életműve betetőzéseként maga elé tűzött és lankadatlan energiával szervezett nagyszabású kollektív vállalkozásnak, Petőfi új tudományos életrajzának akár csak egyetlen kötetét megvalósulva lássa. Egész tudományos és ismeretterjesztő munkásságával: több önálló kötettel és légiónyi tanulmányal, cikkel, előadással egyre tudatosabban erre a feladatra készült; éveken át fáradozott a metodikai, szervezeti és személyi feltételek megteremtésén, s amikor ezek nagyjából adva voltak, 1958–1959-ben, jókedvvel, fiatalos lendülettel, fogott hozzá a terv szerint 1842 őszéig terjedő, általa vállalt első kötet megírásához. 1960 és 1962 között gyors egymásutánban bocsátotta vitára az elkészült fejezeteket. A tervezett 12-ből 9-et készített el: közülük 7 a genezistől az aszói tanulmányok befejeztéig (1838 nyara) tartó részlet folyamatos feldolgozása; az ezután következő selmeci fejezeten is dolgozott, de a végső megfogal-

mazás előtt még kiegészítő helyszíni, szlovákiai kutatásokat akart folytatni; nem írta meg a pesti statisztáskodás időszakának történetét sem. Ezek helyett az ostffyasszonyfai nyár anyagát dolgozta fel (ez az írása napvilágot is látott a *Vasi Szemle* 1961. évfolyamában); a közvetlenül hozzá kapcsolódó másfél éves katonáskodás fejezetét pedig már előbb, az 1962-ben kiadott *Tanulmányok Petőfiről* c. kötet számára elkészítette. Amazt még láthatta nyomtatásban is; az utóbbinak megjelenését nem érte meg: az első trombóizistól hagyott négy évi „kegyelmi idő” 1962 augusztusában lejárt, s a kötet jó egyharmad része megíratlan maradt. De még ha az utóbb említett két fejezet kidolgozását nem is érezzük véglegesnek (csak akkor lehettek volna többé-kevésbé azok, ha természetesen, közvetlenül kapcsolódhatnak a megelőző, még hiányzó részlethez; az ostffyasszonyfai annakidején még nem is került vitára, a tanulmánykötetben közzétett, *A fiatal katon*a c. dolgozatot pedig Dienes inkább csak a biográfia próbafejezetének szánta), megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy Petőfit zegzugos életútján — a selmeci s a rákövetkező pesti, háromnegyed éves szakasztól eltekintve — a maga körültekintő, lényeges mozzanatokot és apró részleteket egyaránt mérlegre vető, logikusan és hatásosan érvelő: bizonyító-cáfoló módszerével a költő betöltött 18. életévig kísérte el, s ezzel metodikailag és az életrajz időrendjét tekintve egyaránt az egész vállalkozás alapját vetette meg. Rendületlenül dolgozott és az utolsó pillanatig írt, akárcsak ifjúkori sarkkutató eszményképe, pedig jól sejtette, hogy a „pólus” meghódításának diadalában már nem lehet része. Halálával a nagy vállalkozás elakadt; eredményeiből mindedig csak Dienes fejezetei láttak napvilágot. S ha első szavunk a sajnálkozás, hogy kötetét nem fejezhette be, örömminket sem hallgathatjuk el, hogy legalább az elkészült részletek — ha többéves késéssel is — könyvalakban hozzáférhetőkké váltak. (A *Vasi Szemle*ben megjelent fejezet újraközlését indokoltnak érezzük, s a teljesség érdeke megkívánta volna az egyébként mind-

össze két iv terjedelmű katonafejezet felvételét is.) Alapos biográfiai nyomozásainak és vizsgálódásainak sok eredménye immár közkincs, a kötet befejezetlensége és a sajtó alá rendezés körülményeivel összefüggő fogyatkozások pedig azokra a feladatokra figyelmeztetnek, amelyeket a Dienes helyébe lépő, munkáját folytató Petőfi-kutatóknak kell elvégezniük. Ehhez a Tankönyvkiadónál megjelent mű számos megszívlelendő tanulságot szolgáltat.

A szerző emlékének tartozunk azzal, hogy e tanulságok számba vétele előtt a posztumusz kiadvány létrejöttének imént érintett körülményeiről szóljunk. Annál indokoltabbnak érezzük ezt, mivel maga a kötet sajnos nem tartalmaz ilyen természetű felvilágosításokat. Az Előszóból megtudjuk, hogy a szerzőt munka közben érte a halál; de hogy milyen kézirat szolgált a kiadás alapjául, átnezte-e, közvetlen kiadásra szánta-e azt maga a szerző, maradtak-e hagyatékában a kötetre vonatkozó tervek, feljegyzések, illusztrációk, ki végezte a sajtó alá rendezés munkáját és milyen szempontok szerint, változtatott-e valamit a szövegben, kellett-e pótlásokat elvégezni, esetleges kiegészítéseket betoldani stb., ezekről a kérdésekről nem kapunk tájékoztatást. A bíráló tulajdonában fennmaradt néhány annakidején megvitatott fejezet egy-egy gépelt példánya: ezeket a kiadott szöveggel összevetve megállapítható, hogy a kettő közt nincsenek lényeges, a fejezetek szerkezetét érintő eltérések: a kiadvány jegyzetei néhol egy-két mondatdal meg vannak toldva, másutt viszont kisebb-nagyobb részletek kimaradtak a gépelt szövegből. (A betoldások feltehetőleg a szerző utólagos kiegészítései a gépirat egyik példányán; a kihagyások azonban későbbi, szerkesztői beavatkozás következményei is lehetnek.) Egyéb változtatások nem fordulnak elő; a szerző tehát a viták tanulságai alapján vagy más okból szükségesnek érzett módosításokat nyilván csak később, a tervezett kötet megírása után, a nyomdakész kézirat kialakításával együtt akarta elvégezni. Nem szabad tehát megelégednünk arról, hogy a kötet nyomdai kéziratára nem a szerző írta rá az „imprimatur”-t.

Mindjárt meg kell azonban jegyezni, hogy az elkészült fejezetek nagyobb mérvű átdolgozására aligha lett volna szükség. Ilyesféle igény a vitákon nem is merült fel, sőt általában az volt a részvevők véleménye, hogy Dienes mind az arányok s a feldolgozás módja, mind a filológiai gondosság és a szerkezeti, ill. nyelvi megformálás tekintetében jól oldotta meg feladatát: az írói biográfia mérték-tartó, tudományos hitelű s egyúttal jól olvasható műfaji változatát alakította ki, mely mintául szolgálhat a munka folytatásához is. A kötet befejezetlenségéből, ill. a szerzőtől

véglegesen nem jóváhagyott voltából következő fogyatkozásokat (ezekről I. alább) a mindvégig természetes közvetlenségű, gördülékeny, élvezetes előadásmód, a világos, meggyőző érvelés, főként pedig a szerző állandó érzelmi jelenléte, a szárazabb genealógiai vagy iskolatörténeti fejtegetéseket is átélkesítő személyes érdekelttsége feledtetni. Dienes nem tudja, nem is akarja véka alá rejteni hőse iránti elfogultságát. A tudományos kutató intellektuális igazságkeresése nála egy alapján véve egészséges romantikus érzelmi magatartással színeződik, amely nélkül ez a könyv el sem készülhetett volna: semmilyen áldozattól, fáradságtól nem riadt vissza, ha remélhette, hogy általa a Petőfi-életrajz egy-egy még oly jelentéktelennek látszó vonatkozását vagy részletét tisztázhatja; hitte, hogy ezt a munkát el kell végezni és így kell elvégezni, mert hiszen Petőfi: „Petőfi volt”, az volt már első fennmaradt versének megírása előtt, amikor (és még éveken át) Petrovicsnak hívták, s amikor — erről tanúskodik az elkészült aszódi fejezet is — legfeljebb az iskolatársak kései, elfogott emlékezése szerint emelkedett ki környezetéből ilyen vagy olyan adottságával, valójában azonban még semmi sem jelezhette benne a nagyra hivatott művészt. Dienesnek Petőfi iránti hódolata rokon a naív népi-paraszti Petőfi-kultusszal, amelynek közegében különös jelentőséghez jut minden talpalatnyi hely, ahol a költő megfordult, minden tárgy, amit valaha a kezébe vett, minden szó, ami — egykorú források vagy nemzedékeken át őrzött hagyomány szerint — ajkáról elhangzott. Sokan megszállottságnak nevezték és bizalmatlanul figyelték azt a hevületet, amellyel Dienes Petőfi titkainak térben és időben nyomába szegődött. Pedig ő nem színeli: a teljes, végleges igazságot kereste minden felmerülő kérdésben; nyilván ezért is sikerült azt sokszor annyira megközelítenie, amennyire az adott körülmények között egyáltalán lehetséges volt. Ez sem elégítette ki mindig, s olykor a lezártság, lekerékítés érdekében — mint gyakorlott és jótollú belletrista — az írói fantázia segítségét is igénybe vette. Kutatói módszere a rendszeres tudományos munkával töltött évek során — a kritikai megjegyzések hatására is — egyre szolidabbá vált, s ezek a túlzások, a romantikus pózok, a stílus szubjektív-patetikus kinövésével együtt fokozatosan elenyésztek; legjobban éppen *A fiatal Petőfi* fejezetei vallanak erről a tisztulási folyamatról.

Dienes kutatói arculatának másik jellemző, az előbbivel összefüggő vonása a közlés intenzív vágya: a feltárt adatok, új eredmények minél közvetlenebb és teljesebb átadására való törekvés. Minden tudományos mű szerzője számol valamilyen, többé-kevésbé szűkkörű szakmai olvasóközönsséggel, annak

igényeihez, ismereteihez szabva mondanivalóját. Dienes jóformán minden rendű és rangú olvasóhoz szól egyszerre; ezt feladatának érzi, de meg is van győződve róla, hogy Petőfi alakja és életútja, ha közérthetően és vonzó módon mutatják be, mindenkit érdekelt. Bizonyára összefügg ez a szerző egykori ismeretterjesztő-népművelő tevékenységével és tapasztalataival: mielőtt első nagyobb tudományos művét, *Petőfi a szabadságharcban* c. munkáját megírta, vagy kétszázra menő népszerűsítő cikket, tanulmányt publikált a költő életéről és haláláról a legkülönbözőbb pesti és vidéki lapokban; számtalan előadást tartott falusi népművelési otthonok fejkendős, csizmás hallgatósága, külvárosi munkásszálások lakói, diákok és értelmiségiek számára. Első tudományos dolgozataiban még zavaróan hatott a kutatói és ismeretterjesztői célkitűzések keveredése; a Petőfi-életrajz elkészült részletében azonban már ennek sincs nyoma; ami megmaradt, a közérthető és könnyed, folyamatos előadás, bármilyen tudományos műnek csak javára válhat. Azt a korai életszakaszt, melynek korábbi tudományos feldolgozása sívár unalmával rí ki még a szárazságáról hírhedt Ferenczi Petőfi-biográfiajából is, Dienes felfogása és stílusa érdekesítő olvasmánnyá avatja: az olvasó előbb-utóbb a hatása alá kerül, s elfogadja, hogy ennek a különben is oly rövidre szabott életnek nem lehet számunkra közömbös szakasza vagy mozzanata.

Annál tiszteletreméltóbb teljesítmény ez, mert a szerző az I. kötettel a Petőfi-életrajznak a tudományos kutatás szempontjából leghálátlanabb periódusát vállalta: időben és térben egyaránt hatalmas területet kellett átbúvárolnia s közben a biográfia fővonalától messze szerteágazó problémák egész sorával szembenéznie; Ferenczi minden tekintetben elavult munkája óta mérhetetlenül felduzzadt a Petőfi életére (s ezen belül származására, születésére, gyermek- és diákkorára) vonatkozó adatok, ill. különféle terjedelmű és színvonalú feldolgozó irodalom, melynek összefogása, egyeztetése, fásasztó részletkutatásokkal való kiegészítése Dienesre várt. S mindezek mellett sem számíthatott látványos eredményekre, hiszen a „költő” itt még legfeljebb kísérletező, szárnypróbálgató diákverselő; egyébként pedig a közvetlen, hiteles dokumentumok száma gyér, az egykori játszópajtások, iskolatársak késői emlékezései kevés kivételtől eltekintve megbízhatatlanok, zsenge éveiről maga a költő is csak elvéve ejt egy-egy szót; ilyenformán a legfontosabbat: az egyéniség kialakulását nem könnyű nyommon követni, a különféle forrásokból származó, alig ellenőrizhető adatok gyakran ellentmondanak egymásnak.

Dienes tudatában volt e nehézségeknek, és mindenekelőtt új források felkutatását

tűzte ki célul. Nagy apparátussal dolgozott: levéltárakat böngészett át, itthon és külföldön hagyatékok után nyomozott, felhasználta a szájhagyományban fennmaradt Petőfi-emlékeket is, melyekből egy kötetre valót még 1957-ben közreadott (*A legendák Petőfi-je*); kutatók, szakértők széles körével tartott fenn kapcsolatot: baráti országok tudósaival, vidéki tanárokkal, egy-egy város vagy község Petőfi-vonatkozásainak kitűnő ismerőivel kiterjedt levelezést folytatott (jegyzeteiben sokszor utal ilyen levelek adataira; vajon megmaradtak-e ezek a hagyatékában?), s végigjárta a költő útjait itthon és külföldön.

Anyagfeltáró munkája során nemegyszer bukkant érdekes új, az életrajzba közvetlenül beilleszthető adatokra; mégis úgy éreztük, ezeknél az elszórt, esetleges újdonságoknál fontosabbak a korábban annyira elhanyagolt hely- és iskolatörténeti források vallomásai: amikor a szerző felidézi az egykori Kiskunfélegyháza vagy Kecskemét városképét, a Völgyseg szelíd lankáit (a sárszentlőrinci kisdíák játékaiknak színhelyét), a gyors ütemben polgárosodó Pest lármáját és fényeit, a soknemzetiségű Aszód és a schola latina sajátos levegőjét, — a kis Petőfi gyermek-, ill. tanulókorának egy-egy újabb állomásán szinte testközelbe kerül az olvasóhoz. A szerző tehát a hiteles háttér felvázolásával kárpótol azért, hogy a szorosan vett életrajz tényeit, a Petőfi-irodalom második évszázadának kezdetén, már csak itt-ott, módjával gyarapíthatja. A módszer a regényíró Dienes kelléktárából való, de objektív módon, megbízható forrásokra támaszkodva alkalmazza.

A szerző az anyaggyűjtés széles és szilárd fundamentumán megkezdte a biográfia megszív alapfalainak felrakását. A Petőfi-irodalom roppant tömkelegében nagy biztonsággal tájékozódott, sok elfelejtett írást is felkutatott és felhasználott (pl. Szeberényi Andor értékes szlovák nyelvű cikkét a *Národné Noviny* 1873. évf.-ából); sőt értékesítette a különféle társtudományok, így a pedagógia-történet eredményeit, s az itt mutatkozó hiányokat is igyekezett saját kutatásaival kitölteni. Szó- és írásbeli vitáit könyvben is folytatta, perbe szállt rég elhunyt vagy ma is aktív Petőfi-kutatókkal; de hogy nem egyes személyek ellen, hanem Petőfi kedvéért vitatkozott, arról bárkit meggyőzhetnek jegyzeteinek utalásai: ezekből könnyen megállapítható, hogy vitapartnereinek kutatásait méltányolta és figyelembe vette; a nevek felsorolását mellőzve ezúttal csak Mezősi Károly nevét említjük, akivel a szerző korábban a legszenvedélyesebb polémiákba bocsátkozott; Mezősi családtörténeti, főként Petőfi édesapja vállalkozásaival kapcsolatos — e korai szakaszra nézve alapvető — kiterjedt kutatásainak eredményei annyira beé-

pültek a könyvbe, hogy már-már az első fejezetek eszmei társzerzőjének tekinthetjük; még a születéshely kérdésében is, melyre nézve tudvalevőleg a Dienesétől eltérő álláspontot képvisel, az ő makacs ellenvéleménye, meggondolkoztató érvelése kényszerítette a szerzőt álláspontjának minden addiginál alaposabb és rendszeresebb kifejtésére.

Dienes fáradhatatlan és módszeres kutatómunkája nyomán Petőfi életének ez a szakasza az eddigittől lényegesen eltérő és sokkal élesebb megvilágításban áll előttünk. A kötet terjedelme mintegy háromszorosra a korábbi tudományos Petőfi-életrajz, Ferenczi munkája megfelelő részleteinek, jóllehet Dienes takarékosan bánik a papírral: felesleges kitérőket nem tesz, a terjengős idézeteket nem kedveli; igaz, sokat és szenvedélyesen polemizál (főként a jegyzetekben), de az elavult, dilettáns nézetekkel, legendákkal telített Petőfi-irodalom mindig jogos és indokolt vitára kényszeríti. A mennyiséginél még szembetűnőbb a minőségi változás: Ferenczi életrajzának e fejezeteiből jóformán kő kövön nem maradt. Csaknem minden bekezdésben van valami meglepő, valami novum: korábban ismeretlen adat, vagy részlet, az ismert tények újszerű, teljesebb, igazabb előadása, ill. csoportosítása, jól megalapozott felvételek stb. Csak címszavakkal utalhatunk a legfontosabb eredményekre: Petőfi nemesi származásának meggyőző cáfolata s a Ferenczi-féle Petrovics-nemzedékrend elvetése; az anyai leszármazási ág tisztázása a dédszüllőig bezárólag s Hruz Mária pontos születési adatainak megállapítása (bármilyen hihetetlennek tűnik, de a Petőfi-kutatás 100 év alatt sem tudott ebben a kérdésben dűlőre jutni); Petrovits István anyanyelve (nyelvjárása) és magyarsága; a két szülő házasságkötése előzményeinek és körülményeinek az eddiginél sokkal részletesebb és hitelesebb előadása; a szülőhelyvita módszeres, polemikus összefoglalása a kiskőrösi álláspont oldaláról, vázlatos kutatástörténeti áttekintéssel; a két, korábban meglehetősen homályban maradt tanító: a kecskeméti Schifferdecker-Hajósi Dániel és a sárszentlőrinci Lehr András bemutatása és nevelői munkájuk jellemzése; a két pesti tanév (1833–34, 1834–35) körüli félreértések, tévedések és legendák helyreigazítása; az aszódi iskola rajza; Koren István gondosan kidolgozott, rokonszenves portréja; Petőfi aszódi iskolakönyveinek és olvasmányainak a művek ismeretén alapuló tanulságos áttekintése. S ami talán a legfontosabb: a szerzőnek a gyermek-kisdiák Petőfi külsejére és belső adottságaira vonatkozó, egymással gyakran felesleg emlékeztetéseket fejezetenként aprólékos gondnal mérlegelve sikerült egy, az egész szakaszt mind szorosabb egységbe fűző, többé-kevésbé egyenletes fejlődési vonalat kialakítania. Ennek mentén or-

ganikus rendben helyezkedik el a biográfia egész anyaga: a földrajzi és személyi környezet tényei, városok és tájak, családi vonatkozások, iskolák, tanárok, osztálytársak.

Dienes könyvének hőse, a kis Petőfi, aki már húszhónapos korában megkezdte végeérhetetlen költőzködéseit, mozgalmas gyermekévei során, a lakóhelyek, iskolák, diákszállások és személyi környezet sűrű változásai közepette a szemünk láttára, a testi-lelki-szellemi fejlődés lépcsőfokain jut el kamaszkorának végéig, aszódi tanulmányainak befejeztéig, amikor első fennmaradt költeményét, iskolai búcsúzóversét írja. Alighanem sejti már ekkor, hogy nemcsak Aszódtól, hanem gondtalan gyermekéveitől is búcsúzik. Ez az időpont, 1838 nyara, kétségteljesen korszakhatár a költő életében; ami ezután következik, az két szempontból is minőségileg új: egyrészt alapvetően más az az életrajzegzisztenciális helyzet, amelybe a tönkrejutott szabadszállási mézáros fia, a selmeci alumneum diákja kerül; másrészt ez a diák már eszmékkel jegyzi el magát, színészi és költői sikerekre vágyik: „aut Caesar, aut nihil!” lesz büszkén hangoztatott jelszava. Az útjában tornyosuló akadályok: a nyomor szorítása, az apa makacs ellenzése, a költői remények lassú érlelődése, a színészi kísérletek kudarca stb. csak fokozzák eltökéltségét. Dienes ennek az új pályaszakasznak küszöbéig kíséri el Petőfit, s így művét, bár befejezetlenül maradt (a tervezett folytatásból csak az említett két fejezet készült el), mégis lezártnak érezzük.

Hogy *A fiatal Petőfi* nem hibátlan mű, azt jórészt az az említett körülmény magyarázza, hogy nem maga a szerző rendezte sajtó alá. Kárát vallotta a kiadvány annak is, hogy az egyes fejezetek elkészülése után 6–8 évvel került ki a sajtó alól. A kutatások, nem utolsósorban éppen Dienes munkája: cikkei, előadásai, vidéki útjai, előadásai nyomán, ez idő alatt is tovább folytak és újabb eredményeket hoztak. A feljebb említett Mezősi Károly folytatta Petrovics István vállalkozásaival, anyagi helyzete alakulásával kapcsolatos gyümölcsöző vizsgálódásait; Jakus Lajos penci kutató, akinek néhány cikkét, adatát Dienes ugyancsak felhasználta már, az utóbbi években ismét több részfel dolgozással, adalékkal járult hozzá a kötet nyitott kérdéseinek tisztázásához, tévedéseinek helyreigazításához. A költő származásával, rokonságával kapcsolatos kutatásai során az egész Petőfi-genezist gondos revízió alá vette (1. *Evangelikus egyházak anyakönyveinek adatai Petőfi őseiről*. Evangelikus Élet 1964. 22–26. sz.; ill. *Petőfi ősei Aszódon és Pest megyében*. Múzeumi Füzetek (Aszód) 3. sz. 1967. 3–32, leszármazási táblázattal, bár ez, sajnos, nem hibátlan); számos egyéb módosítás—kiegészítés mellett kimu-

tatja, hogy a Dienestől feltételezett Petrovics-ág elfogadhatatlan (ez a bíráló megjegyzés az intézeti vitán is elhangzott, s a szerző elismerte a fenntartás jogosságát): míg a nemes Petrovics Tamás túlságosan idős volt ahhoz, hogy Petőfi nagyapjával azonosítani lehessen (ezt fejtegette igen meggyőzően Dienes), addig az általa felfedezett vagyóci Petrovics Tamás túlságosan fiatal, hiszen csak 17 éves volt, amikor Petőfi nagyapjának első gyermeke született. Ezt a leszármazási vonalat egyébként maga Dienes is először csak — bár „nagyon valószínű” — feltevésként említi, később azonban már bizonyítottnak veszi. Az apai nagyapa származása, szüleinek neve tehát mindmáig nyitott kérdésnek tekinthető. Jakus kutatási adatait, a családtörténeti vonatkozásokon kívül a költő-gyermek kecskeméti és sárszentlőrinci életére, személyi környezetére vonatkozólag is sok újjal szaporította kéziratban levő, az Irodalomtörténeti Intézethez beküldött értékes dolgozataiban. Helyes volna, ha az ItK szerkesztősége legalább summázatoknak helyet adna addig is, amíg kiadásukra lehetőség nyílik. Rell (a kötet egyik képmellékletének feliratán tévesen Rall!) Lajos Koren István hagyatékának érdemes és igen tájékozott gondozója ugyan-csak kéziratok feljegyzéseiben az aszódi fejezethez fűzött figyelemre méltó kiegészítéseket; stb.

A szerző a végső simítások során bizonyosan kiküszöbölte volna a kézirat apróbb szerkezeti egyenetlenségeit, az itt-ott előforduló átfedéseket, következetlenségeket (ilyen pl. az I. fejezetben az, hogy Petőfi nemesi származásának cáfolata indokolatlanul több részre esik szét, l. 19—21. l., ill. a fejezet 34. és 65, 66. sz. jegyzetét; a II.-ban pedig, hogy Petrovics István legénykori vándorlásaira vonatkozó néhány adatot utólag iktat be, l. 34—35, 45. l., ill. a fejezet 13. és 62. sz. jegyzetét; stb.); valószínűleg enyhített volna a szorosan vett életrajzi és a tudománytörténeti anyagnak főként az első fejezetekben zavaró keveredésén (a vitákon ismételtén elhangzott az a megjegyzés, hogy a kutatástörténet érdekesebb, néha bizarr adataira, pl. egy-egy, a Petőfi-irodalomban megrögzött, a tényekkel is sokáig makacsul dacoló téves nézet eredetére lehetőleg a jegyzetekben kell utalni); s bizonyára sor került volna az apróbb stílushibák, pongyolaságok felszámolására is.

Bizonyos típusú hibákat, hiányokat a meg nem nevezett sajtó alá rendező több-kevesebb

fáradtsággal kiigazíthatott, ill. jóvátehető volt; de a kiadásra előkészítő kéziratgondozásnak csak egyetlen kézzelfogható nyomát fedeztük fel: a Petőfi kritikai kiadás 1964-ben megjelent VII. kötetére való utalások betoldását (a szerző ugyanis ennek még csak a kéziratára hivatkozhatott); egyébként jóformán az utolsó betűig az eredeti szöveget kapjuk, benne pl. nem létező mellékletekre való utalással (14—15. l.; elkallódtak ezek a mellékletek vagy egyéb akadálya volt a közlésüknek? a rájuk való hivatkozás mindenestre félrevezető; ugyanakkor viszont hiányoznak a szöveget a képanyaggal — 80—81, 208—209. l. — összekötő utalások), továbbá, különösen a jegyzetekben, a hanyag, gépiesen végzett kéziratelőkészítés hibáival: név- és számelírásokkal, a szlovák elnevezések következtelen helyesírásával, a zárójelek hibás alkalmazásával (pl. a 258. lapon a 44. sz. jegyzetben) s általában az átlagosnál több sajtóhibával.

A gondosabb szerkesztés egyébként is sokat tehetett volna annak érdekében, hogy a kötet a „kézirát gyanánt” jelleg helyett a befejezettség hatását keltse, egyúttal pedig a további biográfiai kutatások és a tervezett folytatás jól kezelhető segédeszköze legyen. Sajnálattal konstatáljuk a névmutató hiányát; rövidítésjegyzék sincs a jegyzetekhez. Bizonyára nem ütközött volna leküzdhetetlen nehézségekbe a szerző genezis-kutatásainak áttekintését megkönnyítő leszármazási táblázat megrajzoltatása sem. Dienes tervezett íyet, amint általában is szokása volt különféle szemléltetési módok (terképek, vázlatok) alkalmazása; családfa-rajzzal illusztrálta azt a cikket is, amelyben a Hruz-ágra vonatkozó, általa felkutatott anyakönyvi adatokat, a szlovákiai *Kulturny Život* 1958. szept. 19-i számában először ismertette.

A kötet címe eltér attól, amit Dienes szánt neki (a sokszorosított gépiraton *Az ifjú Petőfi* cím olvasható, s Dienes nyomtatásban is ismételtén így említette készülő munkáját, l. *Vasi Szemle* 1961. 3. k. 56, ill. ItK 1963. 28). Érthetetlen előttünk ez a módosítás, hiszen Petőfi „fiatal” volt még halála napján is; sőt a bővítő értelmű jelző helyett inkább a szűkítő jelentésű lett volna helyénvaló (pl. Petőfi, a kisdíák, vagy A kamasz Petőfi), tekintve, hogy a pápai tanév befejezéséig, Petőfi 20 éves koráig tervezett kötetnek csak egy része készült el.

Kiss József

Bp. 1969. Gondolat K. 224 l. (Nagy Magyar Írók)

Ritka eset, hogy igény és vállalkozás olyan pontosan és szerencsésen találkozzon, mint Balogh László József Attiláról szóló könyve esetében. Azt lehetne mondani, hogy a polcon és az olvasók tudatában már megvolt a helye. Ahogy gyarapodott a József Attila-irodalom, hiánya úgy lett egyre sürgetőbb. Tíz esztendő megújult kutatókedvnek gazdag termését kellett elrendezni. Olyan eredményeket, amelyek már nem egy kitaposott úton, hanem új csapásokon termettek. József Attila és a párt; József Attila és Bartók, Derkovits; József Attila és a freudizmus; József Attila és az egzisztencializmus; József Attila esztétikája; szemléletének és szimbolikájának összefüggései; külön a képei, és külön a legnagyobb versek az elemzés más-más szempontjai felől! — Így elsorolva csak elvont címszavak, de ilyen sommás mi-voltukban is lezajlik, hogy a kérdéseknek milyen hatalmas és sűrű szövevénye kezd kibontakozni a mű körül. Pedig nem volt ebben semmi programosság, senki sem jelölte ki a felmerendő új parcellákat. Épp csak fogékonyabb és bátrabb lett a kutatás. S mert a nagy költő önkéntlenül is megéli, megszervezi a kor égető kérdéseit, József Attila is kivételes tisztaságú válasszal szolgált minden jöszemű kérdézőnek. Így lett ez a költészet új módszerek és új szempontok erőpróbája, felvonalási terepe. S mert az eredményeket semmilyen hivatal nem hitelesítette, az idő pedig még nem szentesíthette, bennük eligazodni nem könnyű dolog. — A jó népszerűsítő munkának azonban kedvezhet is az ilyen helyzet. A pillanat, amikor még frissek a felhasználások, elhasználatlanok s helyenként bizonytalanok is. Amikor az önálló mérlegelés, a bátor választás munkájával kell őket szer- ves rendbe foglalni.

Ha Balogh László könyve csak ennyit adna, a sorozat természetéből és rendeltetéséből rárótt népszerűsítő feladatnak ennyivel is jól megfelelné. Csak hogy átfogó pályaképet — ami célja és eredménye — a kész ismeretekből a legnagyobb szorgalommal sem alkothatott volna. Ez a nehézség azonban nem is lényeges, mert Balogh László nem lemásolt gondolatok összerovása útján alkotta művét, hanem maga is előről betűzte végig az ismert és ismeretlen forrásokat. S ahol elődei nyomán haladt, ott is az eredmények gyökeréig hatolt, újra megjárta tehát a felfedezés útjait. S közben nemcsak a részletek szövevényét fejtette fel, de az a csoda, amely egy káprázatos tehetség, egy életérdekű filozófia és egy ordas kor találkozásaként József Attilában testet öltött, ez a csoda a mag a sugárzó lényege szerint vált élményévé

s lett könyve ihletőjévé. A mű természetének, a pálya belső logikájának élményszerű megértését jelenti ez. Az ilyen tudás nem torpan meg a hézagoknál, mert már szuverén hatalom, s a szoros kapcsolattól nyert ereje révén mankók nélkül is végezheti dolgát.

Ez a titka annak, hogy ez a könyv egyetlen nehéz kérdést sem kerül ki, egyetlen nagy mű fölött sem siklik át, hogy arányai mintaszerűek, elemzései között kirívó színvonalkülönbségnek nyoma sincs, — s hogy a részletek egy mind komorabbá és súlyosabbá váló folyamat drámai menetébe illeszkedve juthatnak többszörös funkcióhoz. Nemcsak az adott fázist magyarázzák, de a kifejlés természetét is, előre és visszafelé is világot vetnek.

Sűrűbb szövésszerű könyvet „az irodalommal most ismerkedők számára” elképzelni is nehéz. Információ-anyaga és elméleti terhelése talán túl nagy is volna, elemzései fászszerűek, de Balogh László jó érzékkel teszi eleve né és változatossá az előadást. Az életrajzi elemeket jobbra a mű felé mutató jelentőségük szerint juttatja térhez. Az elméleti vonatkozásokat pedig szintén úgy, hogy kulcsot is adjanak a soron jövő versekhez, s cserében, a versek elemzésekor, a teóriák értelmét is érzékletesebben rajzolja ki. A dialektika ösztönös készsége vagy a szigorú ökonómia kényszere teszi-é, lehetne találgatni, de tény, hogy ez a könyv megkímél bennünket a műveltséggel való hivalkodás és a tudákoság műveleteitől, amikor mintaszerű tömörséggel és világossággal halad célja, a mű értelmezése felé.

Verselemzéseiről külön kellene szólni, mert számuk és színvonaluk meghaladja a népszerűsítő munkákban szokásos szintet. S nemcsak ott, ahol kitűnő előzményekre alapozhat. Pedig a részletek árnyalt felfejtésére, a hatás sokféle titkának elemzésére nincs tere, a jelentés lényegére kell szorítkoznia. Olykor azonban, mint például a *Döntsd a tőkét* és a *Hazám* esetében még a szöveg korábbi változatára is fényt villant, hogy a végleges alak többletét foghatóbbá tegye. Hiányolni lehetne, hogy például a *Külvárosi éj* felismert motívumaiban, az egymást követő új és új mozzanatokban nem érzékeli eléggé az egész folyamatot irányító ihlet lényegét. Vitatni lehetne, hogy helyes-é a zene disszonancia és konszonancia fogalmával élni egyes verselemzésekről szólva, az előbbi a rossz, a negatív, az utóbbi a jó, a pozitív szinonimájaként használni? (170, 173, 191. l.) De mindezek ellenére áll, hogy az elemzések képezik a könyv súlypontjait. Bennük fut össze minden előzmény, s általuk tárul fel a szemlélet és a maga-

tartás új és új vonása. Hogy milyen megvilágosító erővel, leginkább talán a *Téli éjszaka* elemzése, s ennek következményeként a *virrasztás* ethoszának jellemzése példázhatná.

A *Téli éjszaka* korábban Tamás Attila elemzte, ki nem kerülhető mélységgel és alapossággal. József Attila és Bartók rokonságát Szabolcsi Bence és Szabolcsi Miklós. Balogh László jól ismeri ezeket az előzményeket, — de az a természetesség, a kapcsolásnak az a szorossága, amellyel az elemzésből a Bartókkal való párhuzamra tér, ahogy a *virrasztás* közös magatartásához jut, egyszerre mutatja tudományunk szellemében az elvi alap bizonyos közösséget, s azt is, hogy Balogh László tud élni az ebből eredő lehetőségekkel.

Az olvasó spontán szervezőségeként, meggyőző folyamatosságként érzékeli ezt a készséget, de a szakmabeliek majd észreveszik, hogy a felhalmozott sokféle tudás életszerű közlésének milyen nehéz feladata oldódik meg általa. Az alig ismert levél- és naplórészletek vagy a párttal való kapcsolat zavarainak markáns szemléltetése is többszörös nyereség, mert informál s ugyanakkor színesebbé és tagoltabbá is teszi az előadást.

Van aztán ennek a szuverénitásnak irodalomtörténeti érdekű fegyverténye is. Az a hitelességgel fedezett nagyvonalúság, amellyel Balogh László József Attilát a magyar költészet összefüggéseibe ágyazza. A felszín tényeiből konstruált Petőfi—József Attila kontroverziát Tamás Attila könyve már hatálytalanította. Balogh László most az érett József Attila Adyra, Aranyra, Csokonaira ütő vonásainak, s a népköltészethez és a szociográfiákhoz fűződő kapcsolatainak élesebb kiraj-

zolásával teszi láthatóbbá a sűrű vonatkozás-rendszert, amelyben ez a nagy költészet létrejöhett. Különösen a „minden titkok” Adyjának a közelségét és a versépítésükben észlelhető rokonságot elemzi alig fellebbezhető érvénnyel. Olyannyira, hogy miközben meggyőzően tárja eléink a nép és nemzet érdekeivel összeforrt költőt, s e vonásai révén Ady, Bartók, Kodály és Móricz-rokonát, a mű stílustörténeti újszerűségének ténye óhatatlanul el is halványul ebben a *magatartás* szálain létesült közösségben. De szembe sehol sem kerül azokkal, akik a másfelé fűződő kapcsolatokra figyelnek, mert nem más értékek és más készségek ellenében keresi az érintkezés pontjait, hanem ott, ahol a mű emberi lényege talál rokonhangra.

Megfelel ezzel annak a követelménynek, amely könyve népszerűsítő szerepéből adódik, s közben a kérdés szakértőit is új megfontolásokra sarkallhatja. Azzal, hogy az eredmények zömét felélte, s az értékek javát könyvébe foglalta, talán le is zárt egy periódust, de ha nem így volna is, a népszerűsítő mű szokásos normáit bizonyosan meghaladta. Persze népszerűsíteni sokféleképpen lehet. Az a könyv például, amely valamely sugárzó centrum köré szervezné a mondandókat, amely a kész ismeretek velejét kiszűrve műalkotásszerű alakban mutatná fel a költőt és művét, még megírásra vár. Balogh László könyve a monográfia egy olyan változata, amelyben a tudománnyal való kapcsolat annyira eleven, hogy „népszerű” jellegét sokszor álcának érezzük, anélkül, hogy nyereségeit nélkülöznünk kellene.

Kiss Ferenc

POMOGÁTS BÉLA: KUNCZ ALADÁR

Bp. 1968. MTA Irodalomtörténeti Intézete — Akadémiai K. 193 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 61.)

Egyetlen regénye maradt fenn Kuncz Aladárnak „az idő és a kritika rostjában”, s a *Fekete kolostor* kizárólagos sikere is részes abban, hogy életműve más tanulságos vagy értékes oldalai sokáig homályban maradtak. Pomogáts Béla monográfiája a pálya egészét s Kuncz „igazi arcát” rajzolja meg, az anyaggyűjtés és a (rész-)szintetizálás feladatát is vállalja. Munkájának tárgyi eredményein kívül módszertani tanulságai is figyelemre méltók; sikerül úgy ábrázolnia hősét, hogy miközben megmutatja az életművet meghatározó általános társadalmi körülményeket, egyúttal a személyiséget a maga „éppígyiségében” (Lukács György) ragadja meg, irodalomtörténeti szerepében is kidomborítja a képességeket, az alkat, az egyéniség sajátosságait.

Kuncz aránylag rövid életében két merőben különböző periódust jelöl ki a francia internáltság. A három nagy egységre tagolt monográfia első része a tanulóéveket, a fiatal tanár századeleji „éducation sentimentale-ját” dolgozza fel, a fogolytársak emlékezései meg levelezése, s főleg a *Fekete kolostor* alapján bemutatja a francia fogság eseményeit és hatását, majd a Tanácsköztársaság bukásakor hazatérő Kuncz útkeresését a kor szellemi áramlatai közt. Ebben a részben az ábrázolás pszichológiai eleme uralkodik, egy színes, bohém, individualista egyéniség portréja, s ma megrázó folyamat rajza, hogy az ábrándok világában élő, elegáns „literary gentleman” a megpróbáltatások és szenvedések az imperializmus korának ellentmondásait felismerő, használni, cselekedni vágyó humanistává for-

málják át. Pomogáts szellemesen hasonlítja a fiatal Kunczot Gide, Proust vagy Thomas Mann hőseihez; a sokfelé ágazó, sehol meg nem állapodó érdeklődés, a folytonos keresés és próbálkozás, az „élet” vagy a „mű” dilemmáján töprengő bizonytalanság a századfordulón „egy egész nietscheanus generáció” szellemi helyzetét jellemzi. Szép fejezet taglalja azt a kétirányú hatást, amelyet az európai kultúra tekintélyei tettek a háború után az eszmék keresztútján álló Kunczra, mint a megbízható tájékoztató pontokat kereső értelmiség reprezentására. Schopenhauer, Bergson s az irracionalista bölselet más képviselői „az antiintellektuális világkép narkózisát” kínálják, Thomas Mann, Martin du Gard, s kiváltképp Romain Rolland azonban a társadalmi felelősségtudat, a korszerű humanizmus számára nyeri meg. Ezek az eszmék öltenek majd testet a húszas években kifejtett irodalomszervező tevékenységében s egyetlen maradandó szépirodalmi művében.

A humanizmushoz való viszony — a Kuncz-életmű centrális ideológiai kérdése — és a „tudat-átalakulás” ábrázolásának eme fő irányán kívül több irodalomtörténeti érdeklődés részletkérdés kidolgozása is növeli a pályakép első felének értékét. Mindennek előtt Kuncz és a *Nyugat* viszonyának feltárása. Kunczban már 1914 előtt feltűnnek annak az összebékítő, kiegyenlítő „centrista” irodalompolitikai magatartásnak csírái, amely olyannyira fontos lesz később az erdélyi irodalom szervezők: közvetít az új irodalom és az egyetemi körök között, átmenti a *Nyugatra* Riedl Frigyes eszméit, Szabó Dezső útját ő egyengeti a folyóirat felé. — A monográfus újra felfedezi és érdemeik szerint méltatja Kuncz (részben kiadatlan) elfelejtett filológiai tanulmányait. A *Nyugatra* között bírálatában, recenzióiban finoman mutatja ki a találó, ma is érvényes megfigyeléseket, s ami még több, a normatív, elvi bírálat igényét és vívmányát. Ezek az erények előnyösen különböztetik meg Kuncz bírálatait a folyóirat átlagos kritikai impresszionizmusától.

„Egyénisége és helyzete” valósággal predestinálta Kunczot a romániai magyar irodalmi élet vezetésére a húszas években; a második rész az ember után a „szerepet” mutatja be, a tárgy és a metódus itt elsősorban történeti. Amikor Kuncz 1923-ban Kolozsvárra érkezett, Erdélyben már létezett valaminő magyar irodalom; rá a színvonal emelése, az ideológiai orientálás és szervezési feladatok vártak. A férfievek munkásságának krónikája talán nem olyan csillogó, mint az ifjúság kísérletei és kalandjaié. De az *Ellenzék* c. napilap szerkesztőségében töltött évekről, majd az *Erdélyi Helikonról*, s benne Kuncz szerepéről szóló fejezetekben a koncepciózusan kezelt adatok tömkelegéből nagyvonalú,

korlátozottságaiban is tiszteletet érdemlő szerkesztési politika ábrázolása bontakozik ki. Pomogáts a „modell-Erdély gondolatában” találja meg Kuncz transzilvanizmusának magját. A magyar, román és szász irodalom szövetsége e gondolatrendszer szerint az európai népek közössége ügyét szolgálja. A népek testvériségének eszméje — bár a történelem hamarosan megcáfolta a „transzilván modell” realitását —, s az európai kultúra értékeihez való ragaszkodás a kor nagy humanistáival rokonítja Kunczot. Ez a jól megalapozott tétel éppúgy Pomogáts elfogulatlan vizsgáldó hajlamát bizonyítja, mint antidogmatikus álláspontja némely részletkérdésekben. Az Erdélyi Szépművészeti Céhét például Gaál Gábor óta gyakran éri az az általánosító vád, hogy arisztokrata és tőkés körök igényét szolgálta ki; Pomogáts tárgyilagosan megvizsgálja, mi volt e vállalkozásban az üzleti kényszerűség, és mi az értékes művelődéspolitikai többlet.

A *Helikon* és a *Korunk*, közelebről Kuncz és Gaál Gábor ideológiai szembenállásáról szóló fejtegetéseket mindazonáltal kissé bizonytalanoknak találjuk (129. l.). Nem derül ki belőlük pontosan, mikorra tehető a *Korunk* bírálatának megszigorodása (de semmiképpen sem „néhány évre” a *Helikon* 1928-as indulásától számítva, hanem röviddel az utánra), szóba se kerülnek Gaál Gábor olyan jellemző polemikus írásai, mint a személy szerint Kunczcal vitázó *Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme* (1928) vagy A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai (1930). Gaál Kuncz-nekrológiájának tömör megítélésével sem érthetünk egyet (177. l.): Gaál Gábor „elveti a helikoni ideológiát” — úgymond —, „de elismeri Kuncz működésének érdemét”. Az igazság azonban az, hogy nem ismeri el; passzív és azonban teljesen jelenségnek ábrázolja Kunczot, programját a magyar új osztályideológiájának „népszerű védekezésévé” vulgarizálja, s a provincializmus elleni harca eredményességét is tagadja. Ebben az egyoldalú ítélkezésben a túlzó baloldaliság tünetére ismerünk, az elvi következetesség itt a haladás táborának szűk és kirekesztő értelmezésébe csap át.

Kuncz irodalomtörténeti helyzetének felemásága — az indulás és a férfievek már jelzett ellentéte — kitűnően tükröződik a szépirodalmi műveinek szentelt, A Fekete kolostor c. utolsó részben. Korai novellái a századelő szecessziós-szimbolisztikus törekvéséhez kapcsolódnak, a háború után írt elbeszéléseiben egy érzelmes-lírai és egy realiztikusabb vonulat ismerhető fel. Regénykísérlete, a *Felleg a város felett* nemcsak azt bizonyítja, amit már Halász Gábor észrevett, hogy a képzelet, a kitalálás szférája idegen Kuncz tehetségétől; meggyőzően mutatja ki Pomogáts az egyenetlenség és kudarc másik okát is: a há-

ború előtti évek radikalizmusa kritikai ábrázolást sugall, a transzilvanizmus illúziói viszont fékezik a bírálatot, s e két elv ellentmondása a regényben mint megformálási zavar tükröződik.

Folytatja a *Nyugat* első nemzedékének korábbi törekvéseit a *Fekete kolostor* is. A mű tematikai környezete — a háborús regény — és műfaji hagyományai — a magyar és francia emlékiratirodalom — kijelölése után a monográfus a „modern magyar próza tablóján” helyezi el a regényt. A *Nyugat* korai prózájával rokonító jegyek a korrajz igénye, a nemzedékfelmérő funkció s a lélekábrázoló törekvések „átmenetisége” (a tudatalatti élményeket felfedezik, de korszerű eszközök híján misztikus sejtésekkel és jelképekkel fejezik ki). Viszont a dokumentumszerűség, az arányos és konstruktív szerkesztés, a tárgyasság éppúgy, mint a kollektivistá tendencia s az általános szimbolikus jelentést hordozó „állapot” rajza — mindez a háború utáni irodalom jellegzetes alkotásává teszi a *Fekete kolostort*. A bravúros összehasonlító műfaj történeti fejtegetésekkel szemben a regény belső világának feltárása kevésbé sikerült. Igaz, e téren olyan tündöklő elemzésekkel kellene felvenni a versenyt, mint Babitsé,

Kosztolányié vagy Bókáé. Az analízis élményszerűségét talán az a vitatható megoldás csökkenti, hogy a fogsági élet eseményeit s Kuncz világszemléletének ottani átalakulását — ami tárgya és alapszeméje a regénynek — másutt, az életrajz keretében tárgyalja, s így a mű „nyersanyagát” és technikáját egymástól elkülönítve veszi szemügyre.

A könyv Kuncz Aladár utókorára való kipillantással zárul. A szövegben vagy lábjegyzetekben felsorolt megemlékezések és tanulmányok valóságos kis bibliográfiává állnak össze. Ebből talán csak Tamási Áron búcsúztatója hiányolható: A szív megemlékezése és az elme töprengése alcímű írása ugyanis eredeti megfigyeléseket és adalékokat tartalmaz Kuncz szerkesztői habitusáról s kettejük kapcsolatáról. (L. Tamási Áron: *Vírraszlás*. Bp. 1943. 145—151. l.) Ennél az apróságnál sokkal fontosabb azonban az a tény, hogy a fejezet meggyőzően dokumentálja egy vonzó egyéniség s egy nagy mű időn és nyelvi határokon átsugárzó hatását, s a *Fekete kolostor* világirodalmi recepciójának feltárásával közvetve Pomogáts kitűnő monográfiájának rangját-jelentőségét is megnöveli.

Csűrös Miklós

SZATHMÁRI ISTVÁN: RÉGI NYELVTANAINK ÉS EGYSÉGESÜLŐ IRODALMI NYELVÜNK

Bp. 1968. Akadémiai Kiadó 453 l. (Nyelvészeti Tanulmányok, 11.)

Aki majd egyszer századunk magyar tudományos életének bemutatására vállalkozik, valószínűleg meg fogja állapítani, hogy a többi „szellem”-tudomány tétovázása, vívódása, önromboló bizonytalankodása idején nyelvtudományunk egészségesen és csaknem egyenes ívben fejlődött: híven saját értékes hagyományaihoz s mégis készen a kívülről érkező termékenyítő hatások befogadására. Szép bizonyosság erre az a mód, ahogyan a saussure-i szemlélet jelentkezésére reagált. Nem adta fel saját történeti iskolázottságát, de szakított a korábban megszokott módszerrel, mely az egyes nyelvi tények történetét elszigetelten nyomozta; érzékennyé vált a nyelv rendszer-volta iránt, s a nyelvi jelenségeket, azok történetét a nyelvi rendszer egészében kezdte kutatni, értelmezni.

Valószínűleg ennek a szemléleti változásnak köszönhető az irodalmi nyelv kutatásának modern programja, amelynek egyik első

megfogalmazója s úttörője Pais Dezsőnek 1953-ban megjelent tanulmánya volt. Bárczi Géza 1963-ban állapította meg, hogy „az irodalmi nyelv történetének és vele párhuzamosan a nyelvjárástörténetnek kutatása egészen fiatal ága nyelvtudományunknak, voltaképpen alig tíz-egynéhány évre tekinthet vissza” (A magyar nyelv életrajza, 223). Ez a tíz-egynéhány év s a 63 óta eltelt fél évtized azonban alapos és jól szervezett munka ideje: teljes képet korántsem rajzolt, de jelentős és megbízható eredményeket értelt.

Ennek az irodalmi nyelvünk kialakulását és történetét nyomozó kutatási programnak része Szathmári István monográfiája is. Maga a szerző így ad számot vállalkozásának céljáról: „Munkám célja röviden, hogy Sylvesternek a Hegendorf Kristóf: „Rudimenta grammatices Donati...” című munkájához (Krákkó, 1527) írt értelmezéseitől Tsétsi János ortográfiájával (kiadva a Pápai Páriz

szótárához [Dictionarium Latino—Hungaricum”, Leutschoviae, 1708.] kapcsolva) bezárólag megjelent nyelvtanok és nyelvtanfélék közvetlen és közvetett vallomása alapján nyomon kövessm a magyar irodalmi nyelv alakulásának: egységesülésének és eszményivé, normává válásának — folyamatát” (27.)

A szerző két bevezető fejezetben az irodalmi nyelv kutatásának jelen helyzetét, majd munkájának jellegét, sajátosságait ismerteti, s állást foglal az aktuális terminológiai, módszerbeli vitákban. Azután gondosan és azonos székemára szerkesztett fejezetekben bemutatja Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszélyi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János nyelvtanait vagy „nyelvtanfélé” műveit s rövid ismertetőkből a korból ránk maradt enémű kisebb írásokat. A könyv utolsó fejezete jól kezelhető Összegezés.

A monográfia törzsét alkotó fejezeteket a tárgyalat *nyelvtaniró* „nyelvi életrajza” vezeti be. Ezt a vizsgált mű általános jellemzése követi, majd a nyelvtanirók a nyelvi normákra vonatkozó *közvetlen nyilatkozatait* ismerteti a szerző. Azután — előre megjelölt kulcsjelenségek vizsgálata során — a nyelvtaniró *nyelvtani és nyelvhasználati szabályainak* bemutatására kerül sor, s végül — mintegy kontrollként — a nyelvtanban megfogalmazott szabályokkal a *nyelvtaniró saját nyelvi gyakorlatát* szembeesíti Szathmári.

Az irodalmi nyelv történetének kutatása meglehetősen komplex feladat. Szathmári előjáróban megmondja, hogy „se irodalomtörténeti, se tudománytörténeti, se a nyomdászattal, se az iskolaiügyekkel stb. kapcsolatos külön kutatásokat” nemigen végzett; ezeken a területeken a már meglevő szaktudományos eredményekre támaszkodott. Bizonyára ezért esik áldozatul néha egy-egy sommás általánosításnak. Ilyenkor aztán saját eredményeit nehezen „szituálja”, s álmélkodva, kissé kétkedve fogadja.

Jellegzetes példa erre az ún. ellenreformációról és a jezsuitákról adott sommás kép — s Pereszélyi művének értékelése. A szerző „fursának” találja, hogy Pereszélyi jezsuita léteire „addig nem tapasztalt aprólékossággal” megírta egy élő nyelv nyelvtanát, hogy „katolikus léteire” a héber nyelvre és nyelvtanra hivatkozik, s mindennek tetejében „bőven merít egy protestáns grammatikusnak, Szenczinek munkájából” (306).

A „fursaság” megoldását bizonyára az alapképlet korrekciója adja. A jezsuita — a rendalapítónak a Konstitúciókba foglalt utasítása szerint — tanulmányi éveit alatt kötelességszerűen foglalkozik a latinon kívül élő nemzeti nyelvek tanulmányozásával is. Később is köteles, bárhová rendelik, „lingvam populo vernaculam bene addiscere” (Consti-

tutiones, IV. pars, VII. caput). Ez a követelmény épp egy nemzetközi társulat életében nagyon is magvarázza a *lingva vulgaris* tankönyvszerű feldolgozására irányuló erőfeszítéseket, azt a mély és iskolázott érdeklődést, amelyből Pereszélyi — s egy századdal később Sajnovics műve kibomlott.

De a héber hivatkozás s a Szenci eredményeit értékesítő tudományos objektivitás éppily kevésbé meglepő. Hiszen a reformáció korában, de kivált a trentói zsinat után a héberig nyúló, korszerű nyelvészeti módszerekkel dolgozó egzegézist katolikus tudósok egész sora műveli (jezsuiták is tucatszám), egymással s főleg épp a protestánsokkal versenyezve. Erről bármely szakbibliográfiában vagy egykorú könyvtárban szerzők és művek egész sora tanúskodik. A két szembenálló tábor pedig nem vakította el a felekezeti elfogultság. Már a vetélkedés is arra iáditotta őket, hogy hajlandók, sőt készek legyenek egymástól is tanulni. Számos példa van rá, hogy nemcsak szaktudományos eredményeket, de tankönyveket is átvettek protestánsok katolikusoktól vagy megfordítva.

A monográfia elemző fejezetei sokszempontú, gazdag és minuciózus kutatómunka hasznos termését gyűjtik be. Néhány apró melléfogásra inkább a periferikusan fölbukkanó latin szövegek értelmezésében találtunk. A „sermo naturalis” pl. egyszerűen és szokottan, vagis minden érzelmi árnyalás nélkül: 'anyanyelv'. Az „ars” a középkori latin terminológia szerint nemcsak a hét szabad művészet jelölője, hanem minden gyakorlati tudásé. (Bár a grammatica — igaz a latin nyelv grammatikája — valóban egy az artes liberales közül.) A misszionárius a kor egyházi s jezsuita nyelvhasználatában nem külmiszóiban tevékenykedő, hanem egyszerűen protestáns-lakta területen működő papot jelent.

Az adott keretek szűkek ahhoz, hogy a monográfia olvasása közben támadt nyelvészeti jellegű észrevételeinket szóvá tegyük. Egyre hadd utaljunk mégis! A szőkező v rendhagyó viselkedését Dévai Birónál (156. és 162.) talán azzal magyarázhatjuk, hogy mássalhangzó volta nem volt eléggé tisztázott, s írásmódja is ingadozott.

Az egész monográfia nem változtatta meg azt a képet, amelyet a benne vizsgált folyamatról Bárczi Géza összefoglaló műve, *A magyar nyelv életrajza* alapján alkottunk. Bizonyossággá, sok adattal dokumentált tényné váltja azt, ami ott inkább még valószínűségként, az avatott szakember tudományos hipotéziseként rajzolódott elénk. Talán nem tévedünk, ha elsősorban ebben látjuk tudományos jelentőségét.

Egy kérdést azonban Szathmári sem dönt el, bár a vele kapcsolatban praktice többször állást foglal, talán nem is mindig a legszeren-

csébben. A nyelvtanok, amelyekkel foglalkozik, valóban tükrözik irodalmi nyelvünk kialakulásának: egységesülésének s differenciálódásának. Tükröi, de ugyanakkor ható tényezői is. Tükröknek kétségtelenül jók, mert viszonylag könnyen használhatók (bár nem mindenre érzékenyek). Azt azonban nagyon nehéz lemérni, hogy mennyiben alakító tényezők is. Normatív igény meg-megfogalmazódik bennük, de talán itt is inkább csak tükröznek egy lassan megfogalmazódó normát, ezzel bizonyára súlyt is adnak neki, de nem teremtenek újat. Ebből a szempontból nagyon figyelemre méltó a szerzőnek az az újra meg újra fölbukkanó megállapítása, hogy a nyelvtanok nem találtak tág olvasókörre, némelyiket nem is ismerte a kortárs köztudat. s egymással sem épültek egységes tradícióba. Hogy a nyelvtaníró saját nyelvhasználatát alakították? Kérdés, nem fordítva igaz-e: vagyis megint nem tükrö-e inkább a nyelvtan, mint alakító norma. Gerézi Rabánnak valószínűleg igaza van, amikor Sylvester Grammatikájáról figyelmünk súlypontját áttolja „élete főművére: az erasmusi foganású Új Testamentumra” (Irodalmi nyelvünk kialakulásáról — Janus Pannoniustól Balassi Bálintig 330).

Vegyük hozzá ehhez, hogy a nyelvtanok még tükröknek sem egészek, hisz a nyelvi norma egységesülésének csak hangtani, formai

vonatkozásait tükrözik, „holott az egységesülés kétségtelenül egyéb téren is megnyilvánulhatott, így a szavak és szólások, állandó szókapcsolatok, beszédfordulatok, szóláshasonlatok használatában, a szavak jelentésében, a képzők elevenségében és gyakoriságában, a ragok funkciójában, a mondat szerkesztésben stb.” (Bárczi: im. 222). A nyelvi egységesülésnek ezek a nyelvtanokból nem követhető vonatkozásai talán fontosabbak is a nyelvtanokból követhetőknél. Szathmári művének tanulmányozása során ezért megerősödött bennünk az a vélemény, hogy az egész fejlődési folyamat igazi medrét legalább — nálunk — nem a nyelvtan-irodalom, hanem a kor nagyhatású íróinak tényleges irodalmi művei alkotják.

Végül még egy technikai-formai megjegyzés. A nyelvészeti szakirodalomban megszokott precizitás és egyszerűsítő technika Szathmári könyvében néha a modorosságig jut. Az ItK több mint félszázada hagyományos rövidítése helyett például IrtörtKözl.-re hivatkozik. Az idézett tanulmányokat cím szerint nem jelöli meg, csak a szerzőjük nevét s az első megjelenési helyüket említi. De Trencsényi-Waldapfel vagy Gerézi tanulmányai azóta kötetben is megjelentek. Ki ismer rájuk egy-egy kurta utalásból?

Jelenits István

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp., 1967. Akadémiai K. 142,5 l., 14 t. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.)

A magyar néprajzi szakirodalom komoly értékű munkával gyarapodott Diószegi Vilmos könyvének megjelenésével. A magyarság honfoglalás előtti hitvilágának a távoli múlt homályába vesző kérdéseit a mintegy kétszáz év óta változó színvonalon folyó kutatások csak nehezen tudták és sokszor téves utakon próbálták megközelíteni, hol tetszetős, de kétes értékű eredményekre jutva, hol a tisztalátás reményéről is lemondva. Áttekintő összefoglalást nyújtani egy olyan kérdéskörben, amelyben a vizsgálatok tárgyának kijelölése, anyagának összegyűjtése, módszerének kidolgozása, az egyes részletproblémák megoldása alig néhány éve történik a szigorúan tudományos követelményeknek megfelelően, rendkívül nehéz. E feladatnak valóban sikeres elvégzésére csak olyan valaki vállalkozhat, aki maga is folytatott olyan részletkutatásokat, amelyeknek nyomán az összefoglalás lehetségessé és időszerűvé vált. Ebben az esetben ez történt. A korszerű

szintézis előkészítésében magának a szerzőnek volt legjelentősebb része: ő írt már korábban ősvallásunk emlékeinek kutatási módszeréről, a magyar népi műveltség samanisztikus elemeiről, s folytatott gyűjtést szibériai és mongóliai sámánhitű népek körében is.

Vizsgálatának tárgya mindaz, ami a magyar néprajzi anyagban (népi hiedelmekben, szokásokban, mesékben, díszítmények ábrázoló elemeiben) a világmindenségre, az ember lelki tulajdonságaira, a természetfölötti lényekkel, erőikkel kapcsolatba kerülő személyekre vonatkozólag található. Módszere lényegében kétlépcsős összehasonlítás: először egybevetette az egész magyarság körében elterjedt, etnikusnak látszó népi hiedelmek egyes elemeit a szomszéd népek körében élő megfelelő hiedelmekkel, azután — feltételezve, hogy amit a környező népeknél nem talált, az ősi örökség lehet — a csak nálunk meglévő elemeket összehasonlította a rokonnépek és a velük egykor vagy most kapcsolatban álló népek samanisztikus hitvilágának megfelelő elemeivel. Ez utóbbiak között sikerült olyan jellegű és olyan nagy számú egyezéseket találnia, amelyekből összeállítható egy szerves egészet alkotó képzetrendszer: a sámánhitű

pogány magyarságnak a népi kultúrában máig is élő öröksége.

Nagyjából a következő kép rekonstruálható erről az ősi hitvilágról:

1. A világmindenségről való primitív elképzelés a világraábrázolások, a csodálatos nagyságú világról szóló hiedelmek alapján ismerhetjük meg. A hatalmas világra összeköti az alsó, középső és felső világot. Gyökerei a békák, gyíkok, kígyók világába nyúlnak. Felső ágai között az égitestek járnak, az ágak mozgása okozza a szelet. A világról való elképzelések megvannak az indoeurópai népeknél, továbbá egyes elemei a zsidó-keresztény hitvilágban (vö. ez utóbbiban a paradicsomi almát, a kígyót), de az égitestek és a világra kapcsolata, továbbá a kígyós-békás alvilág hite csak az uráli nyelvcsaládba tartozó népekre, rajtuk kívül még egyes szi-bériai népekre jellemző.

2. A világra ágai körül ábrázolt négy lábú és szárnyas állatok képei átvezetnek a samnizmusnak az ember eredetéről, testi-lelki felépítéséről való elgondolásához. Az állat-ábrák a középső világ lényeiének születés előtti állapotát jelképezik. Ezt az ősi világképet dualisztikus lélekfelfogás jellemzi. A „testilélek” („életilélek”, „lélegzetilélek”) tulajdonképpen az életnek a lélegzésben megnyilvánuló feltétele, távozása az ember halálát jelenti. Az „árnyékilélek” („szabadlélek”) az embernek az álom, betegség, révület állapotában eltávozó része, az embernek testen kívüli mivolta, — ez legtöbb változatában anyagtalanság, a halál után is tovább élő szellem, van azonban elképzelés anyagyszerű, például állatalakban megjelenő formájáról is.

3. A magyarok és a velük rokon hitű népek hiedelmeinek és tárgyi anyagának jelentős többsége a természetfölötti erőkkkel érintkező személyre: a táltosra, ennek cselekedeteire, eszközeire, énekeire, révületére, szellemekkel való érintkezéseire, viaskodásaira vonatkozik. A kiválasztott személy: táltos vagy sámánjelölt („ellátó”, „léleklátó”, „szarabonciás”, „tudós”, „tudalmas” stb.) a jelenlegi szomszéd népek varázslóival szemben sajátos észak-eurázsiai vonásokat mutat. Rendszerint testi rendellenességgel születő, gyermekkorában patológiás tüneteket mutató valaki, „non fit, sed nascitur”, sorsát nem kerülheti el, tudományelnyerésének módja passzív. Látomásai, révületei, hosszú alvásai idején természetfölötti lényekkel, halál utáni lelkekkel találkozik. A szellemi lények elragadják, feldarabolják, hogy csontrendszerének többletéről, tudós csontjának meglétéről meggyőződjenek, ez után kaphatja csak tudományát. Felavatása magas fára vagy létrára mászás keretében történik (ennek népmesei változata a magas fa megmászása mint próbatétel az ifjú hős számára), a magasban kapja meg táltos lovát, illetőleg az ezt jelképező

dobot. A magyar népi kultúrának számos emléke kapcsolatos a táltos-hiedelmekről függetlenül is jelentkező varázserőttel, esetleg szitával, amelynek segítségével gyógyítanak, jövődőt mondanak, „kötnek és oldanak”. A táltos lovát vagy a jelképes dob eredeti szerepe a táltos elvitele a szellemi világba. A táltos valamely vállalkozása előtt szennel eteti meg a lovat, tűznél melegíti meg a dobot. Egyéb felszerelési tárgyai közül fontos a tollból vagy szarvból készített fejdísz, s a rovátkolt magas fa, létra vagy oszlop, amelyre az emberi erőt meghaladó cselekvések véghezvitele céljából mászik fel. — A táltos fő tevékenysége az, hogy extázisba, révületbe, eszméletlen kívüli állapotba esve szellemekkel érintkezik, s a révület ideje alatt vagy utána nyilatkozni tud a szellemekről (pl. halottak szelleméről), illetőleg — és ez a fontosabb — a szellemektől megtudott, időben vagy térben távoli dolgokról. A révület alatt a sámán lelkét szellem szállja meg (ennek befogadását ásitás jelképezi), testét forróság lepi el. A táltos lelke révület idején el is távozhat, s állatalakot (rész szerint bika vagy csődör alakját) öltve viaskodik más állatalakban megjelenő táltosokkal, gyakran emberi segítséget kérve és igénybe véve. A táltos szellemidézése sokszor énekléssel, kiáltással, indulatszó hangoztatásával történik. A népi kultúra rítusokhoz kapcsolódó énekeiben, a kiszehajtás, villőzés, regölés során elhangzó szövegek refrénsoraiban a *haj* indulatszó ennek a szellemet hívó felkiáltásnak a nyoma.

Röviden körülbelül ez az, amit népi kultúránkban az ősi pogány hitvilág örökségének tarthatunk. A törzsekre tagolódo, nyelvében is megoszló honfoglaló magyarság körében természetesen nem lehetett teljes egység a hitvilág kérdéseit illetően sem. S a mai hazájukba érkező magyarok már korábban megismerkedtek a tételes vallásokkal, esetleg már a kereszténységgel is. Ezek a kapcsolatok, majd a honfoglalás után a kereszténység felvétele a régi pogány hitvilág fokozatos széthullásához, pusztulásához vezettek.

Mi az mármost, ami Diószegi könyvéből az irodalomtudomány művelői számára különösképpen érdekes lehet? Az elmondottakból az is következik, hogy ennek a kérdéskörnek kevesebb irodalomtörténeti vonatkozása van, mint ahogy egyes régebbi, kevésbé szilárd eredményekre jutó kutatások feltevései alapján gondolhattuk. A felnőtté válás mindig illúzióvesztéssel jár. Amint a természettudományok fejlődése nyomán összeomlanak a különféle hiedelmeken alapuló világképek, a társadalomtudományok fejlődésével fel kell számolnunk a múltira vonatkozó téves elképzeléseket. A kevés, de biztos tudás többet ér a bizonytalan feltevésekénél, s ez a megállapítás érvényes akkor is, ha kiváló költői

alkotások révén szívünkhez nőtt elképzelésektől kell búcsút vennünk. Véglegesen tisztázódott, hogy azok a pogány magyaroknak, illetőleg a húnoknak a hitvilágára, áldozataira, szertartásaira, énekeire stb. vonatkozó elgondolások, amelyekkel a múlt század irodalmi alkotásaiban is találkozhatunk, a tudomány mai megítélése szerint nem állhatják meg helyüket. Az ősmagyarok sámánhitének nyomait őrző anyagot: világképükhöz tartozó elemeket, „tudós” személyekkel kapcsolatos történeteket, sámánénekekre visszavezethető fordulatokat stb. elsősorban népköltészeti termékekben találhatunk, népmesékben, regős énekekben, gyermekversekben, — ezeknek a tartalmi elemzése pedig inkább a néprajzosokra váró feladat. A műköltészeti alkotások területén inkább apró mozzanatokban: egy-egy szóhasználatban, esetleg népi alakok szerepeltetésével kapcsolatban bukkanhatunk rá a pogánykori hiedelmek halvány nyomaira. Nagyon jó példa erre Diószegi könyvében a nyelvtörténeti szempontból már korábban helyesen magyarázott *rejtőzik, révül* szavakkal kapcsolatos szépirodalmi összeállítás.

A kiadványnak a sorozathoz illő szerény keretei nem téveszthetik meg az olvasót a mű jelentőségét illetően. A szerző hatalmas anyagot dolgozott fel (több mint 1200 tételből álló irodalmat, mintegy 14 ezer sámantárgyleírását), s ezen uralkodni tudott olyan értelemben is, hogy a munka céljának megfelelően mértéktartással használta fel nagy anyagismeretét. Sikerült olyan művet létrehozni, amely összefoglaló jellegű, de a kívánatos mértékben lehetőséget nyújt arra, hogy bepillantsunk a szintézist megalapozó részletek kutatásokba is. Példái, jól kiválasztott képanyaga, s az egyes hiedelmek földrajzi elterjedéséről tájékoztató térképei nem csupán a levont következtetések igazolását szolgálják, hanem megizelítetik az olvasóval is a részletekbe hatoló kutatómunka érdekességét és szépségét, s különösképpen azt az örömet, amelyet egy ilyen nehezen megközelíthető kérdéskörben a tisztánlátás lehetőségének megteremtése jelent.

Hexendorf Edit

Magnae Moraviae fontes historici. Prameny k dějinám Velké Moravy. I. Annales et chronicae (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 104.). Pragae—Brunae, 1966. Státní Pedagogické Nakladatelství. 387 I. — II. Textus biographici, hagiographici, liturgici (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 118.). Brno, 1967. Universita J. E. Purkyně 359 I.

A Nagy-Morvaországra, e IX. századi nyugati szláv államalakulatra vonatkozó, az utóbbi időben igen intenzív csehszlovákiai

kutatások legújabb eredményét kapjuk kézhez a brnói egyetem és a Csehszlovák Tudományos Akadémia közös vállalkozásában. Tisztelettel parancsoló és elismerést érdemlő vállalkozás ez: négy kötetbe foglalja mindazt az írásos forrásanyagot, amely Nagy-Morvaország történetére, annak egyes szakaszaira, eseményeire enged fényt deríteni. Az eddig napvilágot látott két kötet elbeszélő forrásokat publikál, az első évkönyveket, krónikákat, gestákat, a második pedig vitákat, legendákat és liturgikus szövegeket. Minden kútfőt rövid bevezetés előz meg, amely — cseh nyelven — ismerteti a kútfővel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat: a keletkezési időt, a krónikás személyére vonatkozó adatokat, a mű rövid értékelését, a kézirati hagyományt és a kiadók által használt editiót. Maga a tulajdonképpeni forrásközlés bilingvis, a kútfőt, illetve annak ide illő helyeit eredeti nyelvén kívül cseh fordításban is közlésteszik. A cseh fordításhoz tárgyi magyarázatokat tartalmazó jegyzetapparátus járul. Mindkét kötetet a felhasználó forráskiadványok és feldolgozások bibliográfiája zárja.

A kiadók széles idő- és térbeli intervallumok szemmel tartásával állították össze a kötetek anyagát. A források időben nemcsak az elsősorban számba jöhető IX. századra, s nemcsak a nagymorva birodalom szorosan vett területére korlátozódnak, hanem a koncepciózus szerkesztésmód következtében azon vidékekre is kiterjednek, amelyeknek története valamilyen módon kapcsolatban van a morvák történetével, s a kútfők a VII. századtól a XI. század elejéig, azaz a Samo államától Morvaországnak Csehországhoz való csatlakozásáig terjedő időt világitják be. Ilyen módon a kötetekben közölt elbeszélő anyag értékes dokumentumok bocsát közre a Kárpát-medence VII.—X. századi történetére is. A források nagy része a nagymorva birodalom fennállásával egykorú, de nem zárkoztak el a kiadók a későbbi időben keletkezett művek (mint pl. Aeneas Sylvius Piccolomini, Jan Dlugosz, Johannes Aventinus alkotásai) vonatkozó részeinek publikálásától sem.

A kiadványsorozat I. kötete igen gazdag magyar anyagot tartalmaz: szemelvényeket a magyar—lengyel krónikából (melyet — minden bizonnyal tévesen — a XI—XII. század fordulójára datál), Anonymus és Kézai munkájából, a XIV. századi krónikakompozícióból, Múgeln német nyelvű krónikájából és latin nyelvű Chronicon rhythmicum-jából, a Pozsonyi és Müncheni Krónikából, valamint a XV. századi auktoroktól: Thurócztól, Ransanustól és Bonfinitől.

A magyar krónikák geneziséről döntően a Szentpétery-féle kritikai kiadás (SRH I.) egyes bevezető tanulmányai, valamint Marczali német, Macúrek cseh és Macartney angol

nyelvű monográfiája alapján ad vázlatos, de a legfontosabb vonalakat illetően helyes képet.

A kiadók írják az I. kötet előszavában: „Reméljük: jelen, jóllehet befejezetlen kiadásunk hasznára lesz az olvasóknak, és hozzájárul ama kérdés megoldásához, milyen helyzetet kell juttatni Nagy-Morvaországban, ahol a XI. század előtt a thesszaloniki testvérek, Konsztantin-Cirill és Metód megvetették a szláv írás alapjait, a római világban és Közép-, különösen pedig Délkelet- és Kelet-Európa történetében.” Már az első két kötet ismeretében biztos szögezhetjük le: a vállalkozás elérte célját, a nagymorva birodalomra vonatkozó, lehetőség szerint teljes elbeszélő forrásanyag egybegyűjtése (amit a III. kötetben oklevelek, episztolák, földrajzi leírások, a IV.-ben pedig zsinati anyagok és jogi természetű iratok publikálása követ) hatalmas segítséget jelent a csehszlovákiai egyetemi oktatásnak és a kérdéskör bármilyen nemzetiségű kutatójának. Arra a kérdésre, hogy milyen hely illeti meg Nagy-Morvaországot Európa történetében, a feleletet a nagy vállalkozásban már publikált és még publikálásra váró teljes írott forrásanyag (no meg természetesen a régészeti leletek) alapján dolgozó kutatók adják majd meg.

Kristó Gyula

Debreczeni István: Arany János hétköznapij.
Bp. 1968. Gondolat K. 147 l. 20 t.

Újabb értékes munkával gyarapodott Aranyról szóló irodalmunk. Szerzője, Debreczeni István éppúgy szalontai születésű, mint Arany, és családja kapcsolatba került Arany Jánosékkal. Debreczeni már mint diák rendezte a szalontai Arany múzeum anyagát, és később ő írta meg ennek első rendszeres katalógusát. Így vált a helyi vonatkozású Arany-irodalom legavatottabb ismerőjévé.

A könyv célja, hogy bemutassa Arany Jánost az egyszerű, hétköznapi embert. Debreczeni munkájának értékét emeli, hogy az idevágó kutatások eddigi eredményeinek hasznosításán túlmenően, számos eddig ismeretlen forrás felhasználásával valószínűsíti meg e célt. A könyv megírásához bőségesen merített Arany Jánosnak sógorához, Ercsey Sándorhoz írott, jórészt kiadatlan leveleiből. Becses adalékokat szolgáltatott könyvéhez Öczv. Popovics Györgyné, sz. Rozvány Gabriella és Arany veje, Széll Kálmán is. A könyv céljának megvalósítása érdekében Debreczeni pontosan feltérképezte a költő tevékenységi körét (pl. foglalkozik a gazda, a háztulajdonos, a földesúr, az üzletember Arannyal), valamint feldolgozza a legpróbb részletleg életmódját és szokásait. Mindezek

finom elemzésével olyan árnyalt lélektani portrét kapunk Aranyról, amely közelebb visz bennünket költészetének megismeréséhez.

Debreceni könyve nemcsak e tekintetben hozzájárulás az Arany-irodalomhoz, hanem a szalontai források ismeretében, családi kapcsolatai révén, új adatok birtokában elmélyíti Aranyról szóló eddigi tudásunkat is. A praeparator Aranyról szóló fejezetben a régi oktatási módszereket elvető és újakat alkalmazó fiatal pedagógus arca bontakozik ki.

Az Ercsey Sándorhoz írott jobbára kiadatlan leveleiből vett idézetekkel még jobban alátámasztja azt a tényt, hogy a költő mennyire megrendült leánya halálakor.

Figyelemre méltó Debreczeninek a nagy-szalontai Arany Emlékmúzeumban levő Arany-könyvekről készített katalógusa. A könyvek egy részét a költő kísérelő jegyzetekkel látta el.

Arany írói jövedelmeiről szólva megvilágítja Debreczeni egy-egy költői munka kiadástörténetét, s tájékoztat a korabeli írói díjakról is.

Tompához, íróbarátaihoz és sógorához írott, még publikálatlan leveleiből a szerző pontos adatokat közöl a költő betegségeiről és azok hatásáról.

Szintén a sógorával folytatott levelezése kapcsán nyer rendkívül biztos ténybeli alátámasztást az, hogy a minden kockázattól tartózkodni akaró költő azért kezd földvásárlásokba, terményeladási manőverekbe, majd azért vesz részvényeket, hogy az anyagi függetlenség birtokában teljesen az alkotásnak szentelhesse magát.

E könyv sok új adatra támaszkodva gazdagon kibontja Arany János jellemvonásait, érzékletesen állítja eléünk az egyszerű hétköznapi élet költőjét. Debreczeni István munkája értékes támasza a további Arany-kutatásnak.

Heverde László

S. Heksch Ágnes: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. Bp. 1969. Tankönyvkiadó V. 299 l.

Annak a sokatigézően tehetséges századeleji nemzedéknek volt tagja, mely a kultúra minden ágában az élet megújítására készült. Adyval egy évben, 1877-ben született, értelmiségi családból. Nagypapja, Imre Sándor, neves irodalomtörténész.

A szerző gondosan elemzi Imre nemzetevelési koncepciójának kialakulását és a forradalmak hatását erre a koncepcióra. Imre Sándornak olyan eszményei voltak, mint Széchenyi István és Eötvös József: a legjobb magyar tradíciókhoz kapcsolódott. Az ő munkásságukat folytatta, amikor kora köz-

oktatását bírálta és az ő szellemükben próbálta kijelölni a legfontosabb tennivalókat is. A könyvből kiderül, hogy eközben hogyan közeledett a szocialisták tanügyi célkitűzéseihöz. Az októberi polgári demokratikus forradalom hónapjaiban Kuffi Zsigmond miniszteriumában helyettes államtitkár, s bár a proletárdiktatúra hónapjaiban ismét a tanárképző főiskola igazgatója, majd augusztus első felében pár napig miniszter, a kurzus jobboldali sajtója élesen támadja: 1924-ben állásából is elbocsátják.

A szerző tovább követi hőse életútját és elemzi munkásságát az ellenforradalom évtizedeiben is. (*Az ellenforradalom és a nemzetnevelés, Imre neveléstudományi rendszere.*) Minket azonban inkább érdekelnek a téma irodalomtörténeti vonatkozásai.

Imre Sándornak, a nagy tanítónak s nemes barátjának küldöm — Kín és dac (Eötvös József emlékének) című verse alá írta Ady ezt a dedikációt. Megtisztelő soraival nemcsak Imre pedagógiai munkásságát és a progresszió táborához való tartozását méltatta, de barátja Sándor Eötvös iránti érdeklődését is honorálta. Az Imre Sándornak küldött vers dedikációja ismét csak eszünkbe juttatja: milyen sajnálatos, hogy 1950 óta dedikációk nélkül jelennek meg Ady versei, holott — mint ismét csak Imre dedikációja példázza — ezek a költemények szerves tartozékai. Azok a nevek, amelyeket az 50-es években proskribáltak, ma már rehabilitáltak. Így az Ady versek eredeti formájában — dedikációikkal együtt! — való közzététele megkerülhetetlen erkölcsi kötelességünk Ady baráti körével, kortársaival szemben — és ugyanakkor tudományosan is halaszthatatlan feladatunk.

Eötvös szelleme, Eötvös nem a múlté, Eötvös művelődéspolitikája, Eötvös és a márciusi eszmék, Eötvös pedagógiai jelentősége — így sorolhatjuk Imre Sándor irodalomtörténeti kutatásainak fontosabb eredményeit. S ha rokon témájú írásaiból is megemlítnék néhányat — *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről, Apácai, Bessenyei mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanúja, Wesselényi szelleme* — úgy ezzel csak arra utalunk, hogy Imre Sándor életművének kutatásában még az irodalomtörténetre is izgalmas, érdekes feladatok várnak.

Varga József

Kántor Lajos: Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidékén. Bukarest, 1968. Ifjúsági Könyvk. 176 l.

Kántor Lajos, a magyar irodalomtudomány romániai munkásainak egyike, nemrég megjelent könyve két alaptételül Móricz lírai alapállását és egyetemességét jelöli meg. Egyetemességen ezt érti: Móricz „a korabeli

magyar valóság legátfogóbb ábrázolója”. Lírai alapálláson nem mondja meg, mit ért; azért is nem, mert nem akar „a műfajelmélet és az esztétika mezejére” tévedni, mert „itt nem vállalkozhatunk kellőképpen még nem tisztázott irodalomelméleti kategóriák pontos körülhatárolására”. Mit jelent Kántor Lajos szerint Móricz líraisága? Konkrét megfogalmazást nem adván, a könyv közvetve felel erre a kérdésre.

Móriczot idézi: „A huszonötezer oldalnyi írásom akár huszonötezer versnek felel meg. Lírának, amelynek csak formája az objektívált előadás.” „Voltaképpen minden írás líra.” — Ez az állítás, ha kategórikusan értelmezzük, a legszélesebbre tágítja ki a líra fogalmát. — A kor irodalmának feladata, ... hogy vállalja a keresést és a kijelentést... az egész... vergődő, lelki kétségekben gyötrődő emberiség nevében” — mondja Móricz. „Tagadhatatlanul lírai program ez” — írja Kántor Lajos, s nem veszi észre, hogy saját terminológiájának meghatározatlansága egy *partitlan* líraiság ingoványa felé viszi: mert ha a keresés és kijelentés igénye lírai program, mi az, ami *nem* lírai?

Bóka László szerint a líra „magát a rezonancia folyamatát jeleníti meg, hogy az egy személyiségben lefolyik”. Ennek alapján „lehetetlen megtagadnunk Móricztól a lírai jelzöt” — írja Kántor Lajos, a bókaik értelemben vett („a költő gondolkodásmódjában, képzeletében, érzésvilágában, akaratában” kiváltott) rezonanciát a meglátással és az eseményekre való reagálással azonosítván.

Mik a könyvecske szerint a líraiság további meghatározói Móricz műveiben? Az „érzés-komplexumok”, „érezstömbök”, érzelmi jellegű „alapélmények”; az ösztönösség, a „valomásosság”, a „lírai kitarulkozás”; a gyakori életrajzi vonatkozások; az „érzelmi érvék” a logikáik mellett; a „lírai azonoság”, amely mellett „másodlagossá törpülnek a cselekmény-külsőségek”; a fel-feltörő szubjektivitás; Móricz műveinek lefordíthatatlansága; egy-egy szerelmi jelenet; valamint a Móricz „lírai alkatát” jellemző Ady-sorok: „Papnak indult lélek, de szabad, pacsirtás, Szentirásos ember, kinek szent az írás.” — Az, hogy Móricz *Rózsa Sándor*-ban nem tud a háttérben maradni, hanem maga is beleszól a Regény menetébe és közli személyes véleményét az olvasóval, Kántor Lajos szerint „a líra végső — bár ellentmondásoktól nem mentes — győzelme... az epikán...”

A fentiekből kiderül az, hogy Kántor Lajos mit ért líraiságon — legalább is Móricz esetében; s az is, hogy fogalmi és azonosítási mennyire szubjektívek. Kétségtelen tény az, hogy — bárhogyan is értelmezzük a lírai szót — számos lírai elem mutatható ki Móricz műveiben. Móricz lírai alapállásának

kérdése azonban — legalábbis a fentiek alapján — sokkal kevésbé egyértelmű.

„Kismonográfia” lévén, a könyvecske már fejezetekre osztását tekintve is összefoglaló áttekintésre törekszik. „A lírikus prologusa” című bevezető a szerző általános tételeit, Móricz három gyermekkori „alapélményét” (megalázottság, létbizonytalanság, társkeresés) és ezek továbbélését, valamint az író Adyval való kapcsolatát ismerteti. A továbbiakban nem elsősorban az időrendhez köti magát: hosszmetzeteket ad, egy-egy szálát követ végig minden fejezetben. A második a család és a gyermekkori emlékeit, a harmadik a vidék, a negyedik a város szerepét tárgyalja Móricz életművében. Ezután következik a munkásmozgalommal és József Attilával való kapcsolatának, majd „országépítő” irodalomszervező tevékenységének ismertetése. Végül utóéletének rövid áttekintése és gazdag képanyag zárja a könyvet.

Kántor Lajos regényről regényre, műről műre haladva, narratív stílusban ismerteti az életmű és az életrajz egyezéseit, az író saját alkotására vonatkozó magyarázatait, keletkezésükhöz fűzött „vallomásait”, a kortársak és utódok, családtagok és kritikuskok véleményét. A szerző érdeme főképp ezek feldolgozása és rövid összegzése. Helyenként viszont tesz a köztudatba már átment megállapításokat is — talán a teljesség kedvéért. Azonban hiányérzetet kelt az olvasóban az, hogy az alcímben és a bevezetésben kimondott alaptételt — Móricz lírai alapállását — később alig, vagy csak intuitíve magyarázza; s — bár idézi — elfeledkezni látszik Móricz egy mondásáról, mely, annak ellenére, hogy korábbi „minden írás líra” kijelentésénél, véleményünk szerint közelebb áll az igazsághoz: „... nem vagyok lírikus — alig egy cseppet. Elbeszélő inkább, még pedig a dráma felé hajló.”

Korompay János

Örley István: A Fiocke bukása. Válogatott írások. Válogatta, szerkesztette, és az utószót írta: Pergel Ferenc. Az előszót írta: Illyés Gyula. Bp. 1968. Magvető K. 412 l.

Egy nemzedékhez tartozunk, hangstúlyozta 1944-ben a *Templomrablót* recenziálva Sötér Istvánról Örley István. Három évvel később 1947-ben az *Apátlan irodalom* című vitairatában a nemzedéke nevében szót igénylő Sötér Örley elvesztét siratta, akinek halálával eltűnt a többé-kevésbé azonos célért küzdő ifjú

írók szigorúságot és megértést nagyfokú kulturáltsággal egyesítő kritikus. Örley rezignált kegyetlenséggel, saját husába is maróan, bírálta a *Templomrablót*, és ha fenntartásai jogosak is, Sötér időnként túlságosan terjedelmes leírásai miatt, mind a *Templomrablót*, mind a (szintén megemlített) *Fellegjárást* illetően téved: a legifjabb nemzedék, mely nem is saját álmaiba költözik, de a „megálmódott álmokba...” — tetszetős formula, ma is idézik, azonban aligha bizonyítható. Örley tévedése mégis rangos tévedés, és inkább fájdalommal, semmint vállonverégető kinyilatkoztatással.

Örley 1945-ben halt meg, és alakja, különösen az elmúlt évtizedben legendává vált: a hallatlan műgonddal dolgozó, a publikálástól minduntalan visszarettenő szépiró a biztos ítéletű kritikus példája lett, a *Magyar Csillagban* megjelent kritikái, főleg pedig a Mária-cikkek a műfaj modelljeivé nőttek. A kötet módosítja az irodalmi köztudatban kialakult Örley-képet, megfellebbezi a legendát, mérsékli egy-egy cikke nyomán fakadt elragadtatásunkat a kritikus iránt, magasabb szintre emeli a szépirót, és árnyaltabbá, bonyolultabbá teszi a nagyhírű szerkesztő személyiségét.

Örleynek sem volt olyan fogalom- és értékrendszere, amelyet egy-egy cikke és a legenda nyomán neki tulajdonítottunk, kritériumai és bizonyítékai sem meggyőzőbbek, szempontjai sem gazdagabbak egyetlen művelt, mesterséget tisztelő kritikusénál: konkrétabbat és egzaktabbat ő sem tud mondani végső elemzéseként egy műről, mint hogy elbűvölő, elragadó stb. Kritikái vallomások: Márairól vagy Sötérről szólva nyíltabban, máskor áttételesen. Vallomások, de korántsem önkényesek. A regényírás lehetőségeinek maig sem elavult problémái foglalkoztatták: a hétköznap átregényesítésének, a mese lehetőségének, az alakformálásnak kérdései, az „emberábrázolás mikéntje — a külső ábrázolás felületes, a belső végső fokon regényellenes”, a hétköznap nyers konkrétumainak és az álmoknak, a realiztikusnak és a csodaszerűnek, a realizmusnak és a vízióknak a lehetőségei. Mindezek a kérdések természetesen egyetlen regénypoétikából sem hiányozhatnak, és ezért látszatra közhelyszerűek, de Örley nem iskolásan, hanem élményszerűen vizsgálta őket; Maugham, Julien Green, Montherlant, Kosztolányi, Márai Hunyady Sándor és saját nemzedékének tagjai állandó szembesítésre kényszerítik: mi módon lehetséges az 1930—40-es évek fordulóján regényt írni. Generációjának csoda-kereső, kísérletezői, Sötér és Thurzó számára tilalomfák, miként egykori mestere Márai Sándor is azzá vált. A Sírátýról szólva kimondja: „a kritikus, a hajdani rajongó kétségbeesetten keresi a választ” a Márai-mű válságára.

A Márai-cikkek: kritika, de lázadás is. Mert nem egy Örley novellában Márai mondatszerkesztése és szóhasználat, általában a márais atmoszféra érezhető, kivétel csak e kötetnek is címet adó írása *A Flocsek bukása*, az eredetileg 1936-ban megjelent kisregény (?).

Az Örley-legenda eltakarta ezt a mintegy harminc oldalnyi töredéket a magyar, de úgy gondolom kortárs európai prózában is egyedül álló remekművet. „Az utolsó szabad gyermeknyárról” szól a Flocsek bukása című kisregény. Nem véletlen a keserű, szinte tragikus vég” — írja Pergel Ferenc életrajzi vázlatában. Nem érték egyet felfogásával. A befejezés egy irodalmi konvenció szerencsétlen kölcsönvétele. A kisregény már legelső mondataival is bonyolult struktúrájú nagyobb terjedelmű epikus művet ígér: nem egy múltbeli lezárt epizód másfél évtizeddel későbbi elmondását, hanem a múltnak, a múltbeli történetnek az elbeszélés idejébe való 'felfejlesztését'. A lezárás váratlan, a szimbolikus értékű realista történet kultúráltnak megfogalmazott közhelyeszerű csattanóval zárul. Csak egy irodalmi sablon szerint tragikus a vég, én inkább mesterségbeli problémából adódó happy endingnek tartom: az igazán tragikus az első harminc oldal, mely egyebek közt Golding *Legyek urának* rangosabb párját is igéri, és atmoszférájával előlegezi Ottlik *Iskola a határon* című kitűnő regényét is, és nem az utolsó kettő-három. Örley kritikai munkássága — az eddigi kutatások alapján — *A Flocsek bukása* után kezdődik: külföldiek és magyarok, idősebbek és pályatársak munkájának számbavételével, hogyan bírkóznak meg az epika buktatóival. *A Flocsek bukása* után kétszeresen is tanulóévek következtek: a kritikuse, valamint a novellistáé, az utóbbi írásai inkább műhelytanulmányok, a „jó tanuló” (hogy az ő szavát idézzük) vizsgadarabjai túlságosan is előtérbe tolakodó önéletrajzi és periférikus élményekkel, történetekkel, semmint a nagyigényű kezdet folytatásai. A Márai-kritikák, különösen a harmadik, Sirályról szóló cikk, mintha a tanulóévek végét ígerte volna, egy kényszerű kompromisszum felmondását. E hipotetikus fordulatra, *A Flocsek bukása* szintű vállalkozások írására azonban tragikus halála miatt már nem kerülhetett sor.

Ferenczi László

Fábrý Zoltán: Stószí délelőttök. Bratislava, 1968. Madách K. 444 l.

Fábrý Zoltán nevét ma már mindenki ismeri és becsüli, aki irodalommal foglalkozik Magyarországon. Mégsem haszontalan legújabb könyve ismertetésekor kiemelni két

legjellemzőbb tulajdonságát: igazságkereső szenvedélyét és csaknem fél évszázad óta nem lankadó küzdelmét az embertelenség ellen.

Az igazság szenvedélyes keresésében szeret elveszteni látszó pöröket fölújítani, sommás ítéleteket megfőllebezni. Így kel vezérelme Palotai Boris egy regényének (*Keserű mandula*) és — ami ennél sokkal izgalmasabb — Masaryknak, Mécs Lászlónak, sőt Sztálinnak. A „személyi kultuszról”, annak eszméi és irodalmi vetületéről: a dogmatizmusról és sematizmusról súlyos ítéletet mond ugyan, de 1964-ben is kötelességének tartja kimondani, hogy Sztálin „hibái, bűnei nem hatálytalanítják érdemeit” (359. l.). Nem tud egyetérteni Masaryknak azzal végletes kárhözátásával sem, amely egy időben szinte kötelező álláspontja volt a kommunista szemléletnek. Fábrý 1950-ben, a pozsonyi *Új Szóba* cikket ír Csehszlovákia első köztársasági elnökéről, és a maga korábbi nézetét is revidálva, nem habozik kijelenteni: „A Masaryk-éra sok bűnét nem lehet Masarykra fogva leegyszerűsíteni”. (263. l.) Hangoztatja ugyan, hogy mint kommunista nem érthet egyet Masaryk polgári filozófiájával, de lelkes szavakat talál az egykori elnök humanizmusának dícséretére. Humánusot és bátorságot lát Masaryknak a magyar kisebbség iránt őszinte barátságot mutató nemzetiségi politikájában, és valóságos hősiességet az antiszemizmus elleni föllépésében: „Íme, egy ember, aki a polnai vérvád zsidó vádlottjai elé áll, aki széttépi a rituális gyilkosság aljas meséjét. Egy ember egyedül szemben a hepp-heppelő antiszemitizmus egész falkájával.” (261. l.) S ez — Fábrý szerint — jelentett annyit, mintha megakadályozta volna a tüntető munkásokra adott csendőri sortüzet.

A magyar irodalomtörténet szempontjából azonban fontosabb az a csaknem két ivre terjedő tanulmány, amelyben Mécs László problémájával foglalkozik (*Irodalmi Szemle*, 1966.). Igazságérzete nem engedi, hogy Mécs későbbi megingása, politikai eltévelyedése miatt semmisnek tekintsék a szlovákiai magyar papköltő egykori, humanisztikus szellemű, szociális érzésű pályakezdését, valamint azt az érdemét, hogy szinte megindítója volt a csehszlovák államhatárok közé került magyarság irodalmi életének. Történelmi érdekességű Fábrý cikkének az az adata, hogy Mécs Lászlót az első durva támadás Magyarországról érte, az Ady-ellenes konzervatív tábor legkorlátozottabb képviselője, Szász Károly részéről a *Budapesti Hírlapban* (1923). S fölhozza még — Szalatnai Rezső nyomán — Mécs mentességül egy 1942-ben megjelent versét, amelyben az ekkor már Budapesten élő költő Hitler ellen látszik szólani.

Az eddig mondottakból is kitetszik, hogy Fábrynak ez a kötete, mint egész munkássága, megoszlik a politikai publicisztika és az irodalmi kritika között. De közírói munkássága, egész politikai magatartása is irodalmi ihletű. Világnézetének, hitvallásának alfája és omegája az *Ady* szava: ember az emberetelenségben. Mint maga vallja *Antisemitizmus* című, félszáz lapnyi tanulmányában „... ez lett a varázsige, mely látóvá, hallóvá és beszélővé tett: a vox humana elkötelezett-jévé. Adynak . . . köszönhetek mindent!” (329. l.)

A „varázsige” azonban nemcsak motorja, fékje is lett Fábry esszéiről munkásságának. Amennyire tisztetreméltó, hogy Adyról, „öseiről és rokonairól” (ilyeneknek vallja Csokonai és Tömörkény mellett Ibsent és Gorkijt is) évtizedek során írt, elhangzott cikkeiben és előadásaiban törhetetlenül ragaszkodik ehhez a vezérgondolathoz, annyira hiányosnak érezzük ma már, hogy Fábry szinte egyébről sem beszél, mint erről az eszmei mondanivalóról vagy általában az eszmei mondanivalóról, szinte ügyet sem vetve a sajátos művészi értékekre. A mindig híven hangoztatott emberség, a „vox humana” nevében, amelynek vezérszólamát Ady háború alatti költszetéből hallja ki, Fábry kicsinylően szól Ady korábbi korszakáról: „*A Vér és arany* és *A halottak élén* kiteljesedése között majdnem áthidalhatatlan a távolság” (102. l.). Volt idő, amikor egyesek a „tisztá művészet” jegyében Ady politikai költszetét kisebbítették. Ma már tudjuk, hogy Ady egész nagysága, sőt egész embersége egész költszetében benneragyo.

Pedig Fábry értőn elemez esztétikai szempontok szerint is, ahogy ezt néhány szlovákiai magyar regényről írt magas mértékű bírálat mutatja. A gazdag kötetnek érdekes fejezete még egy kis tanulmány a cseh és lengyel között középen álló *lah* nyelvjárás egyetlen költőjéről, Ondra Lysohorskyról, noha jobbra itt is csak a versek mondandójáról esik szó.

Függelékül közli Fábry a könyve végén *A vádlott megszólal c.*, a maga idejében csak primitív sokszorosításban megjelent röpiratát. Megrázó dokumentum ez azokról az évekről (1945–1948), amikor a még nagyrészt polgári csehszlovák kormányzat a szlovákiai magyarságon akarta megtorolni Horthyék és Szálasiék bűneit. Együttal komoly tanúságtétel a szlovákiai magyar írók emberies megnyilatkozásairól a fasiszta szlovák állam idején.

A sötétség ideje elmúlt. Bízunk benne, hogy anapjainkban szövetségi állammá alakult Cseh és Szlovák Köztársaságban hiánytalanul megvalósul a nemzeti kisebbségek egyenjogúsága. Az ehhez vezető útra kezdetől fogva rávilágított az a láng is, amely

Fábry Zoltán, a humanista, tehát kommunista író műveiben lobog.

Kardos Pál

Csanda Sándor: Első nemzedék A csehszlovákiai magyar irodalom keletkezése és fejlődése. Bratislava, 1968. Tatran. 274 l.

Csanda Sándornak, a csehszlovákiai magyar szellemi élet egyik legtermékenyebb irodalomtörténészének a legújabb kötete esszét, vagy fejlődésrajzot sejtető címe ellenére portrék mozaikképeiből összeállított, gyakorlati hasznú kézikönyv a két világháború közti csehszlovákiai magyar irodalom történetéről. Mint ilyen a maga nemében az első és egyetlen mű, megszületése régóta és sokszor hiányolt munkát pótol. Úttörő jellege és egyelőre még mindig sok mindent pótlandó feladatvállalása miatt műfaja kissé kísérletlen hibrid, melyben az irodalomtörténet, kritika és lexikonszerűség feloldatlanul váltják egymást az egyes fejezetekben. A kötet tanulmányai között műfaji különbségekből és a mozaikszerűségből érződik — s erre a bevezetőben maga szerző is utal —, hogy az egyes portrék nem egy megtervezett összkép arányához mérve, hanem alkalmoszerűen íródtak. Nem egy összefoglaló fejlődésrajz, szintézis, hanem különböző időkben és céllal megírt tanulmányok kiegészítése által lett a könyv átfogó egészzé, bár az adott kor szellemi életének feltérképezésében a lehető legnagyobb teljességre törekszik, s a számbavétel, regisztrálás szempontjából sehol nem hagyott fehér foltokat.

Anyagát a szerző a következő műfaji csoportosítás szerint tárgyalja: 1. Sajtó- és könyvkiadás; 2. Líra; 3. Epika; 4. Dráma; 5. Publicisztika, kritika, irodalomtörténet; 6. Kitekintés. Rendezőelvéhez azonban nem ragaszkodik mereven, az egyes szerzők teljes életművét abban a fejezetben tárgyalja, amelyhez jelentősebb alkotásai alapján tartoznak. Összesen 75 költőt, író, publicistát, kritikus és irodalomtörténészt tart számon a könyv, s ez valószínűleg számszerint is lényegesen több, mint amit az azonos időszakú, felszabadulás utáni korszak fölmutathat. Még meglepőbb a mai viszonyokból nézve a korabeli csehszlovákiai magyar sajtó gazdagsága, sokszínűsége, ami részben a masaryki demokrácia liberalizmusának, részben a rendkívül differenciáltodott — a magyarországi és a csehszlovákiai kormánypolitikához való viszony szempontjából erősen tagolt — politikai irányzatok azon igyekezetének következménye, hogy főuraimat minél szélesebb körökre kihatóan kiépítsék. Az irodalmi életnek már sokkal kevesebb sajtóorgánuma volt, s legmótosabbak voltak a könyvkiadás lehetőségei.

Mint minden irodalmak kezdetét, a csehszlovákiai magyar irodalom megszületését is az életre legközvetlenebbül reagáló műfaj, a líra jelentkezése jelzi. Már 1919-ben megjelen-tek az első verseskötetek. A 20-as évek elejé- nek lírai képe gomolygós, sokat ígérő polifónia, melyben az irredentizmus, a búsmagyar önsíratás mellett a jövő reális lehetőségeit kereső néptestvéri humanizmus és a forradalmi internacionalizmus jelentették a főszó- lamot. Nem kis szerepe volt ebben az 1919-es magyar emigrációnak, amelynek itteni mun- kássága nyomán Kassa, Pozsony, Bécs, Prága, Moszkva, Berlin, Párizs progresszív szellemisége sokkal közelebb állt egymáshoz, mint addig a történelem folyamán valaha is.

A sokszólamúnak ígérkező csehszlovákiai magyar líra a 20-as évek második felére egyre egyhangúbbá vált. Egyesek Magyarországra távoztak, s a csehszlovákiai hatóságok fokozat-osan kiűldözték az 1919-es emigrációt is. Addigra azonban már kibontakozóban van a saját talajából felnövekedő és önmaga sorsát vállaló szlovenszkoí költészet. A nagy gazda- sági válság azonban — amely egyben ideo- lógiai válság is volt — a 30-as évek elején a szlovenszkoí magyar szellemi életben is megtorpanást, visszaesést hozott magával, amelyből mire a 30-as évek második felére kilábalott volna, az 1938-as müncheni döntés újra teljesen elnémította.

A sok kezdés és újrakezdés bizonytalan- ságát minden költői életmű szeizmográfként jelzi, melyek közül az tudott a legteljesebben kibontakozni — Győri Dezső —, amely gát- jain, szakadékain és válságain felülemelkedve önkérésében a legnagyobb bizalommal tudott bekapaszkodni virtuális jövőjébe. Míg Győri Dezső költészete a kisebbségi magyar szellemiség útkeresése és kifejezése, Forbáth Imre, Földes Sándor, Vozári Dezső lírája az internacionalista világforradalmár, illetve a nemzetiségi sorsproblémákat neg- ligáló világpolgár avantgardizmusa. Maga- tartásban, formában e két alaptípus között számos átmenet található, de Győri költészé- tén kívül a két világháború közti csehszlová- kiai magyar irodalom sok bátor és jelentős kezdemény után lényegében csak ígéreteibe hamvadt torzókat tud felmutatni.

A csehszlovákiai prózának még a líránál is nehezebb körülményekkel kellett megkü- zdenie. Két évtized még egy író, és nem egy, a maga szellemiségét az alapoktól építeni kezdő önálló népcsoport prózájának kibontakozásá- hoz is kevés. Ennek ellenére vannak eredmé- nyei. Győri lírájának pandantját talán leg- inkább Darkó István regényei képviselik és a teljes egyéniségükkel a felszabadulás után kibontakozó Egri Viktor és Szabó Béla. Selley József, Morvai Gyula „valóságíro-

dalma” a népi írók szociográfiai irodalmához áll legközelebb, paraszti radikalizmusuk azon- ban sokkal egyértelműbben progresszív.

Ahogy a lírában, a prózában is megtalál- hatók azok a kísérletek, amelyek az adott kor világirodalmának legújabb irányzataihoz kap- csolódnak. A szocialista realista próza kora- beli képviselőjének tekinthető Bányai Pál, s a modern regény kaffkai víziói tűnnek fel Neu- bauer Pál regényében.

A csehszlovákiai dráma — ahogy Csanda Sándor fejezetcíme is kifejezi — már való- ban csak kísérlet maradt. Annál kiemelkedőbb és színvonalában európai mértékkel mérhető a publicisztika, melynek csak irodalmi kép- viselőit tárgyalja Csanda műve, de amely sokszínűségében, gazdagságában akár külön monográfiát is megérdemlene. Ebben a feje- zetben található a kötet legjobb tanulmánya, a Fábry Zoltán munkásságát elemző portré. A *Balogh Edgár és a Sarló* c. írást talán szerencsésebb lett volna beépíteni a beve- zetőbe, mert a mozgalom kerül benne tár- gyalásra és csak ennek ennek ürügyén szól Balogh Edgárról, akinek publicisztikai mun- kássága megérdemelné egy elemző tanul- mányt.

Összefogottan, jól tájékoztat az 1945 utáni irodalomról az utolsó — Kitekintés c. — fejezet. Hasonló, nagyobb vonalú összefog- lalás nagyon hiányzik az egyes fejezetek élé- ről. A szerző még kísérletet sem tesz átfogó fejlődéskép megrajzolására, egy, az érték- hierarchiát valamiképp meghatározó szintézis kialakítására. Sőt úgy tűnik, egyes portréit úgy sorjáztatja, mintha még a látszatát is kerülni akarná bármifajta koncepcióra követ- kezethető rendszerzésnek. Az egyes írók értékelésében a lehető legnagyobb objektivit-ásra törekszik, távol áll tőle, hogy állér- tékek köré mítoszt próbáljon teremteni. Tiszteletre méltó bátorsággal mondja ki véleményét esetleges más vélemények elle- nében és élő alkotók műveivel kapcsolatban. Értéktétele azonban mintha egy absztrakt mércéhez igazodnék. Portréi teljesen zártak, hiányzik mögülük a viszonyítás távlatadó háttere, s a magyarországi, a szlovák, a cseh de még a csehszlovákiai magyar irodalmon belüli kölcsönhatások felmutatása is. A mű ebben a formájában tulajdonképpen a min- dent regisztráló előkészület a még megfes- tendő teljes tablóhoz, a megírandó szintézis- hez. Mindemellét e könyv Fábri Zoltán kötetei, Turczel Lajos tanulmányai mellett valószínűleg még igen sokáig nagy haszon- nal forgatható alapkönyv lesz mindazok szá- mára, akik a csehszlovákiai magyar irodalom iránt érdeklődnek.

Varga Rózsa

Varannal Aurél: John Bowring és a magyar irodalom. Bp. 1967. MTA Irodalomtörténeti Intézet—Akadémiai K. 203 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 60.)

John Bowring, a lelkes angol irodalombarát két műfordításkötettel írta be nevét a magyar irodalom történetébe. 1830-ban jelent meg a *Poetry of the Magyars*, 1866-ban a *Translations from Alexander Petőfi*. Fordításainak művészi értéke, költői hitele sajnos nem érte el nemes ambíciói szintjét, de tevékenysége nem volt visszhangtalan, s fáradhatatlan munkálkodása, hogy népszerűsítse Angliában a magyar irodalmat, megérdemli, mind hálánk, mind kegyeletünk jeleként, az ilyen részletezőbb tanulmányt, mint amilyen Varannal Aurélé. A szerző Bowring történeti érdemeit hangsúlyozza, mindenekelőtt azt, hogy a *Poetry of Magyars* révén jelentősen hozzájárult a magyar irodalmi tudat alakításához is, hiszen a magyar írók és költők számára jószerint ebből derült ki, hogy „ők együtt a magyar költészet és irodalom, s hogy a tájak és halmok, ahol szétszóródva, remeten élnek, együttesen a Magyar Parnasszus” (7). Bowring sok más nemzet irodalmából is fordított, orosz, holland, spanyol, lengyel, szerb, cseh, finn, szíami, Fülöp-szigeteki stb. műfordításkötetei jelentek meg. Legszorosabb szálak azonban, úgy tetszik, a magyar irodalomhoz és magyar íróbarátaikhoz fűzték. Eseménydús életében mégis viszonylag kis részt foglalt el ez a kapcsolat, noha ez is elegendő volt ahhoz, hogy a kései méltató joggal állapíthassa meg: „Bowringnak a magyar irodalomhoz fűződő életműve dinamikus szerepet játszott a magyar irodalmi népiesség és romantika fejlődésének korában” (200).

Bowring levelezése és más adatok részletes ismertetésével a tanulmány hű képét festi azoknak a kortársi irodalmi viszonyoknak, melyek közepette Bowring olyan segítő társakkal, mint Rummy Károly György, Toldy Ferenc és Döbrentei Gábor, előkészítette a magyar költeményeket és népies dalokat tartalmazó fordításkötetet. A tanulmányíró alaposan, helyell-közzel talán túlzott tüzetességgel ismerteti a kötetet a címlaptól kezdve az Előszón át egészen a könyv végén található előfizetői névsorig. Lajstromozza, bőséggel idézi, s esetenként méltatja, elemzi is az egyes fordításokat. Kitér a kötet hazai és külföldi visszhangjának ismertetésére, majd leírja Bowring és a magyar írók kapcsolatainak további alakulását. Egyéb érdemleges észrevételei mellett érdekes a szerzőnek az a közlése, hogy Bowringtől még Petőfi életében, 1847-ben jelentek meg Petőfi-fordítások a londoni *Howitt's Journal*-ban (131). Részletesen ismerteti Bowring és Kertbeny Károly levelezését, és kapcsolatukat, mely-

nek a Bowring-féle Petőfi-kötet köszönhető ismét sorra veszi, elemzi és értékeli a fordításokat. Helyenként a fordítói félreértések felsorolgatása helyett talán tanulságosabb lett volna az összevetés a korabeli angol műfordítás-irodalom szintjével, vagy a későbbi és sikerültebb angol műfordításokkal — esetleg egyéb (pl. német) fordításokkal. — Előfordul félreértés is a félreértések vizsgálataiban. Kukorica Jancsit gazdája ugyanis nem „azzal fenyegeti, hogy majd megmenti az akasztófától” (154); Bowring jól adja vissza a gazda fenyegetését: helyben végez vele, nem várja meg, míg felkötik az akasztófaraválót.

A tanulmány igen érdekelten állítja elének a sokoldalú, haladó szellem angol irodalmár, alakját s módját leli, hogy felvázolja emberi nagyságának és gyöngeségeinek vonásait. A magyar íróársadalom képviselőivel, Runyval, Toldyval, Kertbenyvel és másokkal kialakult kapcsolatait bemutatása közben is szerét ejti, hogy emberközelle hozza a történet hőseit. Erre az idézetbőség is módot ad. Az anyagbőség és jelentősége közötti arányokról talán lehetne elmélkedni, de a túlzott szigor nem volna helyénvaló e valóban hézagpótló, lelkiismeretes, gondos munkát tükröző tanulmánnyal szemben, midőn tudományágunk termékei között a túlirtágnak gargantuai példányai akadnak.

Szili József

A Magyar Népzene Tára V. kötet. Siratók. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos és Rajeczky Benjámin. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 1138 I. 12 t. 1 térkép.

Az elmúlás ténye minden népnél és minden időben sajátos szokásokat, hagyományokat alakított ki. Ezeknek egyik legősibb hajtása a panaszos szavakkal, jajongva, recitatív énekéssel történő sirató, a sirató. A sirató általában a halál és a temetés közti idő mozzanataihoz kapcsolódó, lírai, drámai, epikus elemeket tartalmazó személyes rögtönzés prózában, mely a hagyományos kifejezőkincs egyéni felhasználásával formálódik. (Lírai, „keserves” jellege miatt találkoznak siratóssal a haláleseten kívül is, és egyes helyeken rimesztrófás kötött szövegek állandó formájú dalmatra való éneklésének is van siratófunkciója.)

Dallamkincsüket tekintve a siratók a magyar népzene legarchaikusabb részét alkotják, ami már magában is arra mutat, hogy a sirató szokása régi pogány örökség nálunk. A kereszténység a fájdalom kitöréséből fakadó pogány elemeket (az arc elisebzése, a haj megszaggatása, levágása stb.) Magyarorszá-

gon is megszelídítette, mint ahogyan átformálta a halálról, a halálon túli életéről alkotott elképzeléseket. A siratást azonban, bár a túlzások ellen mind a katolikus, mind a protestáns egyházak ismételten felemelték szavukat, lényegében elfogadta, és az tovább élt a keresztény temetési szertartások közepette is. Megállapítható, hogy a halottsiratás és a sirató alakítónak hatott a keresztény temetéshez fűződő megnyilatkozásokra és ezen túlmenően egyes, idők folyamán kialakult termékekre, irodalmi műfajokra (halotti beszéd, búcsúztató, halotti ének stb.), melyek bizonyos mértékben átvették a siratók rendeltetését (a fájdalom és szeretet kifejezése, a halottnak járó tiszteletadás, dicséret), hagyományos szerkezeti és kifejező formuláit (beköszönés, néven való megszólítás, hála, bocsánatkérés, elköszönés; konvencionális felkiáltások, állandósult szólások és jelzők stb.).

Az ősi eredetű, érzelmi effektusokkal telt személyes siratók és a siratókkal rokon rendeltetésű, a kereszténység által propagált, szelidebb, személytelenebb alkotások, műfajok közti összefonódás bonyolult szálait nálunk a kiadvány sajtó alá rendezői vizsgálták először széles ismeretekre támaszkodó, alapos bevezető tanulmányukban. A siratók és a halotti költészet idővel kialakult műfajainak mélyebb összefüggését azonban, Kodály Zoltán szavaival élve, majd csak „akkor fogjuk világosabban látni, ha a halotti beszédek, énekek, búcsúztatóversek gazdag irodalmának is lesz kutatója.” (8. l.)

A jelen kötet sajtó alá rendezői számára a sirató elsősorban mint zenei jelenség volt a nyomozás, vizsgálódás tárgya. Egy irodalomtörténeti folyóirat keretében nincs arra tér, hogy a kiadvány zenei anyagával foglalkozzunk. A *Siratók* kötetének azonban fontos irodalomtörténeti vonatkozásai vannak, melyeket a régi magyar irodalom kutatóinak ismerniük kell. Nem kevésbé fontos, hogy megszívleljék Kodály Zoltánnak programot adó fenti szavait, melyekkel irodalomtörténeti feladatok megoldására szólít fel, mint ahogy annyiszor tette ezt életében.

Amint a bevezető tanulmány dokumentálja, a siratás szokása és a sirató Magyarországon a XVIII. század közepéig volt általános. A XVIII. században az ébredező racionalizmus, a felvilágosodás terjedésével, a polgárosodás kísérő jelenségeként szorult ki a műveltebb rétegekből, de tovább élt a falusi nép elmaradottabb rétegeiben. És hogy nem ment ki szokásból, és még a közelmúltban is éltek vele (a gyűjtők napjainkban is sikerrel keresik e hagyomány emlékeit), ezt időszzerű mondanivalójukkal az újabb keletkezési siratók is bizonyítják. Az olyan frisskeletűek, mint pl. amelyek a „valahol az orosz földön” meghalt testvért siratja (55 D 1. AP. 2397f. a 890. lapon) vagy azt a fiút, akinek az

apja a második világháborúban kénytelen volt „futóárkot hányni ezöknék a rongy né-mötöknék” (64 F 1. AP. 2701c. a 904. lapon). Nem egy átkozza a háborút, melynek emléke ott kísért a bevonuló fiatalokat kesergő katonasiratókban (pl. a 46. 48. számú). Egy 1959-ben a Heves megyei Markazban lejegyzett sirató meg a disszidált fiút siratja, aki „eltévedt”, aki a „többi tévedött” után ment, árvaságra hagyva itthon édesanyját (50 F. AP. 3006c. a 881—2. lapon.). Nem kevésbé mutatják a siratók, a siratás legutóbbi időkig tartó élő hagyományát az alábbi adatok: 1918-ig 37 siratót és 5 siratóparódiát gyűjtöttek össze Magyarország területén. Az 1919—1951 közötti években 48 siratót és 9 paródiát. Az 1952-től 1963-ig folyó tervszerű gyűjtés eredménye viszont 503 siratót és 183 paródiát lett.

Ezt a gazdag anyagot, melynek egy részét még Kodály Zoltán és Bartók Béla gyűjtötte, tartalmazza a MNT V. kötete. A sajtó alá rendezők 218 sirató dallamát és szövegét adják főszöveggként, a többi a jegyzetekben tárgyalják, néha csak szöveget, máskor szöveget és dallamot is közölve itt. Az anyag publikálásakor ebben a kötetben nem valamilyen zenei rendszerben való közlést választottak, hanem a helyi hagyomány szempontjait érvényesítve, földrajzi rendben adják a siratókat. (Palóc-vidék, Dunántúl, Közép-Alföld, Felső-Tisza vidéke, Mezőség, székely és csángó vidék.) Ez alól csak a „Kötött szerkezetű siratók” fejezete képez kivételt (202—218. sz.). Az itt közlést tett versek, versként felfogható rimes-strófás dallamok egy további kötetben kiadásra kerülő csoport bemutatására szolgálnak. Ezekben a kötött szerkezetű siratókban, melyek egy későbbi fejlődési fok képviselői, a személyes, egvéni kifejezést már felváltotta a tipikus, rögzített szöveg.

A kötet túlnyomó része (92%) kötetlen prózát recitáló improvizált ének, s mint ilyen páratlan jelenség. A hagyományos szerkezeti felépítésben rögzített mondatokat azonban itt is visszatérő képek és kifejezések, ismétlődő sablonok, szóltárok sorai, töredékei színezik. Érdekes példákon figyelhetők meg, hogyan hatol be a kötetlen siratókba a recitáló személy fülében csengő világi dalszöveg is. Az egyik katonasiratóban pl. (49. sz.) az anya arról emlékezte, hogy „a katonaság mindész szomorú vót, mer nagyon szigorú vót”, így folytatja: „Út tartják, hosz szép a katonajélet, de nehez av viselet.” Egy másikban (3 A 1. AP. 3433b. a 843—5. lapon) mikor a leány az anyját siratja, aki érte „sokat fárát éjé-náppál”, a folytatás így következik: „Ijjel mosott, náppál varott.” Így lehet valahogyan elképzelnünk a siratóműfaj átalakulását, a kötött szerkezetű siratók összeállítását különböző énektípusokból

(gyászének, bujdosóvers, epikus ének, búcsúzövers, halottas ének, sőt szerelmes vers).

A halálesethez fűződő siratókon kívül a kiadvány bemutatja, hogyan éltek és élnek vele más szomorú alkalmakkor is. Egyszer az elpusztult állat, a leégett ház, az elveszett pénz, a szerencsétlen egyéni sors feletti keserűs kifejezésére, máskor élő személyek útnak indulásakor búcsúztatásként. Így régebben az Amerikába vándorló szülők, apa, újabban is a katonai szolgálatra bevonuló fiú, gyakran pedig a menyasszony búcsúztatására. (A kötet csak néhány lakodalmi siratót tartalmaz; a menyasszony elirsatásáról lásd bővebben a MNT III/A kötetét). Halottsirató módjára, az illető kívánságára — hadd lássa, hogyan siratják majd halálakor — siratnak el néha élő személyt, máskor meg a halálát váró beteg végzi el maga az önsiratást.

Külön csoportot alkotnak a sirató-paródiák. Ebben a fejezetben azonban (1087–1101. lap) csak vázlatosan mutatják be a kiadók ezt a szórakoztatást, mulattatást célzó típust, rendszerbe foglalva a motívumokat, melyeket az egyes daraboknál a jegyzetben jellemeztek. Nem volt céljuk az anyagközlés, mindössze 9-et publikáltak teljes egészükben. Egyes tipikus formulák, siratókba belekevert alkalmoszerű elemek mellett legjelentősebbek köztük a halottas játékok, melyek legtöbbször a halotti szertartást parodizálják. Van nekik cselekményük (ravatalra fektetés, halottvivés stb.), s akár felnőtt, akár gyermekjátékok, fontos szerepet kapnak bennük a drámai elemek, a megjelenítés.

A MTA népzene-publikáció sorozatának *Siratók* köteté nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is jelentős szintézis. 7000 kottasorban a világon elsőként közli egy nép siratókincsét. A kiadványt külföldiek számára is használhatóvá teszi, hogy a sorozat eddig megjelent köteteitől eltérően — kétnyelvű, a magyaron kívül angol nyelven is hozza Kodály Zoltán előszavát, az alapos társadalmi, történeti, irodalmi, zenei, folklori tájékozottságról tanúságot tevő, sok problémát felvető, ill. megoldó bevezető tanulmányt, a szakszerű jegyzeteket, és fordításban közli mind a 218 fősöveget. Ezen túlmenően a jegyzetréz még 128 sirató és 9 paródia hosszabb-rövidebb szövegének angol fordítását is tartalmazza.

Varga Imre

H. Sas Judit: Emberek és könyvek. Bp. 1968. Akadémiai K. 214 1. (Szociológiai Tanulmányok, 6.)

Az egész világon társadalmi szükségletként kialakult szakszociológiákhoz egyre jobban felzárkózik a magyar kutatás is. A mű-

vészetszociológia területén már nemcsak cikkek, hanem önálló művek is megjelentek. Ezekhez sorakozik H. Sas Judit irodalomszociológiai munkájának összegezése.

A könyv az irodalom hatásvizsgálatainak eredményeit dolgozza fel. A feladat rendkívül nehéz, bonyolult, és az eredmény sokszor a módszer hiányait is feltárja. Új kísérlet — ezért nemcsak eredményeiben, hanem önmagában is érdekes. Ugyanakkor akaratlannul is túlmutat önmagán, szándékain.

Az irodalom hatásvizsgálatát három falu felmérésével, illetőleg a különböző módon feltett kérdéseknek, a kapott válaszoknak a feldolgozásával végezték el.

Már a kiinduló szándék is vitatható (a szerző is tudja), de ez tulajdonképpen növeli a kutatómunka izgalmát. Mert lehet-e egyszerűen „falusi olvasókról” beszélni? Mennyiben differenciálhat ma ez a meghatározás? Nyilván alig — hiszen az elsősorban térbeli leszűkítés, bizonyos igen laza azonoságaival az életkörülményeknek és kulturális lehetőségeknek. Annyira laza azonoságokkal, hogy a vizsgálat alkalmával kiderül, hogy azok alig, míg viszont a különbségek egyre inkább dominálnak.

Ez viszont várható és természetes is. Hiszen a falu társadalmi mozgása ma a legerősebb, az átalakulás összes jeleivel — pozitív és negatív értékeivel. Már a kapitalizmusban pusztulásnak indult népi kultúra, parasztművészet helyére áramlott a városi, kispolgári giccs. Ennek a helyét kiszorítani és az új izlést egyengetni hivatott a mai népművelés. Ez a tanulmány megmutatja, hogy a felmérés eredményei, — ha nem is lehetnek mindig teljesen hitelesek vagy általánosíthatók — milyen irányban kívánják az irodalom terjesztését és az irodalmi izlés fejlesztését falun?

A hatáskutatás elvégzéséhez a falu társadalmi struktúráját kellett áttekinthetővé tenni. Ezt több nézőponthól próbálja, hogy az eredmény a lehető legpozitívabban kifejezhesse a reális helyzetet.

A módszerek elemzésére itt nincs mód. Feleletet elsősorban arra várt, hogy a vizsgált csoportok mit várnak olvasmányaiktól és mit kapnak hatásképpen. Az út: kik olvasnak, milyen célból, milyen eredménnyel, ezt milyen olvasmányokon keresztül akarják elérni, és végül hogy az életben kimutatható-e a mű továbbgyűrűző hatása?

A nehéz strukturális felmérés és a még nehezebb megközelítési módok után kapott teljesen heterogén adathalmaz rendezése következett: választékos az előzetes hipotézisekre — vagy a hipotézis elvetése. A levont következtetések gyakran vitathatók. Néhány megállapítást ismertettek csak.

Az irodalommal kapcsolatos legáltalánosabb elvárás százalékarányban a szórakoz-

tatás, ezután következnek az ismeretszerzés igénye. A hatásokról tett vallomások eltérnek az elvárások indoklásától; itt a szórakozás mellett erős százalékos arányban az etikai hatás-átélés következik. Meggyőzően kimutatható, hogy az alacsonyabb műveltségi szintű olvasók igénylik elsősorban csak a szórakoztatást, viszont az etikai kérdésekre a társadalmi struktúrában jelentősebb helyet elfoglalók keresnek inkább választ.

Az olvasó-modell így keresi az igényeit legjobban kielégítő irodalmat. És ez a vizsgálatnak az irodalomtörténezt leginkább érdeklő oldala: milyen művek elégítik ki a mai, valamilyen előre megfogalmazott elvárással olvasó falusi rétegek igényét?

Mint ahogy az igények nem az abszolút megfogalmazásai, hanem a szükségletet is csak relatíven kifejező tükörképei a szociológusnak, — úgy az azt kielégítő irodalmi élmény sem tartalmaz abszolút értékítéletet. És elsősorban nem művészi, esztétikai ítéletet (ezt alig igénylik). Meg kell még jegyezni azt is, hogy a mű hatása szélesebb és könnyebben megfogalmazható, mint a kevésbé tudatosult elvárások.

Az olvasmány-igény vizsgálatánál nem egészen elfogadható a kérdések elosztása sem, mely szerint az olvasott műveket a szociológus eképpen csoportosította: ifjúsági irodalom, XIX. századi romantika, XIX. századi klasszikus, XX. századi értékes magyar és világirodalom. Ebben a két középső kategória összefolyik, az utolsó viszont szétválasztandó lenne.

Ennek a beosztásnak alapján kiderül, hogy pl. a XX. századi irodalmat inkább a kvalifikáltabb falusi rétegek (szellemi dolgozók) olvassák. (Olvasmányaik arányában 39%). Érdekes annak a bizonyítottsága is, hogy a nem olvasott, hanem a tömegközlelési eszközökön keresztül kapott irodalmi élmények határfoka sokkal jelentéktelenebb a még csak alkalmi olvasókra gyakorolt közvetlen irodalmi hatásnál is. Ugyanezekben a csatornákon viszont erősebb hatás mérhető akkor,

ha bizonyos fokú olvasási kultúrára épül a televízió látott vagy rádió hallott irodalmi élmény. Így hát a sokat vitatott kérdés, hogy az olvasást kiszorítja-e az alacsonyabb szintű, másodlagos közvetítéssel kapott élmény, a falusi olvasók vonatkozásában nem ad okot az irodalmat féltők aggodalmára. Ez Sas Judit szerint — és ez helyesnek látszik —, annak tulajdonítható, hogy a kultúrtechnika fejlettebb eszközei nálunk egyszerre terjedtek el a magasabb szintű iskolázottsággal és az olvasás igényével.

Ezt bizonyítja az olvasással kapcsolatos szemlélet pozitív irányú megváltozása is a falu társadalmában. A szépirodalom terjedésének útjait vizsgálva kiderül, hogy a „nem hivatalos” terjesztés sokkal nagyobb hatású; családi, baráti, munkahelyi, szomszédai csoportok érintkezésének szálain adják tovább az igényüknek megfelelő olvasmányélményt, sokszor kései „népköltészet”-ként „továbbmesélik” egymásnak, — ami gyakran kisebb-nagyobb átköltést is jelent.

A vizsgálat legfőbb eredménye tehát feltétlenül pozitív: az irodalmi mű képes befolyásolni az emberek érdeklődését. Teljesebb funkcionálását a műalkotás iskolázott értése segítheti — ez határozza meg a tennivalókat is a népművelés számára. A kutatás tehát összegezhető pozitív eredménnyel zárult. Azonban a kitűzött cél megvalósíthatóságának labilitása a feldolgozást és a vizsgálódás értékeit is egyenetlenné teszi. Biztosabb színvonalon ott áll, amikor a szociológia elméletéről beszél; a már vitathatatlan elvi-gyakorlati szükségéről. A legérdekesebb, legszínesebben megírt rész az „életes” szociográfia (A három falu szociográfus szemmel). A gyakorlati, felmérő rész és az abból levont következtetések egyenetlenek, időnként reménytelennek mutatják az anyag megragadásáért folytatott küzdelmet. A részeredmények és a végkövetkeztetés azért megszülettek, — de okvetlen felvetődik a kérdés: nem soványak-e a beljük fektetett energiákhoz viszonyítva?

Sinka Erzsébet

Somogyi Sándor

(1930–1969)

Akkor is fájdalmas a búcsú, ha egy lezárt pálya megalkotójától vesszük, kinek adatot, elég idő, hogy tehetségét művek sorában valósítsa meg. Mennyivel fájdalmasabb azonban olyantól venni örökre búcsút, akit műve alapozása közben ragadott ki közülünk a föltötte kegyetlen, mert föltötte korai halál.

Somogyi az alapozással több időt töltött el, mint rendszeren tölteni szoktunk. Alkata, sorsa, életútja magyarázza ezt. Kötőnően, frissen indult. Alig került ki az egyetem padsoraiból, máris könyve jelent meg Arany Lászlóról, melyet a szakirodalom mindig számontart. De könyvtelen környezetből, proletársorból lépett ki. Annak a hiányát, amit a könyvek közül jöttek természetszerűen hoznak magukkal, látóköre tágultával egyre jobban érezte.

Szenvedélyes „öntanuló” lett, abban a legmagasabb értelemben, ahogy ezt a szót Arany értette magára. S ezt a szenvedélyt átvitte választott kutatási körére is, Gyulai tevékenységének s a 19. század közepének monografikus feldolgozására. Minél több ténynek járt utána, annál többnek érezte szükségét utána járni. Nem akart semmit, egyetlen pontot sem földerítetlenül megalapozás nélkül hagyni. Nem tartozott azok sorába, akik két könyv elolvasása után máris írják a harmadikat.

S egyéni sorsa mellett nemzedékének, nemzedékünknek herb sorsa is mélyen fogta be indáiba. A késznek, elégségesnek vélt elképzelések ismételt elégtelenség bizonyulása szinte görcsösségig fokozta benne a tényszerű utánajárás, az egyéni végiggondolás vágyát. Kiváló filológiai művek, kiváló kiadások lettek eredményei. Az összefoglalás azonban késett. Újabb s újabb képleteket formált az összefoglalásra, újabb s újabb terveket épített kivitelükre. Ne legyünk nekrológ-humanisták; nem méltó emlékéhez. Harminckilenc év nem sok, de nem is kevés. Szerencsésebb sorsok, szerencsésebb nemzedékek, nemcsak vetettek, aratást is takarítottak be ennyi idő alatt, ezen a pályán is.

Született nevelő volt. Órákig tudott lelkesen beszélni egy-egy új összefüggés fölisméréséről, távlatairól, öntve a reveláló észrevételeket. Baráti beszélgetésekben utolsó esztendeiben többször megvallotta, szeretett volna tanítani. Sajnálnivaló, hogy ő, akiben mély pedagógiai erosz nagy ismeretanyaggal párosult nem juthatott el valamely felsőoktatási posztra. Talán másképp alakult volna ott sorsa, talán ma is közöttünk volna. Mielőtt tönkremennének, kell emberségesnek, azaz méltányosnak lenniük társainkhoz. A marxista humanizmus bizonyosan így kívánja.

Somogyi pályája félbetört pálya, de így is maradt annyi utána bőven, hogy nemzedéke java képviselői között legyen majd a helye a kor számvetésében. Kiváló kiadásai biztosítják e helyét elsősorban, de elképzeléseit körvonalazó tanulmányai is szilárdítják. S biztosítja és szilárdítja példája, a valóság, a tények szenvedélyes tisztelése, a tényszerű bizonyítás kötelezettségének marxista felelősségtudata, a tudósi tisztesség megragadó emléke.

Németh G. Béla

Az MTA Irodalomtudományi Intézete az SzTA Gorkij Világirodalmi Intézettel közösen 1969. június 17-től 20-ig rendezte meg II. Irodalomtörténeti Szimpozionumját az Intézetben.

Június 17-én délután a megnyitó ülésen a két Intézet közös európai romantika-kutatási programjának megvitatására került sor. *I. G. Nyeupokojeva* referátumában arról beszélt, hogy a romantika kérdéseit a lenini két kultúra jegyében kell vizsgálni. Külön feladatként jelölte meg a kutatás számára annak tisztázását, hogyan él a romantika művészi öröksége tovább a jelenkori irodalomban s egyáltalán. milyen összefüggésben s kölcsönhatásban áll az irodalom a képzőművészetekkel és a zenével. *Sötér István* előadása a romantika történeti funkciójával, világirodalmi szerepével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a romantikát, keletkezése időszakában sajátos elhatárolási szándék jellemzi, túlhaladásai pedig, mint pl. a realizmus vagy a l'art pour l'art a klasszicizmus elveihez való más és másféle visszatérés következtében jönnek létre. Feladatként jelölte meg, hogy a romantika-kutatás során az egyes nemzeti irodalmak, ill. egyes világirodalmi zónák tipológiai arculata kerüljön részletes kidolgozásra. Az előadáshoz *Barta János, Kardos Tibor, Szabolcsi Miklós*, a vendégek közül pedig *J. B. Vipper, R. M. Szamarin, N. I. Balasov* és *B. L. Szucsokov* szólott hozzá.

A június 18-iki délelőtti ülésen a reneszánsz-kor irodalmának problémái kerültek megvitatásra *N. I. Balasov, J. B. Vipper* és *Klaniczay Tibor* tézisei alapján. Bevezetőül a tézisek szerzői tartottak rövid előadást. *Balasov* főként az európai reneszánsz bizánci és közel-keleti előzményeivel foglalkozott, *Vipper* a nyugat-európai későreneszánsz problémáival, vitatva a polgári irodalomtudomány manirizmus-konceptióját és a „tragikus humanizmus” fogalmát javasolva a kései reneszánsz egyes jelenségeinek meghatározására. *Klaniczay Tibor* előadásában az európai reneszánsz társadalomtörténeti bázisát a polgári fejlődésben jelölte meg és ezen az alapon igyekezett elhatárolni az európai reneszánsz művelődéstörténeti fejleményeit más korok és területek analog jelenségeitől. A referátumokat követő vitában *Tolnai Gábor, Bán Imre, B. L. Szucsokov, Kardos Tibor* és *Varjas Béla* szólalt fel.

A délutáni ülésen *R. M. Szamarin* professzor tartott előadást „A művészet és a valóság viszonyáról a XX. század nyugat-európai költészet alapján” címmel. Hangsúlyozta, hogy századunk művészetében a valamely meghatározott filozófiai koncepció iránti vonzalom különösen hevessé vált. Ez a világnézeti törekvés aztán művészi módszerekben nyilvánult meg, s a módszereken belül különböző irányzatok bontakoztak ki. A lényegesebb alaptípusok jellemzésére *Paul Valéry, T. S. Eliot* és *J. R. Becher* költészete szolgált. *Kardos László* „A huszadik századi világirodalom néhány problémája” címmel tartott referátumot. Felvázolta a polgári irodalom fejlődésvonalát a múlt századi realizmustól a század végi naturalizmuson keresztül a századelőn kibontakozott izmusok sorozatáig, a szocializmus történelmi győzelmét követően széles alapokon kibontakozott szocialista realizmussal bezárolag. Végül az ellentéteiben is egységes világirodalmi folyamat jellegzetességeit elemezte. Az előadások korreferensei *F. Sz. Markirjev, Bodnár György* és *Rába György* voltak. A vita résztvevői: *B. L. Szucsokov, Tolnai Gábor, Szabolcsi Miklós, N. I. Balasov*.

Június 19-én, a délelőtti ülés a modernizmus problémáit vitatta meg. *Ju. B. Borev* „A művészi irányzatok harca a XX. században az egyéniségkonceptiót illetően” címmel tartott előadást, melyben kifejtette, hogy az Októberi Forradalom kapcsán előtérbe került az aktív egyéniség eszméje. A szovjet művészet az ember felelősségéről beszél ebben az időszakban, az egzisztencializmus viszont amellett foglalt állást ugyanakkor, hogy az egyéniség a történelem fölött áll, az egyéniség önértékű, magányra van itélve, nem kommunikábilis. Ez a koncepció a nyugati realista irányzattal is szemben áll, amely meg akarja találni a személyiség és a társadalom harmóniáját. A szocialista realista művészet az egzisztencializmus divatjával szemben a történelmileg aktív személyiség koncepcióját tételezi fel. *Király István* „A modernizmus problémái a XX. század eleji magyar irodalomban” címmel tartott előadást. A modernizmus a század elején ott fejlődik ki leginkább, ahol a legtöbb az elmaradott vidék. Erős lázadó indulatok élnek a modernizmus egyes jelenségeiben, de ezek az indulatok anarchisztikus mozzanatokkal voltak szorosan összefonódva. Még a kommunista mozgalomhoz csatlakozva is őriztek résztvevői egyfajta szektásságot. Politikailag vállaltak sok olyasmit, amihez világnézetileg csak később nőttek fel. A kritikai realizmus a lényegi tradíciója a szocialista realizmusnak, a modernizmus csak egy nagyon problematikus tradíció. Az előadás korreferense *Vajda György Mihály* volt, a vitában hozzászóltak: *Szabolcsi Miklós, Ju. B. Borev, Guszev, Balasov, Almási Miklós* és *Király István*.

A délutáni ülészak a szocialista realizmus kérdéseivel foglalkozott. *Köpeczi Béla* „A szocialista realizmus fejlődésének szakaszai” című előadásában hangsúlyozta, hogy a szocialista realizmus kialakulása hosszú történelmi folyamat következménye. Az első szakasz a munkásmozgalom kezdeteitől 1905-ig, a második 1905-től a proletárforradalmakig tart. A harmadik szakasz a proletárforradalmakkal kezdődően 1932-ig húzódik. Ebben a másfél

évtizedben a szocialista realizmus erőteljes kibontakozásának lehetünk tanúi. A negyedik periódus az 1932-től 1955-ig terjedő időszak. Ezt a fejlődési periódust bizonyos leszűkülés és ellentmondásosság jellemzi. Az utolsó fejlődési szakasz 1955-től napjainkig tart, amelyet ismét egyes irányzatok feledése, párhuzamossága fémjelez. *O. K. Rosszijanov* „A szocialista realizmus keletkezésének történelmileg sajátos feltételeiről és formáiról” címmel tartott referátumot. Előadásában rámutatott arra, hogy a szocialista realizmus kialakulása nemcsak realista hagyományokhoz kapcsolódhat: erős és megbonthatatlan szálak fűzik a forradalmi avantgardhoz. Hangsúlyozta, hogy a szocialista realizmus fejlődésében egyik legfontosabb tényező a haladó nemzeti hagyományok megléte, megtermékenyítő hatása. Az előadások korreferensei *A. M. Usakov*, *Nyíró Lajos* és *Bojka Ferenc* voltak, a vitában részt vett *Markirjev*, *Szucsok*, *Szabolcsi Miklós*, *Lukácsy Sándor*, *Nyeupokojeva*, *E. F. Truscenko*.

A szimposium zárulása június 20-án délelőtt volt, melynek témája az avantgarde történeti értéke és mai problémái köré csoportosult. Előzetesen felolvasták a távollevő *N. B. Hrapcsenko* előadását, melynek címe: „Modernizmus, avantgarde és non-kommunikatív művészet” volt. Majd a két referátumra került sor. *B. L. Szucsok* „A művészet úgynevezett „forradalmáról” szólt. Megállapította, hogy a felmerülő legváltozatosabb jelenségekre alkalmazhatjuk a forradalmi elnevezést, mivel az új művészet megszületésének eszmei bázisa rendkívül bonyolult mindig. Az elidegenedési folyamat művészeti kiterjedésével együtt nő a társadalom egészétől elszakított egyedek, hősök sorsa. A realista művészet azonban — kifejezési nyelvét megváltoztatva — a társadalmi és pszichológiai elemzést kimélyítve az embert továbbra is társadalmi lényként ábrázolta. A realizmus tehát él, igaz, hogy eltávolodott a XIX. századi hagyománytól, de ez mégis csak a realizmus életképességének bizonyítéka. A dezintegráló művészet (kubizmus, dadaizmus, szürrealizmus, szuprematizmus) az esztétikai valóságot szubjektív módon, nem kommunikatív, jelzésszerű asszociációk nonfiguratív ábrák segítségével fejezi ki, s ezzel a művészetet teljesen elválasztja az objektív valóságtól. Az ilyen jellegű művészet éppen művészileg nézve roppant szegényes, tudatilag pedig nem tisztázza a burzsoá társadalomban végbemenő objektív folyamatok jellegét. *Szabolcsi Miklós* előadása az avantgarde történelmi értékelésével és mai problémáival foglalkozott. Avantgarde mozgalmakon azoknak a meghatározott esztétikai, filozófiai, sok esetben politikai programmal bíró áramlatoknak, irányzatoknak sorát érti, amelyek rendszerint kollektív alkotócsoporthá, közösséggé szilárdultak, és amelyek századunk első évtizedeitől indultak útjukra (futurizmus, kubizmus, expresszionizmus stb.). A tízes évek fénykora után újabb hullámuk a húszas években kezdődik, arculatuk, hatásuk 1935–38 között észrevehetően megváltozik, átalakul. Az avantgarde-nak van egy olyan szárnya is, amely kapcsolatot talált a forradalmi munkásmozgalommal. A 30-as évek fordulóján az avantgarde áramlatok részben elhalnak, részben továbbélnak, vagy részévé válnak egy más áramlat által alkotott szintézisnek. A szocialista realizmusnak is egyik alkotóeleme az avantgarde irányzatok sok vívmánya, eszköze, ez is egyike tehát az előzményeknek. Az 1945 utáni korszak avantgarde jelenségei sokban elütnek a korábbi időszakétól, de az 1960-as években újabb fellendülésnek vagyunk tanúi. Az előadásokhoz kapcsolódó korreferátumokat *E. F. Truscenko* és *Illés László* tartották. A kibontakozó vitában *R. M. Szamarin*, *Sötér István*, *Tolnai Gábor*, *Király István*, *H. Lukács Borbála* szólalt fel.

A délelőtti ülés végzetével *Sötér István* mondott záróbeszédet. A szimposium munkáját igen eredményesnek ítélte, mert sok fontos felismeréshez vezetett és megerősítette együttműködésünket a szovjet irodalomtudománnyal. Kifejezte reményét, hogy a további közös munka újabb sikerekhez fog vezetni.

(Összefoglalta: *V. Kovács Sándor*)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlap üzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekk számszám: egyéni 61.257, közileti 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.
Csekk számszám: 05.915-111—46, MNB egyszámszám: 46. és az
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VII. 7 — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 10,15 (A/5) ív

69.67930 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пирнат, А.</i> : Поэтика венгерской драмы ренессанса	527
<i>Немет, Г. Б.</i> : Превозношение «заурядного человека»	556
<i>Юхас, Ференце</i> : О переменах взглядов на литературу в конце 19 — начале 20 столетий	566

Краткие сообщения

<i>Гаал, И.</i> : «Кампиан» Балинта Балашши	578
<i>Сиклаи, Л.</i> : Эпистола Д. Берженьи М. Витковичу	586
<i>Жолдош, Я.</i> : У кого купил земельный участок Янош Арань?	594
<i>Чаплар, Ф.</i> : Лайош Гро, один из предшественников социалистической критики	595

Документация

<i>Бенда, К.</i> : Письмо Я. Римаи И. Иллешхази	603
<i>Хетьеши, И.</i> : Данные и документы к биографии Даниэля Берженьи	604
<i>Шафран, Д.</i> : Неизвестные записки Я. Арань о пожаре в Салонте в 1847 г. и пропавшее письмо Я. Арань	613
<i>Боньяи, Ш. мл.</i> : Благодарственное письмо Араня	615

Обзор

<i>Диенеш, Андраш</i> : Молодой Петефи (<i>Киши, Й.</i>)	616
<i>Балог, Ласло</i> : Атила Йожеф (<i>Киши, Ф.</i>)	621
<i>Помогач, Бела</i> : Аладар Кунц (<i>Чю-реш, М.</i>)	622
<i>Сатмари, Иштван</i> : Старинные грамматики и объединяющийся литературный язык (<i>Еленич, И.</i>)	624

Из жизни института

TABLE DES MATIÈRES

<i>Pirnát, A.</i> : La poésie du drame Renaissance en Hongrie	527
<i>Németh G., B.</i> : Glorification de „l'homme médiocre”	556
<i>Mme. Juhász F.</i> : Sur le changement qui s'est opéré au tournant du siècle dans la conception littéraire en Hongrie	566

Notes

<i>Gál, I.</i> : Le Campianus de Bálint Balassi	578
<i>Sziklay, L.</i> : L'épître de Dániel Berzsenyi à Mihály Vitkovics	586
<i>Zsoldos, J.</i> : De qui János Arany a-t-il acheté une propriété foncière?	594
<i>Csaplár, F.</i> : Lajos Gró, l'un des précurseurs de la critique socialiste	595

Documentation

<i>Benda, K.</i> : Lettre de János Rimay à István Illésházy	603
<i>Helyéssy, I.</i> : Données et documents pour une biographie de Dániel Berzsenyi	604
<i>Sáfrán, Györgyi</i> : Écrits non publiés de János Arany sur l'incendie de Szalonta de 1847 et une lettre d'Arany inconnue	613
<i>Bonnyai, S. jeune</i> : Une note de remerciement d'Arany	615

Revue

<i>Dienes András</i> : Le jeune Petöfi (<i>Kiss, J.</i>)	616
<i>Balogh László</i> : Attila József (<i>Kiss, F.</i>)	621
<i>Pomogáts Béla</i> : Aladár Kuncz (<i>Csürös, M.</i>)	622
<i>Szathmári István</i> : Nos anciennes grammaires et notre langue littéraire en voie d'unification (<i>Jellenits, I.</i>)	624

De la vie de l'Institut

Ára: 8,— Ft
Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK című sorozat

(Szerkeszti: Bodnár György)

legújabb kötetei:

SCHWEITZER PÁL: **EMBER AZ EMBERTELENSÉGBEN**

Bp. 1969. Akadémiai K. 192 l. 18,— Ft

HORVÁTH JÁNOS: **VÖRÖSMARTY DRÁMÁI**

Bp. 1969. Akadémiai K. 146 l. 15,— Ft

FEKETE SÁNDOR: **PETŐFI, A VÁNDORSZÍNÉSZ**

Bp. 1969. Akadémiai K. 220 l. 20,— Ft

BALOGH LÁSZLÓ: **ASZTALOS ISTVÁN**

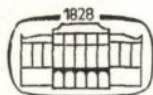
Bp. 1969. Akadémiai K. 137 l. 14,— Ft

A MODERN FILOLÓGIAI FÜZETEK 6. számaként jelent meg:

TARNAI ANDOR: **EXTRA HUNGARIAM NON EST**

VITA ... (Egy szállóige történetéhez)

Bp. 1969. Akadémiai K. 107 l. 11,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST